

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI

AZERBAYCAN’DA YAŞANAN 20 OCAK 1990
KATLİAMI VE TÜRKİYE

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Bakir NARIMANOGLU
2501192129

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Halil BAL

İSTANBUL – 2023

ÖZ

AZERBAYCAN'DA YAŞANAN 20 OCAK 1990 KATLIAMI VE TÜRKİYE

Bakir NARIMANOGLU

Mart 1985'te M.S. Gorbaçov'un SSCB KP MK Genel Sekreteri seçilmesinden sonra Ermeniler, Azerbaycan'ın tarihi ve yasal toprağı olan Dağılık Karabağ üzerinde yeniden hak iddia etmeye başladılar. Hem Azerbaycan yönetimi hem de Merkez-Moskova Ermenilerin Dağılık Karabağ'daki ayrılıkçılığına göz yumdular. Bu sebeple Azerbaycan halkı ayağı kalktı ve Azerbaycan'da halk hareketine öncülük eden Azerbaycan Halk Cephesi kuruldu. Azerbaycan Halk Cephesi'nin, Mart 1990'da yapılacak Yüksek Sovyet seçimlerini kazanması öngörülüyordu. Moskova, halk hareketini susturmak için Ocak 1990'da Azerbaycan'a askeri olarak müdahale etti. Sovyet askeri Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de, Neftçala ve Lenkeran illerinde onlarca Azerbaycan vatandaşını öldürdü, sakatladı ve tutukladı.

Sovyet ordusunun Azerbaycan'da gerçekleştirdiğı katliama dünya kamuoyunun yaklaşımı her zaman tartışma konusu oldu. Batı, tartışmasız bir şekilde Gorbaçov'un yanında yer aldı. Bunun nedeni ise onun Soğuk Savaş'ı bitirme politikasıydı. Onu da belirtelim ki, Gorbaçov, SSCB'nin yaşadığı ekonomik ve siyasi sorunlar nedeniyle bunu yapmak zorundaydı. Türkiye'nin yaklaşımı da kesin değildi.

Çalışmada, Azerbaycan'da işlenen 20 Ocak cinayetine Türkiye'nin bakış açısı araştırıldı. Bu amaçla Türkiye ve Azerbaycan'daki arşivler, kitap, dergi, gazeteler vb. taranmıştır. Olaylara doğrudan katılan kişilerle de söyleşiler yapılmıştır.

Bütün bu araştırmalar ve okumalar tezin hipotezinin meydana getirilmesinde ve biçimlendirilmesinde büyük rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler: Dağılık Karabağ, Kanlı Ocak, Azerbaycan Halk Cephesi, Mihail Sergeyeviç Gorbaçov, Turgut Özal

ABSTRACT

The 20 JANUARY 1990 MASSACRE IN AZERBAIJAN AND TÜRKİYE

Bakir NARIMANOGLU

In March 1985, after Gorbachev's election as the General Secretary of the USSR KP Central Committee, Armenians began to re-claim rights on Nagorno-Karabakh, the historical and legal territory of Azerbaijan. Both the Azerbaijani administration and the Central-Moscow turned a blind eye to the separatism of the Armenians in Nagorno-Karabakh. For this reason, the people of Azerbaijan stood up and the Azerbaijan Popular Front was established, which led the popular movement in Azerbaijan. The Azerbaijan Popular Front was expected to win the elections for the Supreme Soviet in March 1990. Moscow intervened militarily in Azerbaijan in January 1990 to stop the popular movement. Soviet soldiers killed, maimed and arrested dozens of Azerbaijani citizens in the Azerbaijan's capital, Baku, in the provinces of Naftchala and Lankaran.

The approach of the world public opinion to the massacre carried out by the Soviet army in Azerbaijan has always been the subject of discussion. The West unequivocally sided with Gorbachev. The reason for this was the policy of ending the Cold War. Let us also point out that Gorbachev had to do this because of the economic and political problems of the USSR. Turkey's approach was also uncertain.

In this study, Turkey's perspective on the January 20 murder committed in Azerbaijan was investigated. For this purpose, archives, books, magazines, newspapers, etc. in Turkey and Azerbaijan. A detailed literature review was conducted on the sources. Interviews were also made with people who directly participated in the events.

All these research and readings played a great role in forming and shaping the hypothesis of the thesis.

Keywords: Nagorno-Karabakh, Bloody January, Azerbaijan Popular Front, Mikhail Sergeyevich Gorbachev, Turgut Özal.

ÖNSÖZ

SSCB’de 1985’in martından yeni bir dönem başladı. Çernenko’nun ölümüyle boşalan SSCB KP MK Genel Sekreteri koltuğuna Mihail Gorbaçov seçildi. Gorbaçov birçok ekonomik sorunlarla karşı-karşıyaydı. Batı ile askeri alanda rekabet SSCB’yi ekonomik olarak çöktürmüştü. Gorbaçov çıkış yolunu yumuşamada gördü ve “*yeniden yapılanma*” ve “*açıklık*” politikalarını yürütmeye başladı. Bu durum tabii ki SSCB’de demokrasinin oluşması anlamı taşııyordu, kontrollü yumuşama söz konusuydu ve Batı ile ilişkileri düzeltmek amacı taşıyordu.

Gorbaçov’un “*yeniden yapılanma*” ve “*açıklık*” politikaları kendi ile bazı sorunlar da getirdi. Ermeniler ise bu durumu Dağlık Karabağ’ı ilhak fırsatı olarak değerlendirdiler. Dağlık Karabağ’daki ayrılıkçı Ermeniler Ermenistan SSC yönetimi ve Moskova’nın da desteğini alarak Azerbaycan’dan ayrılma yolunu tuttular. Azerbaycan’daki yönetimin yeterli tepkiyi göstermemesi, Moskova’nın talimatlarıyla hareket etmesi Ermeni ayrılıkçılığının güçlenmesinde önemli rol oynadı. Ancak Azerbaycan’da halk kitlesel mitingler düzenleyerek Ermeni ayrılıkçılığına gereken tepkiyi gösterdiler. Ve bu durum Moskova’yı rahatsız etmeye başladı. 1990 Martı’nda Yüksek Sovyet’e yapılacak seçimleri Azerbaycan’da halk hareketine önderlik eden Azerbaycan Halk Cephesi’nin kazanacağı netleşince Moskova askeri müdahale etme kararı aldı. Sonuçta, 1990 19 Ocak’ı 20 Ocak’a bağlayan gece Sovyet askerleri Bakü’ye halka haber vermeden müdahale etti. Askerler önüne çıkan kadın, çocuk ve yaşlı demeden herkesi katlettiler.

O günlerde Azerbaycan halkı dünyadan neredeyse hiç destek almadı. Batı Moskova’nın Azerbaycan’da gerçekleştirdiği katliamı destekledi. Azerbaycan’da ise en önemli destek Türkiye’den bekleniyordu.

Bu tez çalışmasında Sovyet askerlerinin Azerbaycan’da gerçekleştirdiği katliama Türkiye’nin tepkisi incelenmiştir. Giriş ve üç bölümden oluşan tezde Azerbaycan’da yaşanan Kanlı Ocak olayları, tarihsel süreç ele alınmış ve Türkiye’nin hükümet, basın ve kamuoyunun tepkisi incelenmiştir.

Giriş bölümünde Güney Kafkasya’da Ermeni meselesine değinilmiştir. Karabağ’ın kısa tarihinden, Ermenilerin Güney Kafkasya’ya göçünden, Ermenilerin Azerbaycanlılara karşı yaptıkları katliamlardan bahsedilmiştir. Ayrıca Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kuruluşu, Kafkas İslam Ordusu’nun Bakü’yü işgalden kurtarışına da yer verilmiştir. Hem Azerbaycan Cumhuriyeti hem de Sovyet döneminde Ermenilerin Dağlık Karabağ’ı ilhak girişimlerine değinilmiştir.

Birinci bölümde Ermenilerin Gorbaçov’un 1985’te SSCB KP MK Genel Sekreteri seçilmesiyle yeniden Dağlık Karabağ’ı Ermenistan’a ilhak girişimlerinden bahsedilmiştir. Bu bölümde DKÖB Halk Vekilleri Sovyet’inin anayasaya aykırı aldığı ayrılıkçı kararlardan, Ermeni ayrılıkçılığının güçlenmesinde Moskova’nın aldığı kararlardan bahsedilmiştir. Ermenistan’da ve DKÖB’deki Azerbaycanlılara karşı başlatılan zulümlere değinilmiş, Bakü’de Ermeni ayrılıkçılığına karşı gerçekleştirilen mitinglere yer verilmiştir.

İkinci bölümde Kanlı Ocak olaylarına giden yol, Ocak 1990’da Sovyet askerlerinin Bakü’de ve Azerbaycan’ın diğer illerinde gerçekleştirdikleri katliamlar ele alınmıştır. Azerbaycan Halk Cephesi’nin kuruluşundan, Dağlık Karabağ’da Ermeni ayrılıkçılığının şiddetlenmesi

incelenmiştir. Sovyet askerlerinin Azerbaycan’a askeri müdahalesine bahane oluşturmak için Bakü’de, Azerbaycan-İran sınırında gerçekleştirilen provokasyonlar ele alınmıştır. Sovyet askerlerinin Bakü’de gerçekleştirdikleri katliamın sonuçları incelenmiştir.

Üçüncü bölümde Türkiye’nin Kanlı Ocak olaylarına tepkisine yer verilmiştir. Cumhurbaşkanı Özal’ın Türkiye ve Azerbaycan’da tartışmalara neden olan açıklamasına gelen yorumlar işlenmiştir. Tezde Azerbaycan’da yapılan katliamlarla ilgili TBMM’de yaşanan tartışmalar, olayların Türk basınına yansımaları ve kamuoyunun tepkisine yer verilmiştir.

Bu çalışmanın belirlenmesinde büyük katkıları olan, sorularımı sabırla dinleyip cevaplandıran, desteğini daima hissettiğim saygıdeğer hocam, tez danışmanım Prof. Dr. Halil Bal’a teşekkür ederim. Öte yandan yüksek lisans döneminde eğitimimde katkıları olan değerli hocalarım Doç.Dr. Ramazan Erhan Güllü, Prof. Dr. Fatih Mehmet Sancaktar ve Dr. Öğr. Üyesi Murat Aydoğdu’ya teşekkür ederim.

Son olarak geçmişten bugüne kadar büyük fedakarlıklar göstererek yetiştirmemi sağlayan, en büyük destekçim ve hakkını hiçbir zaman ödeyemeyeceğim anneme sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Bu çalışmayı, hazırlık sürecindeyken kaybettiğim ablamın kızı, canım Sevda’ma ithaf ediyorum.

Bakir NARIMANOGLU

İstanbul, 2023

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ	iv
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	viii
EKLER LİSTESİ.....	vi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KARABAĞ'DA ERMENİ AYRILIKÇILIĞI

1.1. Gorbaçov'un İktidara Gelmesiyle Birlikte Ermeni Ayrılıkçılığının Yeniden Güçlenmesi	20
1.1.1. Ayrılıkçı Ermenilerden Ermenistan'la Birleşme Kararı.....	25
1.2. Sumgayıt Olayları.....	31
1.3. Azerbaycan'da Halkın Ayaklanması.....	36
1.3.1. Meydan Hareketi.....	39
1.4. Moskova'nın Tutumu.....	45
1.4.1. Moskova'dan Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan'dan Koparma Kararı.....	49
1.5. Dağlık Karabağ Sorununun Hukuk Boyutu.....	51

İKİNCİ BÖLÜM

2. KANLI OCAK

2.1. Halk Cephesi'nin Kurulması.....	55
2.2. Karabağ'da Ermeni Ayrılıkçılığının Yeni Aşamaya Geçmesi.....	57
2.3. Halk Hareketinde Bölünme.....	62
2.4. Sovyet Yönetimlerinin Devrilmesi, Devlet Sınırlarının Kaldırılması.....	63
2.4.1. Lenkeran'da Sovyet Yönetiminin Devrilmesi.....	67
2.5. Bakü'de Ermeni Yağmalanması.....	68

2.6. Moskova'dan Olağanüstü Hal Kararı.....	73
2.6.1. Moskova'dan Bakü'de Katliam Kararı.....	77
2.6.2. Katliama Bakü'nün Tepkisi.....	81
2.6.3. Moskova'nın İşlediği Cinayeti Kapatmaya Çalışması.....	85
2.7. Nahçıvan'ın SSCB'den Ayrılması.....	87
2.8. Batı'nın Moskova'nın Yanında Yer Alması.....	89
2.9. Seçimlerin Ertelenmesi.....	93

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KANLI OCAK VE TÜRKİYE

3.1. Azerbaycan'dan Türkiye'ye Önemli Açılım.....	94
3.1.1. Ziyaretin Değerlendirmeleri.....	99
3.2. Azerbaycan'da Olağanüstü Hal.....	100
3.2.1. Bakü'de Olağanüstü Hal.....	101
3.3. Bakü'de Gerçekleşen Katliama Türkiye'den Tepkiler.....	101
3.3.1. Özal: Onlar Şii, biz Sünni'yiz... ..	101
3.3.2. TBBM'de "Kanlı Ocak" Tartışmaları.....	108
3.3.3. Protestolar, Bildiriler, Muhalefetin Tepkisi.....	116
3.4. Basında "Kanlı Ocak" Olayları.....	119
3.5. Kanlı Ocak Sonrası Türkiye-Azerbaycan İlişkileri.....	124
3.5.1. Cumhurbaşkanı Özal Bakü'de.....	125
3.5.1.1. Türkiye ile Azerbaycan Arasında Yeni Anlaşmalar.....	126
3.5.2. Azerbaycan'ın Bağımsızlığını İlk Türkiye Tanıdı.....	127
SONUÇ.....	131
KAYNAKÇA.....	134
EKLER.....	143

KISALTMALAR LİSTESİ

A.g.b.	: Adı geçen belge
A.g.g.	: Adı geçen gazete
A.g.e.	: Adı geçen eser
A.g.m.	: Adı geçen makale
A.g.t.	: Adı geçen tez
AHC	: Azerbaycan Halk Cephesi
B.	: Birleşim
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
Çev.	: Çeviren
C.	: Cilt
D.	: Devre
DKÖB	: Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi
DGK	: Devlet Güvenlik Komitesi
DYP	: Doğru Yol Partisi
s.	: Sayfa
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
KP MK	: Komünist Partisi Merkezi Komitesi
M.Ö.	: Milattan önce
M.S.	: Milattan sonra
NÖSSC	: Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
vd.	: ve diğerleri
O.	: Oturum

EKLER

EK - 1: Ermenilerin İran'dan Kuzey Azerbaycan topraklarına göçünün 150.yıldönümü vesilesiyle dikilen "Marağa-150" anıtı.....	143
EK - 2: "Marağa-150" anıtının 1988 yılında Ermeniler tarafından yıkılmasından sonraki görünümü.	144
EK - 3: Azerbaycan heyetinin Paris Barış Konferansı'na sunduğu Azerbaycan Cumhuriyeti haritası (1919).	145
EK - 4: Azerbaycan KP MK binasının duvarına yazılanlar: "Kaniçen Gorbaçov - cellat! Sovyet ordusu faşist bir ordudur! Baş cellat, başkesenlerini reddet!".....	146
EK - 5: Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'ı işgali ile ilgili karikatür.....	147
EK - 6: Sovyet askerinin Bakü'de yaptığı katliam.....	148
EK - 7 Sovyet askeri Bakü'de.....	149
EK - 8: Sovyet askerinin Bakü'de yaptığı katliam.....	150
EK - 9: Bakü'de 20 Ocak şehitlerinin cenaze töreni. 22 Ocak 1990.....	151
EK - 10: Bakü'de 20 Ocak şehitlerinin cenaze töreni, 22 Ocak 1990.....	152

GİRİŞ

Karabağ'ın Kısa Tarihi

Karabağ dünyanın en eski tarihe sahip olan yerleşim merkezlerindendir. Karabağ, Kür ve Aras ırmakları ile Gökçe gölü arasındaki dağlık bölge ile bu bölgeye bağlı ovalardan oluşan bir bölgedir¹. Karabağ kelimesi Azerbaycan Türkçesindeki kara ve bağ sözlerinden oluşmuştur. Azerbaycan Türkçesinde “kara” sözcüğü renk anlamının yanı sıra “yoğun”, “kalın”, “koyu” “büyük” gibi birçok anlamı ifade etmektedir. Dolayısıyla Karabağ ismi “kara bahçe”, yani “büyük bahçe”, “sefalı bahçe”, “yoğun bahçe” anlamlarını da ifade etmektedir². 1968 yılında Azıh mağarasının aşağı katmanlarında Azıhantrop adlandırılan Azıh insanının alt çene kemiği bulunmuştur³. Azıh insanının 350-400 bin yıl önce yaşadığı tahmin edilir. Bu yerleşim birimi Karabağ'ın, Akdeniz havzası ve Doğu Afrika ile birlikte insanlığın ilk yerleşim birimlerinden birisi olduğunu kanıtlamaktadır⁴.

Azerbaycan halkı, eski çağlardan beri bu topraklarda devlet geleneklerini de yaşatmıştır. M.Ö. 3. binyıldan M.S. 3. yüzyıla kadar bu topraklarda en eski kabile birliklerinin, devlet kurum ve geleneklerinin temelini oluşturan dönemdir. Bu dönemde Azerbaycan topraklarında birbirlerinin yerini alan Aratta, Kutı, Lullubi, Turukki gibi en eski kabile birlikleri, Manna, Atropatena ve Albanya gibi eski devletler mevcut olmuştur. Azerbaycan'ın güneyindeki kuvvetli Manna devleti M.Ö. IX.-VI. yüzyıllarda mevcut olmuştur. Manna, Asur ve Urartulara karşı verdiği mücadelede bağımsızlığını korumayı başarmıştır. Büyük İskender'in ölümü sonucu imparatorluğun bölünmesiyle, Azerbaycan'ın güneyinde Atropatena, kuzeyde Albanya devletleri kuruldu. M.Ö. IV. yüzyılda ve sonrasında Atropatena'nın Azerbaycan'ın kuzeyinde toprakları vardı ve bu sırada Karabağ'ın bir kısmı o devlete bağımlıydı. Atropatena ile aynı zamanda ortaya çıkan Albanya VIII. yüzyıla kadar var olarak, yaklaşık 1200 yıl Azerbaycan tarihinde büyük rol oynadı. Karabağ topraklarının tamamı Albanya'nın bir parçasıydı ve bu devlet Karabağ'ı sınırları içinde tutabilmek için benzeri görülmemiş bir mücadele vermişti⁵.

Karabağ'ın tarihinde mühim değişiklikler Arap hilafetinin işgalleriyle başladı. İşgal sonucunda Albanya devletinin ortadan kalkmasıyla Karabağ'ın etnik yapısında yaşanacak değişikliklere olumlu zemin hazırlandı. Söz konusu işgallere kadar Karabağ'ın nüfusu etnik olarak aynı, Azerbaycan-Albanya soyundan olduğu halde, bu dönemde Arap hilafetinin yürüttüğü politika sonucunda vilayetin dağlık bölümünde Ermenilerin dini üstünlüğünün sağlanması, zamanla etnik alana da yansımaya başlar, sonuç olarak, Albanya'nın tarihi Artsah bölgesinin nüfusunun önce Grigoryanlaştırılmasına, ardından da Ermenileştirilmesine başlandı⁶.

¹ Mirza Cemal Cavanşir, **Karabağname**, Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Yayınları, Bakü 1959, s.6.

² Yakup Mahmudov, Kerim Şükürov, **Karabağ: Gerçek Tarih, Deliller, Belgeler**, Eğitim Yayınları, Bakü 2005, s.11.

³ Veli Aliyev, **Karabağ (Eski Çağlar)**, Caşioğlu Yayınevi, Bakü 2010, s.13.

⁴ İğrar Aliyev, **Dağlık Karabağ: Tarih, Gerçekler, Olaylar**, Bilim Yayınları, Bakü 1989, s.3.

⁵ Tofig Mammadov, **Erken Orta Çağ'da Kafkas Albanyası**, Eğitim Yayınevi, Bakü 2006, s.46.

⁶ Tofig Mustafazade, **Karabağ Hanlığı**, Sabah Yayınları, Bakü 2010, s.24.

Bu gelişmelerin yaşandığı IX. – XIII. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'nın tamamında Azerbaycan'ın kudretinin daha da arttığı bir dönemdi. Saciler ve Atabeyler Azerbaycan'ın tarihi topraklarını siyasi açıdan birleştirdiler.

Moğolların ilk yürüyüşü sırasında (1220-1222) zayıflamış olan Atabeyler devletine son veren Harezmsah Celaleddin'in Azerbaycan'da iktidarı döneminde (1225-1231) Karabağ bölgesi de onun tabiyetinde idi. Moğolların ikinci yürüyüşü ve Azerbaycan'ın işgalinin sona ermesi ile (1231-1239) Karabağ başka Azerbaycan toprakları gibi Moğol Hakanlığı'na (1239-1256), sonra ise Hülagüler devletine (1256-1357) katıldı. XV. yüzyılda Karabağ Karakoyunlu (1410-1467) ve Akkoyunlu (1468-1501) devletlerinin sınırları içinde yer aldı. Safevi devletinin kurulması ile Azerbaycan topraklarının merkezileştirilmesi politikası yürütüldü. XVI. yüzyılın ortalarında Azerbaycan topraklarının tek devlet halinde birleşmesi sona erdi.

Safevi devletinin zayıflamasından sonra Azerbaycan toprakları Rusya, Osmanlı ve İran devletleri arasında savaş alanına dönüşmüştür. Bu dönemde Karabağ bölgesi öncelikle Osmanlı Devleti'nin sınırları dahilinde olmuştur. Aslen Afşar türkü olan Safevi Ordu kumandanı Nadir Şah'ın yönetimindeki Safevi ordusu hem Rus, hem de Osmanlı işgallerine son koyarak Karabağ'da yeniden Safevi devletinin kontrolünü sağladı. Nadir Şah 1736'da inisiyatifi ele alarak Safevi Devletini tasfiye edip kendi Şahlığını ilan etti. Nadir Şah Afşar İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra bağımsızlık kazanmış olan Azerbaycan devletlerinden biri Karabağ Hanlığı idi⁷. Karabağ Hanlığı'nın kurucusu Azerbaycan'ın önemli devlet adamlarından biri olan Penaheli bey Cavanşir oldu. Karabağ Hanlığı bağımsız bir devlet ilan edildikten sonra asıl önemli görev onun güçlenmesini sağlamak olmuştur⁸. Penah Han'ın bu konuda ilk önlemlerinden biri Karabağ'ın Nadir Şah tarafından Horasan'a sürgün edilmiş olan Türk nüfusu geri döndürmek oldu. Penah Han 1751 yılında hanlığın yeni kalesinin – Şuşa'nın inşasını tamamladı. Han burayı kendi ikametgahına çevirdi. 1795 yılının yazında İran'da hakimiyeti ele alan Ağa Muhammed Han Kaçar (1742-1797) Karabağ Hanlığı'na saldırdı. Şuşa'nın 33 günlük kuşatması başarısız oldu. Şuşa'dan sonra, Tiflis üzerine yürüdü. 1797 yılında Ağa Muhammed Kaçar yeniden Karabağ'a saldırdı, Şuşa'yı işgal etti, fakat burada öldürüldü.

XVIII. yüzyılın sonları XIX. yüzyılın başlangıcında Rusya'nın Güney Kafkasya'da, özellikle Azerbaycan'da işgalci faaliyeti hızlandı, 1801 yılında Gürcistan imparatorluğa birleştirildi, Azerbaycan'ın Car-Balaken Cemaatlığı (1803) ve Gence Hanlığı (1804) işgal edildi. Sıra Karabağ Hanlığı'ndaydı.

Ermenilerin Karabağ'a Aktarılması

Yukarıda belirtildiği üzere eski çağlardan 19. yüzyılın başlarına, Rus İmparatorluğu'nun işgaline kadar, Karabağ çeşitli Azerbaycan devletlerinin bir parçasıydı. 14 Mayıs 1805'te Karabağ Hanı İbrahim Han ile Rus İmparatoru temsilcisi General Pavel Sisianov arasında imzalanan Kürekçay Anlaşması'na⁹ göre Karabağ Hanlığı Rusya'nın egemenliği altına girdi. Onbir maddeden oluşan anlaşmanın hiçbir maddesinde Ermenilerle ilgili bir cümle dahi geçmemiştir.

⁷ Yunis Hüseyinov, **Karabağ**, Afpolikraf Yayınları, Bakü 2018, s.17.

⁸ Mustafazade, **a.g.e.**, s.30.

⁹ Mahmudov, Şükürov, **a.g.e.**, s.318.

Tarihçiler haklı olarak soruyor, “Bu topraklar Ermenilere aitse, Ermenilerin hamisi olan Rus devleti neden bu anlaşmada Ermenilerden bir kez bile söz etmedi”¹⁰. Aksine, anlaşmanın ilk paragrafı açık bir şekilde şöyle diyor: “*Biz yani Şuşalı ve Karabağlı İbrahim Han ve Tüm Rusya Ordularının İnfanteri-Generali, Kafkas Müfettişliğinin İnfanteri Müfettişi, Knez Pavel Sisianov, oldukça merhametli Büyük İmparator Hazretleri Aleksandr Pavloviç’in verdiği tüm yetkiler ve izinle Allah’ın yardımıyla Şuşalı ve Karabağlı İbrahim Hanın bütün ailesi, nesli ve ülkesiyle Tüm Rusya İmparatorluğunun ve bugünkü bahtiyarlıkla hükümlanlık eden Büyük İmparator Hazretleri Aleksandr Pavloviç ve yüksek varislerinin ebedi tebaalığını kabul etmesi konusunda aşağıdaki koşulları belirledik, karara aldık ve imzaladık...*”¹¹.

Rus işgaline paralel olarak Ermenilerin Güney Kafkasya’ya göçü de başlatıldı. Genel olarak, Ermenileri Azerbaycan’a yerleştirme girişimleri Rus imparatoru I. Petro zamanında başladı. 1722-1723’te I. Petro’nun Hazar seferi başladı. Daha 1722’de Ruslar Derbent, Kuba, Bakü, Salyan, Lenkeran ve Azerbaycan’ın diğer Hazar kıyısında bulunan bölgelerini ele geçirdiler. 10 Kasım 1724’te I. Petro, Ermenilerin ele geçirilen topraklara yerleştirilmesine olanak sağlayan bir kararname imzaladı¹². Kararnameye göre, Rus ordusunun işgal ettiği Bakü, Darbend ve diğer elverişli yerlerde Ermeniler ve diğer Hristiyan nüfus memnuniyetle karşılanmalı, kendilerine ev inşa etmek için uygun yerler tahsis edilmeli, kendilerine arazi verilmeli, şehirlerde ve köylerde de sahipsiz kalan Müslüman evleri onlara verilmelidir. Ermeniler bu bölgede daha önceden yerleşseydi, I. Petro’nun bu kararına da gerek kalmayacaktı. I. Petro’nun 1725’te ölümünden sonra Ruslar Hazar bölgesini aceleyle terk etmek zorunda kaldılar. I. Petro’nun halefleri döneminde Hazar kıyılarındaki toprakların işgalinin başarısızlıkla sonuçlanması, Ermenilerin buraya iskan edilme politikasını da boşa çıkardı¹³. Rusların bu gidişi kalıcı olmadı, belli bir süre sonra tekrar döndüler.

Birinci (1804-1813) ve İkinci (1826-1828) Rus-İran savaşları sonucunda imzalanan Gülistan (12 Ekim 1813) ve Türkmençay (10 Şubat 1828)¹⁴ Antlaşmaları ile Azerbaycan Türkleri ve vatanları İran ve Rusya arasında ikiye bölündü. Bu belgelerin dikkat çeken yanlarından birisi, üzerinde antlaşma yapılan Azerbaycan Türklerinin antlaşmada hiçbir söz hakkı olmamasıdır. Özellikle, Türkmençay Antlaşması’ndan sonra Ermeniler hızla ve kitlesel olarak Azerbaycan topraklarına göç ettirildi. Türkmençay Antlaşması’nın 15. Maddesi Ermeni nüfusun göçüne kapı aralıyordu. 15.Maddeden: “*Şah Hazretleri... Azerbaycan (şimdi İran’ın kuzey bölgeleri - B.N.) adlı vilayetin tüm ahalisini ve memurlarını büsbütün ve tam bağışlar... Sakinlere bu günden itibaren kendi ailesiyle birlikte İran vilayetinden Rusya’ya serbest geçmek, hükümet ve yerel yöneticilerin her hangi bir engeli olmadan onların satılık malına veya mülkiyetine ve eşyalarına her hangi gümrük ve vergi uygulanmadan taşınan mülkiyetini götürmek ve satmak için bir yıl zaman tanınır. Taşınmazlara gelince, onun satılması veya kendi iradesiyle tasarrufta bulunmak*

¹⁰ Anar İsgenderov, **Azerbaycan Gerçekleri 1917-1918**, Bilim ve Eğitim Yayınları, Bakü 2013, s.18.

¹¹ Mahmudov, Şükürov, **a.g.e.**, s.318.

¹² Mahmudov, Şükürov, **Azerbaycan Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Tarihi 1639-1828, C:I**, Yayınevi belirtilmemiş, Bakü 2009, s.138.

¹³ **a.g.e.**, s.139.

¹⁴ Kerim K.Şükürov, **Türkmençay – 1828: Tarihi Kronika**, Çaşıoğlu Yayınları, Bakü 2006, s.80.

için beş yıllık bir süre belirlenir"¹⁵. 15. Maddeye dayanarak Ermenilerin göçü gerçekleştirildi¹⁶. Rusya'nın Kafkasya'daki yetkili temsilcisi yazar ve büyükelçi Aleksandr Gribayedov'un Mareşal Paskeviç'e Ermenilerin Azerbaycan topraklarına iskân süreci hakkında yazdığı 1828 tarihli mektubu da söylenenleri ispatlamaktadır: "*Ermeniler genellikle Müslüman toprak sahiplerinin arsalarında yerleştirildiler... Müslüman nüfusu yavaş yavaş topraklarından çıkarmaya başladılar. Biz de Müslüman nüfusu içine düşürüldükleri zor durumu kabul etmeye ve bu zorlukların uzun sürmeyeceğine onları ikna etmeye çalışmalıyız...*"¹⁷. Bazı hazırlık önlemlerinin alınmasının ardından göç başlatıldı. İran'dan Karabağ'a ve diğer Azerbaycan topraklarına aktarılan Ermenilerin sayısı 40-50 bin kişiydi¹⁸. Bazı araştırmalara göre ise göç ettirilen Ermenilerin sayısı daha fazlaydı.

Ermenilerin Güney Kafkasya'ya göçü şimdiki İran'la sınırlı kalmadı. 1828-1829 Rus-Türk savaşı sonucunda Edirne Antlaşması'nda yeni tanımlanan Rus-Türk sınırı nedeniyle Ahılkelek kalesi ve Ahıska şehri Rusya'ya ilhak edildi, savaş sırasında Ruslar tarafından işgal edilen Kars, Trabzon, Bayezid ve Erzurum Paşalıkları ise Türkiye'ye iade edildi. Rus tarafının talebi üzerine Edirne Antlaşması'na Ermenilerin Rusya sınırlarına taşınmasına izin veren maddeler dahil edildi. Antlaşmanın 13.Maddesine göre, Türkiye'nin işgal altındaki topraklarında bulunan Ermenilere, 18 ay süreyle taşınır malları ile birlikte Rusya vatandaşı olma hakkı verildi. Bununla Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşayan Ermenilerin Kuzey Azerbaycan topraklarına kitlesel olarak yerleştirilmesi resmiyet kazandı. Savaştan sonra 90.000 Ermeni Türkiye'den Kuzey Azerbaycan topraklarına aktarıldı¹⁹.

Ermenilerin Güney Kafkasya'da çoğalmasının ve güçlenmesinin temel nedeni, Rus Çarlığı'nın bu bölgede uyguladığı Hristiyanlaştırma politikasının sonucuydu. Rus Çarlığı'nın bu politikası hakkında Nikolay Şavrov, "*Güney Kafkasya'daki Rus işlerinin yeni tehlikesi*" adlı kitabında şunları yazıyordu: "*Güney Kafkasya'daki sömürge faaliyetimize Rusları oraya taşıyarak değil, diğer dinlere mensup insanları oraya taşıyarak başladık... 1826-1828'de iki yıllık savaşın sona ermesinden sonra, 1828-1830'da İran'dan 40.000'den fazla ve Türkiye'den 84.600'den fazla insanı Güney Kafkasya'ya taşıdık, Yelizavetpol (eski Gence - B.N.) ve Erivan vilayetlerinin Ermeni nüfusunun çok az olduğu iyi devlet topraklarına yerleştirdik*"²⁰.

Şavrov, daha sonra Ermenilerin barınması için 200.000 desyatinden (1 desyatın 1.09 hektara eşittir) fazla devlet arazisi tahsis edildiğini ve Müslümanlardan 2 milyon manat değerinde özel arazilerin satın alınarak Ermenilere dağıtıldığını kaydetmiştir.

Şavrov'un yazılarından da anlaşılacağı üzere Ermeniler, eski Erivan ve Nahçıvan hanlıklarının toprakları ile Yelizavetpol vilayetindeki Karabağ ve Zengezur dağlık bölgesine ve

¹⁵ a.g.e., s.82.

¹⁶ a.g.e., s.86.

¹⁷ Azerbaycan, **Azerbaycanlıların Soykırımı: Tarihin Kanlı Salnamesi**, C. II, Oskar NPM Yayınları, Bakü 2012, s.308.

¹⁸ Yakup Mahmudov, Güntekin Necefli, **Ermenilerin Kuzey Azerbaycan Topraklarına Göç Ettirmesinin Bölgesel Güvenlik Açısından Sonuçları**, Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Bakü 2020, s.28.

¹⁹ Mahmudov, Necefli, a.g.e., s.54.

²⁰ Atahan Paşayev, "Ermenilerin Toprak Talepleri Nasıl Ortaya Çıktı?", [milliarxiv.gov.az](http://www.milliarxiv.gov.az/az/ermenilerin-erazi-iddialari-nece-yanarmishdir), çevrimiçi: <http://www.milliarxiv.gov.az/az/ermenilerin-erazi-iddialari-nece-yanarmishdir> erişim: 22.08.2021.

Göyçe Gölü'nün kıyısındaki yerlerde yerleştirildiler. Şavrov, resmi olarak iskân edilen 124.000 Ermeni ile birlikte 10.000 Ermeni ailenin de gayri resmi olarak Güney Kafkasya'ya akın ettiğini yazdı. O, “20. yüzyılın başında Güney Kafkasya’da yaşayan 1.300.000 Ermeni’den 1 milyondan fazlasının yerel nüfus değil, Rus yetkililer tarafından buraya nakledilenler olduğunu” yazıyordu.

Türkmençay Antlaşması’ndan sonra, 21 Mart 1828’de İmparator I. Nikolay, Erivan ve Nahçıvan hanlıklarının topraklarında “Ermeni eyaleti” ihdas edilmesine ilişkin bir kararname imzaladı²¹. Bu kararnameye göre, o dönemde 7.331 Azerbaycanlı ve 2.369 Ermeni’nin yaşadığı Erivan şehri de “*Ermeni Eyaleti*”ne dahil edildi. Böyle bir yapay toprak paylaşımı ile aslında Azerbaycan Türklerinin kendi topraklarından sürülmesi ve yok edilmesi politikasının temeli atıldı²². Aynı zamanda Çarlık Rusyası’nın amaçlarından biri olan Osmanlı sınırlarının yanında tampon bir bölge oluşturma yönünde atılan önemli bir adım oldu. Çünkü Ruslar Müslümanlara güvenmiyorlar ve Hristiyan Ermenileri kendilerine daha yakın hissediyorlardı.

Ermenilerin aksine Türkmençay Antlaşması Azerbaycan’ın kaderi üzerinde “*derin*” ve “*ağır*” bir iz bıraktı: “*Tarih boyunca Azerbaycan toprakları için amansız mücadeleler olmuş, hatta paylaşımı bile gerçekleşmiştir. Ama halk bunun sonuçlarına katlanmayı başardı. Türkmençay, Azerbaycan halkını bölgede çok karmaşık ve çelişkili, uluslararası dünyada keskin bir değişim ve ilerleme döneminde yakaladı: Azerbaycan toprakları bölündü. Bu, Azerbaycan’a eş görülmemiş zorluklar ve trajediler getirdi...*”²³.

Ermenilerin Azerbaycan Türklerine Karşı Soykırımı

Ermeniler, 20. yüzyılda iskân edildikleri Azerbaycan topraklarında tarihi-etnik bir nüfus olan Azerbaycan Türklerine karşı birkaç kez soykırım uygulamışlardır. Amaç, nüfusun etnik yapısını değiştirmek, onları yurtlarından kovmak ve hayali “*Büyük Ermenistan*” devletini kurmaktır. Ermeniler bu katliamları Çarlık ve Bolşevik Rusya’nın himayesi altında gerçekleştirdiler.

1905-1906 Yılları Soykırımı

Ermeniler, 1905-1907 Birinci Rus Devrimi sırasında Azerbaycan Türklerine karşı geniş çaplı kanlı eylemler gerçekleştirdiler. Bakü’de başlayan soykırım Azerbaycan’ı ve bugünkü Ermenistan topraklarındaki yerleşimleri kapsadı. Bakü, Gence, Karabağ, Erivan, Nahçıvan, Ordubad, Şerur-Dereleyez, Tiflis, Zengezur, Gazah ve diğer bölgelerde Ermeniler Azerbaycan Türklerine karşı katliamlar yaptılar, yerel nüfus merhametsizce öldürüldü, kasabalar ve köyler yakıldı ve yıkıldı.

Azerbaycanlı gazeteci ve yazar Mehmed Said Ordubadi, 1911’de yayınlanan “*Kanlı Seneler*”²⁴ adlı eserinde, Ermenilerin yaptığı katliamlar ve trajediler hakkında ayrıntılı bilgi

²¹ **Azerbaycanlıların Soykırımı: Tarihin Kanlı Salnamesi:** C. II, s.9.

²² Azerbaycanlıların Soykırımı Hakkında Ferman, 26 Mart 1998, **e-qanun.az**, çevrimiçi: <http://www.e-qanun.az/framework/4684> erişim: 22.08.2021.

²³ Şükürov, **a.g.e.**, s.95.

²⁴ Yazar, kitabını dönemin muhabirleri tarafından toplanan ve kendisine gönderilen 245 mektuptan yola çıkarak yazdığını belirtmiş. Yazar, Erivan vilayetindeki trajik olayları, ünlü Erivan entelektüeli Mir Abbas Mirbağırzade tarafından toplanan dergilere ve diğer materyallere dayanarak yazdığını ilave etmiş.

vermekle kalmamış, aynı zamanda “Ermeni-Müslüman ihtilafı”nın ortaya çıkış nedenlerini de belirtmiştir. Ordubadi, sebeplerden ilkinin Ermeni Taşnaksutyun Komitesi’nin zalim bir yönetim oluşturması ve Kafkasya’da bir takım “kanlı tiyatrolar” oynanması olduğunu yazmış. Ordubadi, “Sanırım dürüst bir Ermeni ve Müslüman bu sözleri inkar etmeyecektir. Bana ulaşan 245 mektup, Taşnaksutyun Partisinin faaliyetlerine ilişkin dört yüzü aşkın bilgi masamın üzerindedir. Tüm bu yürek burkan ve yakıcı haberlere bu sayfada yer olmadığından dolayı bu sayfalarda sadece birkaçını göstermekle yetiniyorum”, diye belirtmiş²⁵. Ordubadi, ikinci neden olarak, yerel yönetim görevlilerinin ihmaline işaret ederek, Büyük Rus Devrimi nedeniyle merkezi yönetimin dikkatini bu yönde topladığını, bu nedenle yetkililerin keyfiliğe yöneldiğini ve Ermeni-Müslümanları sakinleştirmek, isyanların karşısını almak için herhangi bir önlem almadığını, Ermeni terörü korkusundan bir tarafı savunarak, karşı taraf aleyhinde vicdansızlık, sahtekarlık yapıldığını belirtmiş²⁶. Ordubadi, bu nedenle Kafkasya’nın güzel şehirlerinin yakılıp yıkıldığını, vatanlarının kan gölüne döndüğünü kaydetmiş. “Ermeni-Müslüman çatışmasının” üçüncü nedeni olarak Ordubadi, Müslümanların bilgi ve silah eksikliğini gösteriyordu²⁷. Ordubadi’ye göre katliamların dördüncü nedeni ise Ermenilerin özerklik iddiasıdır: “Ermeniler, Erivan ilini, Gence ilinin ova ve dağlık bölgelerini ve Kars Sancağı’nı (ilini) birleştirerek bir “Ermeni krallığı” kurmak istediler”²⁸.

1905-1906 Ermeni-Müslüman katliamlarından çar hükümeti de sorumluluk taşıyordu. Rus İmparatorluğu’nun zayıfladığı bir dönemde, Çar Kafkas halklarını devrimden uzaklaştırmak için bu bölgedeki üst düzey yetkililerine gizli talimat vererek Ermenileri Müslümanları katletmeye teşvik etti²⁹.

Şuşa’nın önde gelen şair ve müzisyeni Mir Möhsün Nevvab, “1905-1906’da Ermeni-Müslüman Çatışması” adlı eserinde, Ermenilerin tepeden tırnağa silahlandırıldığını not etmiş. Yazar, Ermeni Taşnaklarının Müslümanların silahlarını ele geçirmek için böyle bir hile yaptıklarını belirtmiş: “Tüfek çarşıda 20 manata satılırsa 100 manata, tabanca 6 manata satılırsa 30 manata alınır, sonuç olarak Ermeniler Müslümanların silahlarını çok yüksek bir fiyata satın alırlardı. Bu, Müslümanların evlerinde bulunan tüm silah ve mühimmatın Ermenilerin eline geçmesine neden oldu”³⁰. Nevvab, Rusya’nın Karabağ ve Şuşa uyezd’e atadığı generallerin Müslümanların öldürülmesinde aktif olarak yer aldığını belirtmiş³¹.

Ermeni silahlı grupları, yaptıkları soykırımlarla Erivan-Nahçıvan-Zengezur-Karabağ ve Gazah-Gence istikametinde bulunan Azerbaycan yerleşim yerlerinin nüfusunu imha edip tahliye ederek ve bu bölgelere Ermenileri yerleştirerek müstakbel Ermenistan devletinin temellerini atmak istediler³². Ermenilerin Azerbaycan Türklerine yönelik soykırımı ölümlere, göçlere ve yıkımlara neden oldu. Ermeniler, Çarlık Rusyası’nın kendilerine vaat ettiği “Ermeni devleti”ni kurmak için

²⁵ Mehmed Said Ordubadi, **Kanlı Seneler: 1905-1906’da Kafkasya’da Ermeni-Müslüman Çatışmasının Tarihi**, Kafkaz Yayınevi, Bakü 2007, s.11.

²⁶ a.g.e., s.8.

²⁷ a.g.e., s.9.

²⁸ a.g.e., s.10.

²⁹ Hüseyin Baykara, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi**, Azerbaycan Devlet Yayınevi, Bakü 1992, s.112.

³⁰ Mir Möhsün Nevvab, **1905-1906 Ermeni-Müslüman Çatışması**, Mücrü Yayınevi, Bakü-2020, s.43.

³¹ a.g.e., s.153.

³² Nazım Mustafa, “1905-1906 Yıllarında Azerbaycanlıların Soykırımı ile ilgili Kaynaklar”, **Halk**, 31 Mart 2009. s.4.

200.000'den fazla Azerbaycan Türkünü (çocuk, kadın, yaşlı) ayırım gözetmeksizin öldürerek bu topraklarda etnik temizlik yaptılar.

1905-1906'da Güney Kafkasya'da yaşanan Ermeni-Müslüman çatışması hakkında Rus İçişleri Bakanlığı polis belgelerinde belirtilmiş ki katliamlar sonucunda Taşnaksutyun Partisinin kısmen de olsa başardıkları oldu. Belgelere göre Güney Kafkasya'da Ermenilerle Müslümanların yaşadıkları yerleşimler birbirinden ayrıldı, Anadolu'dan ve İran'dan göç ettirilen Ermenilerin yerleştirilmesi için topraklar boşaltıldı: *“Son 5-6 yıl içerisinde bunların sayısı yarım milyona ulaşmış, 200.000 kişi ise Rus vekaleti ile tabiiyet edinmişti. Yelizavetpol (Gence), Erivan ve Kars illerinde arazilerin kısmen ayrılmasına gidilmiş, toprakların bir kısmı boşaltılmış, bu bölgelerden birçok Müslüman kaçarak canlarını zor kurtarmışlardı”*³³. Çar Rusyası'nın yönetiminde bulunanlar da 1905-1906 yılları arasında Ermeni-Müslüman çatışma ve iğtişalarını kendi amaçları için kullanarak ikili oynadılar. Mezkûr belgelerde belirtilmiş ki Çar yetkilileri, Kafkasya'da güçlenen hoşnutsuzluk dalgasının hükümet aleyhine yöneleceğinden korktuklarından Ermenilerin, Müslümanların yaşadığı bölgelerde yaptıkları katliamlara duyarsız kaldılar, bazı durumlarda ise onların tarafını tutarak her iki tarafın gücünün etnik çatışmalara kadar ulaşmasını başardılar³⁴.

Katliam sırasında, 20 Şubat ve 6 Mart 1906 tarihleri arasında Tiflis'te Azerbaycanlı ve Ermeni aydınların temsilcileri toplandı. Hedef, yeni atanan Kafkasya genel valisi İ.İ.Vorontsov-Daşkov'un önderliğinde barışı sağlamaktı. Azerbaycan tarafının temsilcileri Ahmet Bey Ağaoğlu, Adil han Ziyadhanov, Alekber Hasmammadov, İsrail Hacıyev, Alimerdan bey Topçubaşov ve diğerleriydi³⁵. Müzakereler sırasında Azerbaycan tarafı, çatışmalardan devlet yetkililerini sorumlu tuttu ve devlet yetkililerini sorumluluklarını hatırlamaya davet etti. Ayrıca müzakereler sırasında Ağaoğlu, Ermenilerin acımasız davranışlarına son vermemeleri halinde Azerbaycan Türklerinin kana kanla karşılık vereceğini belirtti³⁶. Böylece müzakereler anlaşmayla sonuçlandı ve hükümet suçlu bulundu.

Ağaoğlu, daha sonra Difai Partisi'nin ana kurucularından biri oldu³⁷. Bilhassa, 1906'nın sonbaharında Azerbaycanlıların örgütlenip Difai Partisi'ni kurmaları sonucunda Ermeniler geçici de olsa katliamlara son verdiler.

1918'de Azerbaycanlıların Soykırımı

1917 Ekim devriminden sonra Rusya'da iktidara gelen Bolşeviklerin ulusal haklar ve ulusal özerklik konusunda aldıkları kararlar gerçek niyetleri değildi. Bu, Bolşeviklerin iktidarını

³³ Nazım Mustafa, “Ermenilerin 1905-1906 Yıllarında Güney Kafkasya'da Yaptıkları Katliamlar”, dergipark.org.tr, çevrimiçi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/26215> erişim: 30.08.2021.

³⁴ a.g.m.,

³⁵ Ordubadi, a.g.e., s.105.

³⁶ a.g.e., s.112.

³⁷ Aydın Balayev, Ahmet Bey Ağaoğlu Dahi Düşünür, Korkusuz Fedai ve Yorulmaz Ulus Kurucusu (1869-1939), JekoPrint Yayınevi, Bakü 2021, s.194.

güçlendirdikten sonraki politikalarında kendini gösterecekti³⁸. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucularından Mehmet Emin Resulzade de Bolşeviklerin bu niyetini görmüştür: “*Lenin, Petrograd’da hükümete geçer geçmez tüm dünya Müslümanlarına hitaben bildiri yayınladı. Bu bildiride esarete olan Doğu’ya sanki peygambercesine bir özgürlük sözü verdi. Bu, Bolşeviklerin iktidarlarını güvenceye almadıkları ilk günlerdeydi. Ancak Bolşevik iktidarı güçlendikçe, “vaatler” ile “eylemler”in arasındaki farkın ne kadar büyük olduğu ortaya çıktı*”³⁹.

Lenin Güney Kafkasya’nın Sovyetleştirilmesinde Ermenileri müttefik olarak seçmiş ve onların çıkarları doğrultusunda kararlar aldı. Stepan Şaumyan, Rus Halk Komiserleri Konseyi (HKK) tarafından Kafkasya Olağanüstü Komiseri atandığında, Josef Stalin tarafından hazırlanan 29 Aralık (11 Ocak) 1917 tarihli HKK kararnamesinin uygulanmasıyla görevlendirildi⁴⁰. Kararnamede, HKK’nin Rus ordusu tarafından işgal edilen “*Türkiye Ermenistanı*”nda Ermeni halkının tam bağımsızlığını ilan ederek kendi kaderini tayin hakkını savunduğunu tüm Ermeni halkına ilan ettiği belirtildi. Rus ordusunun geri çekilmesinden sonra, “*Türkiye Ermenistanı*” nüfusunun ve mallarının güvenliği için Ermeni milis birliklerinin oluşturulması, “*Türkiye Ermenistanı*”ndan göç eden Ermenilerin engelsiz geri dönüşü ve geçici ordunun oluşturulması, demokratik olarak seçilmiş Ermeni Halk Vekilleri Konseyi’nin yönetimi gibi konular kararnameye yansdı. Kararnamede, Kafkasya Olağanüstü Komiseri Şaumyan, bu hükümleri uygulamakla, “*Türkiye Ermenistanı*” nüfusuna her türlü yardımı sağlamakla görevlendirildi⁴¹. Bu kararnamenin Güney Kafkasya halkları arasındaki ulusal çelişkilerin güçlenmesinde ve olayları etnikler arası bir katliama götürmesinde acı sonuçları oldu. Bu kararname ile Bolşevikler, “*Ermenilerin koruyucusu*” olduklarını göstererek Çarlık Rusyası’nın politikasını tekrarladılar⁴². Ancak Güney Kafkasya’daki gerçek durum bu kararnamenin uygulanması için elverişli değildi ve Brest-Litovsk Anlaşmasıyla Bolşevik Rusya kararnameden feragat etti. Böylece, Bolşevikler’in ve Taşnaksutyun’un Rusya’nın Kafkasya politikası ile Ermeniler için özerklik meselesi konusundaki görüşleri, çıkarları ve hedefleri örtüşüyordu⁴³.

Bolşevikler, Azerbaycan ulusal hareketini, onun bölgesel özerklik arzusunu boğmak istediler. Bu konuda Taşnaklarla iş birliği yaptılar. Bolşevikler ve Taşnaklar, nüfusun etnik yapısını değiştirmek için katliam yapmaktan bile çekinmediler. Askeri hazırlıkları tamamlayan Bolşevik-Taşnak oluşumları, Müslümanları katliama uğratmak için bahaneler uydurdular. Bu amaçla “*Evelina münakaşası*” yapıldı. Lenkeran’da görev yapan Azerbaycanlı milyoner Hacı Zeynelabidin Tagiyev’in oğlu Muhammed Tagiyev, elindeki tabancayla kaza sonucu vurulması ile hayatını kaybetmişti. Müslüman alayına bağlı subaylar, cenazesine katılmak için Bakü’ye geldi. Cenazeden sonra askerler Evelina gemisiyle Lenkeran’a dönmesi gerekiyordu. Anın doğru olduğunu gören Ermeniler, Hazar denizcileri olan Rus Ulusal Konseyi, Eser ve Menşevik partiler arasında bir söylenti yaydılar ki, “Evelina” ile giden subaylar, Lenkeran’daki Müslüman askeri

³⁸ Cemil Hasanlı, *Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin Dış Politikası (1918-1920)*, Garisma Yayınevi, Bakü 2009, s.23.

³⁹ Resulzade, *a.g.e.*, s.42.

⁴⁰ Hasanlı, *a.g.e.*, s.35.

⁴¹ *a.g.e.*, s.35.

⁴² *a.g.e.*, s.35.

⁴³ Aziz Boran, *Azerbaycan-Ermenistan İlişkilerinin Tarihi*, Seda Yayınevi, Bakü 2010, s.116.

birliklerle birlikte Muğan'daki Rus-Malakana köylerini yok etmeleri emredilmiş⁴⁴. Bu kışkırtıcı söylenti işe yaradı. Bakü'deki Azerbaycan dışı tüm siyasi ve askeri güçler "Evelina" gemisinin silahsızlandırılmasını destekledi. Böylece, Bolşevik-Taşnak askeri birleşmeleri Türk-Müslüman nüfusa karşı katliamlara başladılar. 30 Mart akşamı saat beşte Bakü'de ilk kurşunlar atıldı. O akşam başlayan katliamlar Bakü'de bir hafta sürdü. Ancak üç gün Bolşevik-Taşnak çeteleri şehrin Azerbaycanlı-Müslüman nüfusunun öldürülmesi ve yağmalanmasını özellikle büyük bir acımasızlıkla gerçekleştirdiler. O günlerde sadece Bakü'de Ermeni-Bolşevik birlikleri 11.000 sivil Azerbaycanlıyı öldürdü⁴⁵. Aynı zamanda Şaumyan, Azerbaycanlıların toplu katliamlarının ana organizatörü oldu⁴⁶.

Azerbaycanlıların 1918'deki katliamı Bakü ile sınırlı kalmadı. Aynı günlerde Şamahı'da da Azerbaycan halkının toplu katliamları başladı. Bakü'de olduğu gibi Şamahı'da da olaylar önceden hazırlanmış bir plan temelinde Bolşevik-Taşnak güçleri tarafından yürütüldü. 1917 yılının sonundan itibaren Bakü'den Şamahı'ya silah ve askeri mühimmat nakledilerek Ermeni köylerine yerleştirildi ve Azerbaycan halkının bu katliamları önlemeye veya Ermenilerin müttefiki olan Rus-Molokan'ların silahlı saldırısını püskürtmeye yönelik girişimleri başarısızlıkla sonuçlandı. 3.000 kişilik Bolşevik-Ermeni-Molokan birlikleri 29 Mart ve 10 Nisan 1918 tarihleri arasında küçük bir ara vererek Şamahı'ya iki kez saldırarak antik kenti tamamen harabeye çevirerek şehirdeki tüm Müslüman mahalle ve evlerini, 13 camiyi, onlara sığınan insanlarla birlikte Azerbaycanlılara ait tüm ticari ve sivil nesneleri yakıp yıktılar⁴⁷. Şamahı şehrinin 21.127 bin Müslüman nüfusunun 8.000'den fazlası öldürüldü, şehre ve sakinlerine 1 milyar rubleden fazla maddi zarar verildi⁴⁸. Şamahı'dan sonra katliamlar Göyçay, Cavad, Ereş, Nuha ve diğer ilçeleri kapladı, yüzlerce köy yakıldı, Azerbaycan halkı katliama uğradı, kaçmayı başaran yüzbinlerce insanın çoğunluğu topraklarında mülteci durumuna düştüler ve ormanlara, dağlara, çöllere dağıldılar, küçük bir kısmı diğer kazalara ve Bakü'ye gittiler. 1918 yılı Nisan ayının sonundan Mayıs ayının ortasına kadar - sadece iki hafta içinde, Azerbaycan Türklerine karşı yaptığı zulümlerle ünlenen Ermeni-Taşnak subayı Amazasp'ın komutasında, sadece Ermenilerden oluşan 3.000 kişilik askeri birlik daha fazla katliam yaptı⁴⁹. Kuba şehrinde ve Kuba ilçesine bağlı 167 köyde 4.000'den fazla sivil Azerbaycanlılar öldürülmüş, yangınlar, yağma ve talanlar sonucunda nüfusa milyonlarca ruble maddi zarar verilmiştir⁵⁰. 1918 katliamları Gence şehrinin çevre köylerini, Lenkeran, Zengezur ilçeleri ile Karabağ'ın tüm yerleşim yerlerini de kapsadı. Yapılan katliamlar sonucunda Azerbaycan topraklarında yaklaşık 50 bin kişinin öldürüldüğü belgelerle kanıtlanmıştır⁵¹.

Azerbaycan'ın özerkliği ve bağımsızlığı için savaşan Müsavat Partisi, Bolşevik-Ermeni ittifakının baş düşmanı haline geldi. Resulzade, Mart katliamlarının nedenini de 1917'nin son

⁴⁴ Bakühanov A.A. Tarih Enstitüsü, **Azerbaycan Tarihi 1900-1920'ler, Yedi Ciltte, C:V**, Bakü 2008, s.27.

⁴⁵ Genel Yayın Yönetmeni Yakup Mahmudov, **Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Ansiklopedisi, İki Ciltte, C.I. Lider** Yayinevi, Bakü 2004, s.240.

⁴⁶ Vagif Abışov, **Azerbaycanlıların Soykırımı (1917-1918 yılları)**, Nurlan Yayinevi, Bakü 2007, s.70.

⁴⁷ Abışov, **Şamahı Kazasında Azerbaycan Halkına Yönelik Soykırım**, Bilim Yayinevi, Bakü 2017, s.40.

⁴⁸ Tohidi, "20. yüzyılda Ermenilerin Azerbaycanlılara Karşı Soykırımları", **Halk**, 24 Nisan 2019, s.8.

⁴⁹ Abışov, **Guba İlçesinde Azerbaycan Halkına Yönelik Soykırım**, Bilim Yayinevi, Bakü 2017, s.5.

⁵⁰ **a.g.m.**

⁵¹ "31 Mart Yalnızca Can Almadı...", **azadliq.org**, çevrimiçi: <https://www.azadliq.org/a/mart-qirginlari-tekce-can-almadi/29852347.html> erişim: 13.09.2021.

çeyreğinden itibaren Müslüman demokrasinin uygulamaya çalıştığı “Azerbaycan Özerkliği”nde gördü. O, “Siyasi bir program şeklinde oluşturulan Azerbaycan özerkliğinin Bolşeviklerin planlarına uymadığını” yazıyordu. Resulzade, Bolşevik medya kuruluşu Bakinskiy Raboçiy’nin özerklik taraftarlarına nasıl yanıt verdiğini hatırlatıyordu: “Azerbaycan özerkliği Türk burjuvazisinin özerkliğidir, ne Rus burjuvazisi, ne de Rus demokrasisi bu özerkliği kabul etmez. Azerbaycan Özerkliği’ni talep eden Müsavatçılar sonunda harabeleri bulur”⁵². Tarihçi Vasif Gafarov da Bakü’deki katliamın temel nedenlerinin Azerbaycan’ın özerkliğinin ve bağımsızlığının engellenmesi ve Bakü’nün ekonomik ve siyasi önemi ile ilgili olduğunu yazıyor⁵³. Bakü Sovyeti’nin Taşnaklarla birlikte mart ayında Azerbaycan’da iktidarı ele geçirmek için kentte Azerbaycanlıları katletmesinin ve Nisan ayında Bakü Guberniyası’nda gerçekleştirilen milli katliam politikasının Sovyet Rusya’nın tutumunun tezahürleriydi: “Bu nedenle bu olaylar, çoğunluğu Ermeni olan Bakü Bolşeviklerinin Azerbaycan’da iktidarı ele geçirmesi olarak değil, Sovyet Rusya’nın saldırgan politikasının bir parçası olarak görülmelidir. Olayların sonraki gelişimi bunu daha açık bir şekilde doğruladı”⁵⁴.

Azerbaycan Cumhuriyeti hükümetinin kurulduğu ilk günden itibaren önüne koyduğu önemli görevlerden biri, Ermenilerin Transkafkasya’da Azerbaycan halkına karşı işledikleri katliam politikasını incelemektir. 2 Nisan 1918’de Transkafkasya Seym’e Azerbaycanlıların katliamı hakkında bilgi verildi. Ancak Seym’in bu katliama ilgisizliği Azerbaycan temsilcileri arasında ciddi bir memnuniyetsizliğe neden oldu. Aynı zamanda Seym’in Gürcü-Ermeni çoğunluğu Bakü Sovyeti’ni ciddi şekilde etkilemek istemiyordu. Bu tavrı gören Seym’in Azerbaycanlı milletvekilleri, ayrı partileri temsil etmelerine rağmen görüş birliğine vardılar ve ortak hareket etmeyi tercih ettiler. Mart olayları, sadece ulusal bağımsızlık mücadelesinin amacıyla değil, aynı zamanda biçim ve araçlarında da niteliksel bir değişiklik oluşturdu⁵⁵.

Cumhuriyet’in kurulmasından kısa bir süre sonra, Bakanlar Kurulu 15 Temmuz 1918’de bu trajediyi araştırmak üzere Olağanüstü Soruşturma Komisyonu kurulmasına karar verdi⁵⁶. Komisyon başkanlığına Alekber bey Hasmammadov atandı. Hasmammadov’un liderliğindeki Komisyon’un 7 üyesi kısa sürede Ermenilerin Azerbaycanlılara karşı işledikleri katliamlar hakkında çok sayıda araştırma ve bilgi materyali topladı.

Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti, 1919 ve 1920’de 31 Mart’ı ulusal yas günü olarak andı. Sovyet yönetimi yıllarında bu tarih unutturulmaya çalışıldı. Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan (1991) sonra, 1998 yılında Azerbaycan Cumhurbaşkanı’nın olayla ilgili bir kararnamesi yayınlandı. Bu kararnamede Mart 1918’de meydana gelen olaylar soykırım olarak değerlendirildi.

⁵² Resulzade, a.g.e., s.42.

⁵³ Vasif Gafarov, “Şamahı Soykırımı’nda Azerbaycan’ın Kayıpları ve Zayırları (Olağanüstü Soruşturma Komisyonu’nun materyallerine dayanarak)”, https://www.academia.edu/32116860/%C5%9EAMAXI_SOYQIRIMINDA_AZ%C6%8FRBAYCANIN_M%C6%8FRUZ_QALDI%C4%9E1_%C4%B0TK%C4%B0_V%C6%8F_T%C6%8FL%C6%8FFATLAR erişim: 14.11.2021.

⁵⁴ Hasanlı, a.g.e., s.55.

⁵⁵ Nesiman Yakuplu, **Bakü’nün Kurtuluşu, Kafkas İslam Ordusu**, Kanun Yayınevi, Bakü 2021, s.7.

⁵⁶ **Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Ansiklopedisi...**, s.379.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Bakü'nün İşgalden Kurtarılması

Şubat 1917'de Rusya'da 300 yıllık Romanov hanedanı devrildi. Ancak Geçici Hükümet uzun süre iktidarda kalamadı. Ekim 1917'de bir darbe gerçekleşti ve Bolşevikler iktidara geldi. Bolşevikler Kurucu Meclisi tanımadıkları için Güney Kafkasya'dan seçilen milletvekilleri Rusya'ya gidemediler, 23 Şubat 1918'de Güney Kafkasya'nın en yüksek otoritesi olan Transkafkasya Seym'i, yani Transkafkasya Parlamentosu'nu kurdular⁵⁷. Müslüman Fraksiyonu Seym'de 44 milletvekili ile temsil edildi. Seym'in Müslüman Fraksiyonu'nun ve Osmanlı Devleti'nin talebi üzerine 22 Nisan 1918'de Transkafkasya Seym'i Transkafkasya'nın bağımsızlığını ilan etti ve Transkafkasya Federal Demokratik Cumhuriyeti kuruldu⁵⁸. Ancak, keskin ulusal çıkar çatışmaları, Transkafkasya Seymi'nin ve Transkafkasya Cumhuriyeti'nin somut adımlar atmasına izin vermedi. Sonuç olarak, 25 Mayıs 1918'de Gürcü delegeler Seym'den ayrıldı ve 26 Mayıs'ta Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan ettiler⁵⁹.

Seym'in Müslüman Fraksiyonu 27 Mayıs 1918'de ayrı bir toplantı yaptı ve kendisini Azerbaycan Ulusal Konseyi ilan etti. Bununla aslında Azerbaycan tarihinde ilk parlamento oluşturuldu ve ilk parlamenter cumhuriyetin temeli atıldı⁶⁰. Toplantıda, Resulzade Azerbaycan Ulusal Konseyi'nin Başkanı seçildi. 28 Mayıs'ta Hasan Bey Ağayev'in başkanlığında Azerbaycan Ulusal Konseyi'nin tarihi bir toplantısı yapıldı ve toplantıda Azerbaycan Cumhuriyeti ilan edildi ve *"Bağımsızlık Bildirgesi"* kabul edildi. Bağımsızlık Bildirgesi, tüm Türk-Müslüman dünyasında ilk kez Azerbaycan'da cumhuriyet yönetiminin en demokratik biçiminin - parlamenter cumhuriyetin - kurulduğunu duyurdu. Bildirge beyan ediyordu: *"Bugün itibarıyla Azerbaycan halkının yönetme hakkı vardır ve Doğu ve Güney Kafkaslardan oluşan Azerbaycan tam bağımsız bir devlettir"*⁶¹. Bildirgenin ikinci maddesinde, bağımsız Azerbaycan devletinin yönetim şeklinin *"Halk Cumhuriyeti"* olduğu belirtildi. 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti ilan edildiğinde Bakü Şaumyan başkanlığındaki Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'nin Bolşevik-Ermeni silahlı kuvvetlerinin işgali altında olduğundan, bu nedenle Ulusal Hükümet 16 Haziran'da geçici olarak Gence'ye taşındı⁶². Tehlike ise giderek Gence'ye yaklaşıyordu.

*"Bir yanda Gence tehdit altındayken, öte yanda Karabağ Ermenileri Bakü'nün Bolşevikleriyle birleşmek için bir plan hazırlıyorlardı: Azerbaycan'ı ateşle kılıçtan geçirme planı"*⁶³. Resulzade, tek çıkışın kardeş Türkiye'nin yardımıyla mümkün olacağını kaydediyordu: *"Azerbaycan halkında doğal olarak bir inanç doğdu. Milleti bu zor durumdan kurtarmanın tek yolu vardı: Türkiye! "O kardeş millet gelecek ve bizi düşmanın elinden kurtaracak! Halkın başka umudu kalmamıştı"*⁶⁴.

Transkafkasya hükümetinin Trabzon'da Osmanlı Devleti ile müzakere ettiği bir dönemde Bolşevik Rusya ile Dörtlülük Birlik (Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı ve Bulgaristan)

⁵⁷ a.g.e., s.27.

⁵⁸ İsgenderov, a.g.e., s.50.

⁵⁹ Hasanlı, a.g.e., s.89.

⁶⁰ Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Ansiklopedisi..., s.27.

⁶¹ a.g.e., s.27.

⁶² a.g.e., s.29.

⁶³ Resulzade, a.g.e., s.49.

⁶⁴ a.g.e., s.49.

arasında 3 Mart 1918’de Brest-Litovsk Anlaşması imzalandı⁶⁵. Anlaşmaya göre, Rusya savaşın başında sahip olduğu sınırlara geri dönmek, işgal altındaki Osmanlı topraklarını - Kars, Ardahan, Batum ve diğer toprakları terk etmek zorunda kaldı. Bu belge aynı zamanda Rusya’nın Birinci Dünya Savaşı’na katılımını da sona erdirdi. Osmanlı Devleti, Transkafkasya Seymi’nin Brest-Litovsk Anlaşmasının şartlarına uymasını talep etti. Seym’deki Gürcü ve Ermeni mebuslar, Müslüman fraksiyonunun itirazlarına rağmen, Trabzon’da Osmanlı Devleti ile görüşmeleri keserek savaşa başladı. Savaşta yenilgi, Transkafkasya Seymi’ni Batum’da Osmanlılarla yeniden müzakere masasına oturmaya zorladı. Resulzade Batum’daki müzakereler sırasında Azerbaycan’ın siyasi hayatında çok önemli bir olayın yaşandığını yazıyor: “*Batum’da Transkafkasya barış temsilcileri ile Türk temsilcileri görüşmeler yaparken, Nuri Paşa komutasındaki birkaç subay İran ve Karabağ üzerinden Gence’ye ulaştı. O sırada korkunç bir anarşiye maruz kalan ve Bolşevik saldırganlığıyla tehdit edilen Gence Nuri Paşa’yı cennetten inen bir kurtarıcı melek olarak kabul etti. Halkın kendisine yaptığı istikbal Gence tarihinde eş görülmemiş bir olaydı*”⁶⁶.

Bu olaylardan birkaç gün sonra, 4 Haziran’da Batum’da Osmanlı Devleti ile “*Karşılıklı yardımlaşma ve dostluk anlaşması*” imzalandı⁶⁷. Anlaşma Azerbaycan adına Ulusal Konsey Başkanı Resulzade, Dışişleri Bakanı Mehmed Hasan Hacinski, Osmanlı Devleti adına Adalet Bakanı Halil Mentеше ve Doğu Orduları Komutanı Mehmed Vehib Paşa tarafından imzalandı. Anlaşmanın 4. Maddesine göre Azerbaycan Cumhuriyeti, asayışı ve toprak bütünlüğünü sağlamak için Türkiye’den ihtiyacı olan yardımı isteme hakkına sahiptir. Resulzade, Osmanlı Devleti’nin yardım talebine verdiği yanıtla ilgili şunları yazmış: “*Tüm Azerbaycan halkının büyük bir heyecanla beklediği ve büyük umutlar beslediği bu talebe, Türk hükümeti derhal gereken cevabı verdi*”⁶⁸.

Azerbaycan Cumhuriyeti hükümetinin asıl görevi Bakü’yü işgalden kurtarmaktı. Milli hükümetin emrindeki güçlerle Bakü Sovyetinin 18.000 askerine karşı askeri operasyonlar yürütmek imkansızdı. Çarlık yönetiminin maksatlı politikası sonucunda Ermeni ve Gürcülere kıyasla Azerbaycan Türklerinin askeri eğitimi yoktu. Silahlı kuvvetlerin oluşturulması, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin karşı karşıya olduğu önemli görevlerden biriydi. Aralık 1917’den itibaren Transkafkasya Komiserliği’nin kararı ile Müslüman Kolordu oluşturulmaya başlandı. Ama işler hızlı gitmiyordu. Birincisi, yeterli personel yoktu, ikincisi, silah ve mühimmat sıkıntısı vardı. 1918 yılı başlarında Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa, Azerbaycan’a gönderilecek yardımın şeklini şöyle düşünüyordu: Osmanlı Devleti ağırlıklı olarak yerel halktan toplanan gönüllü grupları eğitmek için eğitmenler gönderecek ve Azerbaycan silahlı birlikleri oluşturulacaktı. Ancak Azerbaycan milli hareketinin liderleriyle yapılan görüşmeler, Ermeni-Bolşevik birliklerinin beklenmedik bir şekilde büyük bir kuvvetle batıya doğru hızla ilerlemesi, Almanya’nın Sovyet Rusya ile anlaşmaya girmesi ve en önemlisi yerel güçler oluşturmak için zamanın olmaması Enver Paşa’yı planlarını değiştirmeye ve Osmanlı birliklerini doğrudan

⁶⁵ Mustafa Görürüymaz, **Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler (1918)**, Çev.: Halil Öztürk, Kısmet Yayınevi, Bakü 2009, s.70.

⁶⁶ Resulzade, **a.g.e.**, s.51.

⁶⁷ Nesib Nesibli, **Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Dış Politikası**, Kanun Yayınevi, Bakü 2011, s.54.

⁶⁸ Resulzade, **a.g.e.**, s.53.

Azerbaycan'a göndermeye teşvik etti⁶⁹. Osmanlı 3. Ordusuna bağlı 5. Kafkas Piyade Tümeni'nin birliklerinin Azerbaycan'a gönderilerek oradaki Müslüman Kolordu ile birleştirilmesi emredildi ve Kafkas İslam Ordusu oluşturulmaya başlandı.

Bakü Sovyeti'nin Bolşevik-Taşnak ordusu, Azerbaycan hükümetinin faaliyetlerine son vermek için 10 Haziran 1918'de Gence istikametinde bir taarruza başladı⁷⁰. Askeri operasyonların yapıldığı bölgelerde Müslüman nüfus yağma ve soykırıma maruz kaldı. 19 Haziran'da Azerbaycan hükümeti ülkede sıkıyönetim ilan etti⁷¹. 27 Haziran - 01 Temmuz tarihlerinde Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu Göyçay civarındaki muharebelerde savaşın kaderini tayin etti. Göyçay muharebelerinde düşman büyük kayıplar vererek Ağsu'ya doğru itildi⁷². Bakü Sovyeti birliklerinin Gence'ye ilerlemesi engellendi ve Kafkas İslam Ordusu Bakü yönünde bir karşı saldırı başlattı. Garameryam, Göyçay, Ağsu, Kürdemir, Şamahı birbiri ardına Taşnak-Bolşevik işgalinden kurtarıldı⁷³. Sıra Bakü'deydi.

Bakü Halk Komiserleri Konseyi'nin uyguladığı Azerbaycan karşıtı politika, Bolşeviklerin tamamen gözden düşmesine ve 31 Temmuz 1918'de istifa etmelerine yol açtı. Bundan yararlanan Eser-Menşevikler ve Taşnaklar, Bakü'de 1 Ağustos'ta kukla "*Sentrokaspi Diktatörlüğü*" olarak anılan bir yönetim oluşturdular⁷⁴. Sentrokaspi Diktatörlüğü Bakü'yü kontrol altında tutmaya ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti olmasını engellemeye çalıştı. Bunun için "*yeni hükümet*"in liderleri, İran'daki İngiliz birliklerinin komutasıyla bir araya geldi ve onlardan askeri yardım almayı başardı⁷⁵. Bakü petrolünde gözü olan İngiliz birliklerinin komutanlığı, Sentropaski Diktatörlüğü'nün Ermeni elçilerinin yardımına geleceğine söz verdi. İngiliz birliklerinin gelişi, Sentrokaspi Diktatörlüğü kuvvetlerini büyük ölçüde güçlendirdi. Bu nedenle Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü şehrini işgalden kurtarmaya yönelik ilk girişimi (05 Ağustos 1918) başarısız oldu⁷⁶. Birçok hazırlıklar yapıldıktan sonra Kafkas İslam Ordusu'nun 14 Eylül gecesi Bakü'ye yönelik saldırısı başarıyla gerçekleştirildi. 15 Eylül'de Sentrokaspi Diktatörlüğü yenildi. Türk-Azerbaycan güçlerinin Bakü'nün kurtuluşu için iki günlük hareketi parlak bir zaferle tamamlandı⁷⁷. 16 Eylül'de, zafer vesilesiyle Türk-Azerbaycan askeri birliklerinin geçit töreni düzenlendi⁷⁸. Geçit törenine Nuri Paşa, Halil Paşa, General Aliaga Şihlinski, Albay Habib bey Selimov, Azerbaycan Parlamentosu ve hükümeti üyeleri ile Bakü ve çevre köylerin sakinleri katıldı. Geçit töreninin ardından adı geçen kişiler ve hükümet yetkilileri, askeri birlikler eşliğinde

⁶⁹ Mehman Süleymanov, **Kafkas İslam Ordusu/Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu'nun Yapısı, Hazırlık ve Seferberlik Durumu**, Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırma Enstitüsü Yayınevi, Bakü 2008, s.226.

⁷⁰ Mehman Süleymanov, **Kafkas İslam Ordusunun Azerbaycan'ın Toprak Bütünlüğü İçin Mücadelesi**, Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırma Enstitüsü Yayınevi, Bakü 2008, s.174.

⁷¹ **Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Ansiklopedisi...**, s.30.

⁷² Yusif Ağayev, Sebuhi Ahmedov, **İstiklal Yürüyüşü**, Altun Kitap Yayınevi, Bakü 2009, s.276.

⁷³ Yakuplu, **a.g.e.**, s.21.

⁷⁴ **Azerbaycan Tarihi 1900-1920'ler...**, s.273.

⁷⁵ Mehman Süleymanov, **Nuri Paşa**, Harbi Neşriyat, Bakü 1999, s.80.

⁷⁶ **a.g.e.**, s. 81.

⁷⁷ Ağayev, Ahmedov, **a.g.e.**, s.375.

⁷⁸ Süleymanov, **a.g.e.**, s.199.

Bakü'ye girdi. Bakü'nün işgalden kurtarılmasından sonra, Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti 17 Eylül'de Gence'den Bakü'ye taşındı⁷⁹.

Azerbaycan'ın bağımsızlığının korunması ve Bolşevik işgalinden kurtuluşu için şehit düşen Türk askerlerinin sayısı az değildi. Sadece 5. Kafkas Tümeni, Bakü şehrinin kurtuluş gününe kadar 1130 kadar askerini şehit vermişti. 14-15 Eylül tarihlerinde Azerbaycan'da Bakü Muharebesi ile savaşa katılan 15. Tümen'in verdiği kayıplar şöyle: 11 subay yaralandı, 84 asker şehit oldu, 347 asker yaralandı ve 73 kişi kayıp düştü. Bakü muharebelerinde Azerbaycan milli güçlerine ait tek Maştaga müfrezesinde 11 kişi şehit oldu, 44 kişi de yaralandı⁸⁰. Resulzade, Bakü'nün işgalcilerden kurtarıldığı haberini nasıl aldığını ve onda nasıl bir izlenim bıraktığını şöyle anlatmış: *“O zamanın Harbiye Nazırı ve başkumandan yardımcısı Hazretleri Enver Paşa telefon etti: Emin bey, Bakü alındı! Bu kısa haberin bende bıraktığı etkiyi anlatamam. O etkiyi hala unutamadım”*⁸¹.

Erivan ve Zengezur'un Batı Kısımının Ermenistan SSC'ye Verilmesi

Azerbaycan Cumhuriyeti, ilanından bir gün sonra ilk toprak kaybına uğradı. 29 Mayıs 1918'de Azerbaycan Ulusal Konseyi'nin kararı ile Azerbaycan Türklerinin kadim kenti Erivan, çevresindeki 9 bin kilometrekarelik alan ile birlikte Ermenilere verildi⁸². Böylece yeni kurulan Ermenistan Cumhuriyeti, Göyça Gölü ile Osmanlı Devleti'nin yeni sınırları arasındaki dar dağlık alanı kapladı. Ermeniler, kendilerine bir devlet kurmaları için toprak verilmesi durumunda Azerbaycan ve Osmanlı karşısında birtakım yükümlülükler aldı. Batum müzakereleri sırasında varılan anlaşmaya göre, birçok yükümlülüğün yanı sıra Ermeniler, Azerbaycan'a karşı toprak iddialarından da vazgeçeceklerdi⁸³. Başka yükümlülükler de vardı: 1. Ermeniler ve Müslümanlar arasındaki düşmanlık ortadan kaldırılacak, Ermeni tarafı Şaumyan ile temasa geçerek Bakü'deki Müslüman nüfusun güvenliğini sağlayacak ve böylece Azerbaycanlılara yönelik toplu katliamların önüne geçilecektir. Ermeni tarafının üstlendiği bu taahhüt, Osmanlı Devleti ile yeni kurulan Ermenistan Cumhuriyeti arasında 4 Haziran 1918'de Batum'da imzalanan *“Barış ve Dostluk”* Antlaşması ile tesis edilmiştir⁸⁴. Batum Antlaşması'nın 11.Maddesi, Ermeni silahlı kuvvetlerinin Bakü'den çekileceğini taahhüt ediyordu: *“Ermenistan Cumhuriyeti hükümeti, Ermeni güçlerini Bakü'den çekilmeye zorlamak için tüm güçlerini seferber etmeyi taahhüt eder”*. Yeni kurulan Ermenistan Cumhuriyeti hükümeti ayrıca *“Cumhuriyet topraklarında (yani Ermenistan Cumhuriyeti topraklarında) herhangi bir silahlı haydut oluşumunu önleyeceğini”* belirtti. Ülkenin farklı yerlerinde saklanan ve faaliyet gösteren tüm haydutları silahsızlandırma sözü verdi. 2. Ermeni tarafı, Azerbaycan'da Ermeni silahlı kuvvetlerinin Müslümanlara (Azerbaycan Türklerine-B.N.) karşı gerçekleştirdiği katliamları durdurma sözü verdi. Bu yükümlülük Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmî belgelerine de yansımıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti hükümet başkanı Fetali Han Hoyski, Azerbaycan Ulusal Konseyi'nin 29 Mayıs tarihli kararından (Erivan

⁷⁹ **Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Ansiklopedisi...**, s.29.

⁸⁰ Süleymanov, **a.g.e.**, s.389.

⁸¹ Resulzade, **a.g.e.**, s.57.

⁸² **Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Ansiklopedisi...**, s.56.

⁸³ Mahmudov, **Azerbaycan Halkının Erivan ve Çevresindeki Toprakların Üzerindeki Tarihi Miras Hakkı İade Edilmelidir**, Bilim Yayınevi, Bakü 2017, s.15.

⁸⁴ Enis Şahin, “Osmanlı'nın ‘Unutulmuş Son Diploması’ Zaferi: Batum Antlaşmaları (4-8 Haziran 1918)”, **ttk.gov.tr**, çevrimiçi: <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2022/04/05-EnisSahin.pdf> erişim: 18.01.2022.

ve çevresindeki toprakların Ermenilere verilmesi kararı) hemen sonra Dışişleri Bakanı Mehmed Hasan Hacinski'ye resmi talimatında yazıyordu: “*Ermenilerle tüm anlaşmazlıkları bitirdik, ultimatomumuzu kabul edecekler ve savaşı durduracaklar. Erivan'ı onlara teslim ettik*”⁸⁵. 3. Erivan ve çevresinde toprak verilmesi karşılığında Ermeniler, Azerbaycan ile tek konfederal devlette birleşeceklerdi. Ermenistan Osmanlı Devleti karşısında eğitim, din, kültür hakları konusunda da yükümlülükler almıştı.

Yeni kurulan Ermeni devleti, taahhüdünün aksine, Karabağ'ın dağlık kesimi üzerindeki iddialarından vazgeçmedi, tam tersine Batum Antlaşması'nın imzalanmasından hemen sonra, bir devlet kurmak için Ermenilere toprak veren Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sınırlarını ihlal ettiler ve yeni toprak iddialarında bulundular. Ermenilerin birçok girişimlerine rağmen Karabağ'ın dağlık kısmı Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bir parçası olarak kaldı ve bu bölge Azerbaycan Cumhuriyeti hükümetinin Karabağ general-valiliği tarafından yönetildi⁸⁶. Valilik Şuşa, Cavanşir, Cebail ve Zengezur kazalarını içeriyordu ve idari merkezi Şuşa şehriydi. Aynı yıl, Karabağ'ın yukarı kesimindeki Ermeni Ulusal Meclisi, Azerbaycan'ın iktidarını resmen tanıdı⁸⁷. Azerbaycan Cumhuriyeti Meclis Başkanı Alimerdan Topçubaşov Osmanlı Devleti'nin Dışişleri Bakanı ile 1918 yılı Kasım ayının 18'de İstanbul'da yaptığı görüşmeler sırasında, Ermenilerin iddialarının sadece 5 veya 10 köy meselesi olmadığını, tartışmanın bütün 4 sancak - Şuşa, Cavanşir, Cebail ve Zengezur üzerinde olduğunu söylüyordu: “*Bu hanlığın arazisinde Ermenilerin mutlak çoğunluğu konusunda konuşmaya esas yoktur, ayrıca onlar buranın yerli halkı değildirler. Rusya ile savaş sonrası Türkiye'den buraya göç etmişlerdir... Son olarak, Karabağ'da Ermeniler toplu halde bulunmuyorlar, Müslümanlarla karışık yerleşmişlerdir. Bununla birlikte, biz sorunun barışçıl çözümünden yanayız*”⁸⁸.

Bolşevik Rusya 1920'de Güney Kafkasya'yı işgal ettikten sonra Ermenistan tekrar Azerbaycan'a karşı toprak iddiasında bulundu. Ermeniler Karabağ'ı ilhak edemeseler de, dağlık kısmına özerklik verilmeyi başardılar. 5 Temmuz 1921'de, Rusya KP MK Kafkas Bürosu'nda bölgenin Müslüman ve Ermeni halkı arasındaki milli barışın zorunluluğundan, dağlık ve aran Karabağ'ın Azerbaycan'la güçlü ekonomik bağını dikkate alarak Dağlık Karabağ'a yönetim merkezi Şuşa olmak kaydıyla Azerbaycan SSC sınırları içinde geniş bölgesel özerklik statüsü verilmiştir⁸⁹. Büro, Dağlık Karabağ'ı Ermeni tarafının iddia ettiği gibi Azerbaycan SSC'ye “*verme*” veya Azerbaycan makamlarına “*tabi etme*” hakkında değil, Azerbaycan SSC sınırları içinde kalmasına karar verdi. İki yıl sonra, 7 Temmuz 1923'te, Hankendi şehri (18 Eylül 1923'te Hankendi şehrinin adı, Ermeni Bolşevik lideri Stepan Şaumyan'ın onuruna “Stepanakert”⁹⁰ olarak değiştirildi, daha sonra Kasım 1991'de Hankendi ismi şehre geri verildi- B.N.) - yönetim merkezi

⁸⁵ Mahmudov, Azerbaycan Halkının Erivan ve Çevresindeki Toprakların Üzerindeki Tarihi Miras Hakkı İade Edilmelidir, **a.g.e.**, s.13.

⁸⁶ Paşayev, “Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti - Doğunun Birinci Demokratik Parlamenter Cumhuriyeti”, **Halk**, 28 Mayıs 2014 yılı, s.7.

⁸⁷ **Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Ansiklopedisi...**, s.129.

⁸⁸ Karabağ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Döneminde, **virtualkarabakh.az**, <https://www.virtualkarabakh.az/tr/post-item/22/35/karabag-azerbaycan-halk-cumhuriyeti-doneminde.html> erişim: 18.01.2022.

⁸⁹ Mahmudov, Şükürov, **a.g.e.**, s.54.

⁹⁰ Tezde “Stepanakert” ismi atıf yapılan kaynakları olduğu gibi aktarmak için kullanılmış.

olmakla Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi (DKÖB) oluşturuldu⁹¹. Ancak, Ermenistan'da yaşayan 300.000'den fazla Azerbaycanlıya ne SSCB'nin merkezi hükümeti, ne de Ermenistan SSC hükümeti tarafından kültürel özerklik bile verilmedi.

Ancak Ermenistan, Azerbaycan toprakları pahasına arazilerini genişletebildi. 30 Kasım 1920'de Bolşevik Rusya'nın işgalinden sonra, Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi amacıyla Zengezur kazasının batı kısmı Ermenistan'a hediye edildi. Ermenistan ile ilişkiler konusu, Ermenistan'da Sovyet yönetiminin kurulmasından bir gün sonra, 30 Kasım'da düzenlenen Azerbaycan KP MK Siyasi ve Örgütsel Bürosu toplantısında tartışıldı. Tartışma sonucunda şu kararlar alındı: *"Sovyet Azerbaycanı ile Sovyet Ermenistanı arasında sınır yoktur; Zengezur Ermenistan'a geçer; Karabağ'ın dağlık kesimine kendi kaderini belirleme hakkı verilir; Sovyet Azerbaycan'ı Sovyet Ermenistan'ı ile kırılmaz bir askeri ve ekonomik ittifak yapar"*⁹². Azerbaycan Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı Neriman Nerimanov bu kararı hazırlamakla görevlendirildi. Bu görevi yerine getiren Nerimanov, Bakü Sovyeti'nin 1 Aralık 1920'de Devlet Tiyatrosu'nda düzenlenen tören toplantısında yaptığı konuşmada, Zengezur ve Nahçıvan'ın Ermenistan'a bırakılacağını ve Karabağ'da Ermenilere tam özerklik sağlanacağını ifade etti⁹³. Tarihe *"Nerimanov Bildirisi"* olarak giren bu belgede şunlar söyleniyordu: *"Sovyet Azerbaycan'ı, Ermenistan ve Zengezur'da en iyi yoldaşlarımızın - komünistlerin masum kanını dökmüş ve döken Taşnakların hakimiyetine karşı emekçi Ermeni halkının mücadelesine yardım ederek ilan ediyor ki, bundan böyle hiç bir toprak meselesi yüzyıllardan beri komşu iki halkın: - Ermenilerin ve Müslümanların kanlarını dökmelerine sebep olamaz. Zengezur ve Nahçıvan kazaları Sovyet Ermenistan'ın bölünmez parçasıdır. Dağlık Karabağ halkı kendi kaderini tayin hakkına sahiptir. Zengezur sınırları içinde tüm askeri operasyonlar durdurulacaktır, Sovyet Azerbaycan askerleri buradan çıkarılacaktır"*⁹⁴. Nerimanov'un açıklamasından farklı olarak 30 Kasım tarihli kararda Nahçıvan konusuna hiç değinilmemiştir. Bu açıklama, Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'daki temsilcileri Josef Stalin ve Sergo Orconikidze tarafından memnuniyetle karşılandı⁹⁵. Nerimanov'un daha sonra Nahçıvan, Karabağ ve Zengezur ile ilgili kararı protesto ettiği, Lenin'e çeşitli çağrı ve telgraflar gönderdiği ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü sağlamak için bazı girişimlerde bulunduğu doğrudur, ancak artık iş işten geçmiştir. O yıllarda Nerimanov, Lenin'e yazdığı mektupta, *"Aziz Vladimir İliç, "Bağımsız Azerbaycan" sözünü siz söylemediniz mi? ...Denikin'i savunmuş olan Ermenistan bağımsızlık kazanmış ve üstüne de Azerbaycan topraklarını almıştır, şimdiye kadar ikili politika yürüten Gürcistan bağımsızlık elde etmiştir. Üç cumhuriyetten birinci olarak Sovyet Rusya'ya katılmış olan Azerbaycan ise hem arazisini, hem de bağımsızlığını yitiriyor"*⁹⁶. Sonuç olarak, Nahçıvan'ın Azerbaycan'ın batı kısmıyla kara bağlantısı kesilmiştir⁹⁷.

⁹¹ 26 Kasım 1991'de Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti'nin kararı ile "DKÖB" idari bölge birimi olarak kaldırıldı.

⁹² Musa Kasımlı, **Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesinden Azerbaycan Topraklarının İşgaline Kadar Ermeni İddiaları: Tarih Olduğu Gibi (1920-1992 yılları)**, "Mütercim" TM Yayıncılık-Basım Merkezi, Bakü-2016, s.65.

⁹³ a.g.e., s.65.

⁹⁴ a.g.e., s.66.

⁹⁵ Musa Urud, **Zengezur**, Nurlar Yayınevi, Bakü-2005, s.89.

⁹⁶ Neriman Nerimanov, **Karabağ Sorununa İlişkin Mektuplar ve Belgeler**, Nurlar Yayınevi, Bakü 2016, s.103.

⁹⁷ Hacı Nerimanoğlu, **Zengezur: 100 Soru, 100 Yanıt**, STK Yayınevi, Bakü 2019, s.129.

Azerbaycan'ın kadim bölgelerinden olan Zengezur 7,824 metrekare yüz ölçümü olarak bugünkü Ermenistan Cumhuriyeti'nin Gorus, Sisyan, Kafan, Mehri ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Laçın, Kubatlı, Zengilan illerini kapsamaktadır. “Zengezur” sözü Türk kökenlidir. “Zengi” eski Türk kabilesidir. Bugün de bazı coğrafi yer adları – Zengiçay, Zengitepe, Zengerik, Zengişamli, Zengene, Zengilan, Zengeran, Zengişamli, Zengi, Zengibasari, Zengiler, Zengan, Zencan, Zengilli ve bunun gibi köy, nehir, dağ isimlerinin kökenidir⁹⁸.

20 Temmuz 1921'de Ermenistan Halk Komiserleri Konseyi, Ermenistan'ın idari-bölgesel olarak 8 ilçe ve 33 bölgeye bölünmesini onayladı. O idari taksimatta Zengezur kazası yoktu. 31 Ağustos'ta yeni bir 9. bölge - Zengezur bölgesi oluşturuldu. Buna karşılık Azerbaycan, Zengezur'un batı bölümünü (Görüş, Sisyan, Gafan ilçeleri ve Megri ilçesinin bir kısmı) idari-bölgesel birimleri sırasından çıkardı⁹⁹. Böylece Zengezur ikiye bölündü ve batısı Ermenistan'a bağlandı.

Nerimanov'un beyanıyla Ermenistan'a hediye edilen Nahçıvan'ın Azerbaycan'da kalmasına dönemin Türk hükümetinin çıkarları önemli rol oynadı. 1921 yılında yapılan Moskova görüşmelerinde Türk temsilcileri Yusuf Kemal, Dr. Rıza Nur ve Ali Fuad Paşa Nahçıvan konusunda ısrar etmişler ve geri adım atmamışlardır. Moskova ziyareti arifesinde heyet başkanı Yusuf Kemal bey Mustafa Kemal Paşa ile görüşürken ona, “*Paşa, Ruslar Nahçıvan'da ısrar ederse ne yapmalıyız?*” diye sordu. Mustafa Kemal, “*Nahçıvan Türk kapısıdır, bunu dikkate alın ve elinizden geleni yapın*” diye yanıtlamıştır¹⁰⁰.

Azerbaycanlıların 1948-1953'lü Yıllarda Ermenistan'dan Sürülmesi

20. yüzyılın başlarında sürgün ve soykırım yapılsa da Ermenistan'ın sınır bölgelerinde ve Erivan'da Azerbaycanlılar çoğunlukta idi. Ermeniler İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra başka ülkelerde yaşayan Ermenilerin Ermenistan'a göç etmek istediğini ancak arazilerin azlığını öne sürdüler. Bu, Azerbaycanlıların kovulması için bir bahaneydi. Ermeniler bu konuyu ilk kez İkinci Dünya Savaşı devam ederken gündeme getirdiler. 1943 Tahran toplantısı sırasında Sovyet-İran ilişkileri tartışılırken, Ermeni diasporası SSCB Dışişleri Bakanı Vyacheslav Molotov'dan İran'da yaşayan Ermenilerin SSCB'ye aktarılmasını istedi¹⁰¹. Molotov Tahran'da meseleyi SSCB Lideri Stalin'e iletti ve Ermenilerin aktarılmasına izin verildi. Ermenistan KP MK Genel Sekreteri Arutinov bu olguyu kullanarak yurtdışındaki Ermenilerin Ermenistan'a göçü bahanesiyle Azerbaycanlıların Ermenistan'dan zorla çıkarılması konusunda karar verilmesini başardı. 15 Mayıs 1945'te Arutinov Stalin'e mektup yazarak, yurtdışında yaşayan Ermenilerin Sovyet Ermenistanı'na “*geri getirilmesi*”ni rica etti¹⁰². Sonuçta, 23 Aralık 1947'de SSCB Bakanlar Kurulu “*Kolhozcuların ve diğer Azerbaycanlı nüfusun Ermenistan SSC'den Azerbaycan SSC'nin*

⁹⁸ a.g.e., s.4.

⁹⁹ Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı İşler Departmanı Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, “Batı Zengezur'un Ermenistan'a verilmesi”, [preslib.az](https://files.preslib.az/projects/zangazur/az/b5.pdf), çevrimiçi: <https://files.preslib.az/projects/zangazur/az/b5.pdf> erişim: 03.02.2022.

¹⁰⁰ İsmail Hacıyev, Ebulfez Amanoğlu, “Atatürk'ün Yarattığı Nahçıvan Dostluk Köprüsü Devleti”, [atam.gov.tr](https://atam.gov.tr/wp-content/uploads/125.y%C4%B1l-sempozyumu.pdf), çevrimiçi: <https://atam.gov.tr/wp-content/uploads/125.y%C4%B1l-sempozyumu.pdf> erişim: 03.02.2022.

¹⁰¹ Azerbaycan'a karşı soykırım ve tehcir, [virtualkarabakh.az](https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/30/111/azerbaycana-qarsi-soyqirim-ve-deportasiya.html), çevrimiçi: <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/30/111/azerbaycana-qarsi-soyqirim-ve-deportasiya.html> erişim: 03.02.2022.

¹⁰² Nazım Mustafa, *Erivan Şehri*, “Red N Line” Yayınevi, Bakü 2020, s.95.

Kür-Araz ovasına aktarılması hakkında” karar aldı¹⁰³. Kararın 1. Maddesinde 1948 yılında 10 bin, 1949 yılında 40 bin ve 1950 yılında 50 bin kişinin göç ettirilmesi öngörülüyordu. Bu kararın 11. paragrafında, Ermenistan SSC Bakanlar Sovyeti’ne Azerbaycan SSC’nin Kür-Araz ovasına göç eden Azerbaycanlıların yerine yurt dışından Ermenistan’a gelen Ermenilerin yerleştirilmesine ve kullanmalarına izin verilmesi, isteniyordu. Kararda “*Diğer Azerbaycanlılar*” tanımlamasına açıklık getirilmemişti. Tarihçilere göre aslında burada fabrika işçileri ve kolhozçu olmayan Azerbaycanlılar kastedilmiştir. 23 Aralık 1947 tarihli karara ek olarak SSCB Bakanlar Kurulu 10 Mart 1948 tarihinde “Kolhozcuların ve diğer Azerbaycanlı nüfusun Ermenistan SSC’den Azerbaycan SSC’nin Kür-Aras ovasına aktarılması ile ilgili önlemler hakkında” ikinci bir karar kabul etti¹⁰⁴. 14 maddeden oluşan bu kararda göçle ilgili SSCB hükümetinin, ayrıca Azerbaycan ve Ermenistan Bakanlar Şuraları karşısında somut düzenlemelerin yapılması vazifesi konulmuştu. Sovyet hükümeti Azerbaycanlıların Ermenistan’dan çıkarılması gereğini Mingeçevir su barajının kullanıma sunulmasından sonra Kür-Aras ovalığında ekilecek pamuk tarlalarında çalışacak işçi gücüne ihtiyacın artması ile izah edildi¹⁰⁵.

19 Ekim 1946 tarihli SSCB Yüksek Sovyeti kararnamesine göre, yurt dışından Ermenistan’a “*geri gönderilen*” Ermenilere, Sovyet topraklarına girdikleri andan itibaren SSCB vatandaşı statüsü verilmesine karar verildi¹⁰⁶. Sadece 1946 yılında Suriye, Yunanistan, Lübnan, Irak, Bulgaristan ve Romanya’dan 50 bin 900 Ermeni Ermenistan SSC’ye göç etmiştir. 1947 yılında Filistin, Suriye, Fransa, ABD, Yunanistan, Mısır, Irak ve Lübnan’dan 35 bin 400 Ermeni Ermenistan’da yerleştirilmiştir. Genellikle, 1946-1949 yıllarında yurt dışından Ermenistan’a 96 bin Ermeni göçmüş, onların da büyük bir kısmı Erivan’da yerleşmiştir¹⁰⁷.

Azerbaycanlıların göçü, Erivan civarında ve Ermenistan’ın sınırları boyunca mevcut olan Azerbaycanlı yerleşim yerlerinin Ermenileştirilmesine neden oldu. Göç edenler genelde Ermenistan’da yaşadıkları bölgelerin iklim koşullarına uygun olmayan illerde yerleştirildiler¹⁰⁸. Göç edenlerin bir kısmı bulaşıcı hastalıklara yakalanarak hayatlarını kaybettiler. Göçmenlere yeni evler verilmediğinden onlar genelde sosyal tesislerde, depolarda, ahırlarda, lojmanlarda yerleştirilmişti.

1953 yılında Stalin’in ölümünden sonra Azerbaycanlıların Ermenistan’dan göçü azalmış ve yaşam koşulları ağır olan nüfusun kendi önceki yurtlarına geri dönmesi süreci hızlanmıştır.

Sürgün sonucunda Erivan’ın Azerbaycanlı nüfusu yarı yarıya azalmıştı. 1939 yılı rakamlarına göre, Erivan’da 6 bin 569 Azerbaycan Türkü yaşarken, 1959 yılında bu sayı 3 bin 413’e geriledi¹⁰⁹. Araştırmalar Azerbaycanlıların şimdiki Ermenistan’daki tarihi topraklarından

¹⁰³ Ulusal Arşivler İdaresi, *Azerbaycanlıların Ermenistan SSC’den Tehciri (1948-1953)*, “Zerdabi LTD” Yayınevi, Bakü 2013, s.81.

¹⁰⁴ **a.g.e.**, s.9.

¹⁰⁵ Bahtiyar Necefov, **Sürgün**. Bölüm III, Çaşıoğlu Yayınevi, Bakü 2006, s.24.

¹⁰⁶ Nazım Mustafa, Tehcir 1948-1953, **preslib.az**, çevrimiçi: https://iravan.preslib.az/1948-1953_deportasiyasi.html erişim: 25.01.2022.

¹⁰⁷ **a.g.m.**

¹⁰⁸ Paşayev, **Göçürülme**, Azərneşr Yayınevi, Bakü 1995, s.32.

¹⁰⁹ Nazım Mustafa, **Erivan Şehri: Türk-İslam Varlığı Nasıl Yok Edildi**, Berikan Yayınevi, Ankara 2015, s.104.

sürülmesi hakkında SSCB Bakanlar Kurulu'nun 23 Aralık 1947 tarihli kararının fazlasıyla yerine getirildiğini göstermektedir.

Tarih Profesörü Bahtiyar Necefov'a göre, 1948-1956'da Azerbaycanlıların Ermenistan'dan sürülmesi, Ermeni milliyetçiliğinin Azerbaycan halkına yönelik saldırı eylemiydi: *“Bunun amacı, Azerbaycanlıların Ermenistan'daki konumunu ciddi şekilde zayıflatmak ve böylece başta Azerbaycanlıların yoğun ve karışık olarak yaşadığı bölgelerden olmak üzere Ermenistan'dan kitlesel olarak tehcir sürecini tetiklemektir”*¹¹⁰. Sürgün ile ilgili tüm kararlar, emirler ve talimatlar en başından itibaren gizli belge olarak sınıflandırılmış ve “gizli” veya “çok gizli” ifadeleriyle yayınlanmıştır. Bu, Azerbaycan halkının maruz kaldığı acımasız şiddeti olabildiğince gizlemek ve örtbas etmek içindi¹¹¹.

¹¹⁰ Necefov, **a.g.e.**, s.60.

¹¹¹ **a.g.e.**, s.60.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KARABAĞ'DA ERMENİ AYRILIKÇILIĞI

1.1. Gorbaçov'un İktidara Gelmesiyle Birlikte Ermeni Ayrılıkçılığının Yeniden Güçlenmesi

Nisan 1920'de Rus ordusunun Azerbaycan'ı işgalinden sonra, Ermeniler DKÖB'nin Ermenistan'a verilmesi talebiyle defalarca Moskova'ya başvurdular. Ermeniler bunu, 1945, 1965 ve 1977'de SSCB'de temel siyasi değişiklikler yaşandığında denediler. 1945'te, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından Türk-Sovyet ilişkilerinin bozulmasından da yararlanan Ermeniler, bu durumu Azerbaycan'a karşı kullanmaya çalıştılar. Dönemin Ermenistan KP MK Genel Sekreteri Arutinov Moskova'ya başvurarak Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a dahil edilmesi konusunu gündeme getirdi. SSCB KP MK Sekreteri Georgi Malenkov, konuyu Azerbaycan KP MK Genel Sekreteri Mir Cafer Bağirov'a iletti¹¹². Bağirov, 10 Aralık 1945'te Malenkov'a göndermiş olduğu mektupta Şuşa dışında Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesine itiraz etmeyeceğini, ancak bu durumda Ermenistan'da Azerbaycan Türklerinin yoğunlukta yaşadığı tarihi Azerbaycan toprakları olan Karabağlar, Vedi ve Azizbeyov ilçelerinin, Gürcistan'daki Borçalı bölgesinin ve Derbent'in Azerbaycan'a verilmesini de gündeme getirilmesi gerektiğini iddia edince, konu kapanmıştır. 1960'ların başında Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki ilişkiler yeniden gerginleşti ve Ermeniler Moskova'nın da destek verdiği bir Türk karşıtı propaganda kampanyası başlattı. Bu durumu kullanarak Ermeniler sözde "*Ermeni soykırımı*" konusunu gündeme getirdiler ve Dağlık Karabağ'ı talep ettiler. Talep Kremlin'de yönetimde yer alan Anastas Mikoyan tarafından gündeme getirildi. Sovyet yönetimi bu önerinin Birlik için bir tehdit oluşturacağından ve başka yerlerde toprak bütünlüğü sorunlarının ortaya çıkacağından korkarak Mikoyan'ı reddetti¹¹³. 1965'te Ermeniler Moskova'ya 45.000 kişi tarafından imzalanmış bir dilekçe göndererek, Dağlık Karabağ'ın tekrar Ermenistan'a ilhak edilmesini talep ettiler. O gün Erivan'dan Hankendi'ye gelen elçiler kampanya yürüttüler ve imza toplamaya çalıştılar. Elçilerin tüm çabalarına rağmen Karabağ Ermenilerinin çoğunluğu imzalamayı reddetti. Moskova'ya gönderilen imzalar daha çok Ermenistan'ta yaşayan Ermenilere aitti¹¹⁴. Moskova yönetimi bu çağrıya yanıt vermedi. 1977-1978'de, merkez ve mahalli anayasalar değiştirilirken, Ermeniler Dağlık Karabağ talebini yeniden gündeme getirmişlerse de, çabaları sonuç vermedi. Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a ilhakı her zaman absürt bir fikir olarak kabul edildi ve reddedildi.

Mart 1985'te Mihail Sergeyeviç Gorbaçov'un Sovyetler Birliği KP MK Genel Sekreteri seçilmesiyle, Ermeniler Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a birleştirme çabalarını yeniden yoğunlaştırdılar. Ermeniler, Gorbaçov'un "*yeniden yapılanma*" ve "*açıklık*" politikasını Dağlık

¹¹² Mahmudov, Şükürov, a.g.e., s.77.

¹¹³ Akif Nagı, *Karabağ Savaşı Kısa Bir Tarihçe*, Agalarov Anar Yayınevi, Bakü 2014, s.3.

¹¹⁴ a.g.e., s.31.

Karabağ'ı ilhak etmek için yeni bir fırsat olarak değerlendirdiler¹¹⁵. Daha önceki girişimlerin başarısız olmasına rağmen, 1980'lerin ortalarında Ermeniler, “yeniden yapılanma” politikasının sağladığı demokratik fırsatların, özellikle Gorbaçov'un halkın siyasi inisiyatifini artırma çağrılarının, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a ilhakına ilişkin uzun vadeli hayallerin gerçekleşmesi için iyi bir temel oluşturduğunu anlamaya başladılar¹¹⁶. Gorbaçov Sovyetler Birliği KP MK Genel Sekreteri olarak göreve başladıktan sonra Ermenilerin toprak talepleri ilk kez, 5 Mart 1987'de, jeolog Suren Ayvazian'ın Gorboçov'a yazdığı mektupla başladı¹¹⁷. Ayvazian bu mektubunda, kendince bazı gerekçeler ortaya koyarak, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesini istedi. Bundan sonra Moskova'ya başvuruların arkası kesilmedi. Ağustos 1987'de, Ermenistan Bilimler Akademisi'nin öncülüğünde bir imza kampanyası başlatıldı. Kampanyada, Azerbaycanlıların, “Türklerin SSCB'deki beşinci kolu” oldukları ileri sürülerek Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması istendi¹¹⁸.

1987 yılının Ekim ayının başında Erivan'da ekoloji sorunlar bahane edilerek yapılan mitingde DKÖB'nin Ermenistan SSC'ye devredilmesi talebi duyulmaya başlandı¹¹⁹. Yerel basın Azerbaycan yönetimini bölge ekonomisini geriletmek, Ermeni kültürünü bastırmak ve Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasındaki ilişkileri engellemekle suçladı. 1 Aralık 1987'de yazar Zori Balayan başkanlığındaki heyet, Dağlık Karabağ'ın tarihi ve bugünkü durumu hakkında imzalanmış bildirileri ve 84 belgeyi Sovyetler Birliği KP MK Siyasi Büro üyeliğine adayı Petr Demichev'e sundu¹²⁰. Ocak ayında DKÖB'de dağıtılan broşürlerde şunlar belirtilmişti: “İşletmelerde, kolхозlarda ve devlet kurumlarında parti, sendika ve Komsomol toplantıları yapma zamanı gelmiştir ve Karabağ'ın Anavatan ile yeniden birleşmesi konusu gündeme alınmalıdır. Şeffaflık ve demokrasi ruhu, bu konunun açık ve dürüst bir şekilde tartışılmasını teşvik etmelidir. Toplantı kararlarından mühürlü alıntıların Sovyetler Birliği KP MK'ye gönderilmesi gerekiyor”¹²¹.

Yurtdışında yaşayan Ermeniler de bu süreçte aktif oldular. Taşnaksutyun partisinin 1985'te Atina'da yapılan 23.Dünya Kongresi'nde kabul edilen “Siyasi Platform”u, Ermenistan topraklarının “Ermenistan SSC, Nahçıvan, Dağlık Karabağ ve Ahalkalek'ten (Gürcistan)

¹¹⁵ Sovyetler Birliği'nin sorunu, çöken ekonomiydi. Batı ülkelerinden farklı olarak SSCB'de devletin kontrol ettiği, planlı ekonomik politikalar yürütülüyordu. Üretilen ürünlerin miktarını, fiyatını ve insanların ne kadar ödemesi gerektiğini de devlet belirliyordu. Gorbaçov'un iktidara gelişiyle çıkış yolunu reformlarda gördü ve “Glasnost (Açıklık)” ve “Perestroyka (Yeniden Yapılanma)” sürecini başlattı. Söz konusu politikaların amacı politik sistemin ve ekonominin yeniden yapılandırılmasını öngörüyordu.

¹¹⁶ Aydın Balayev, Rasim Mirza, **20 Yanvar Belgeleri, Yaklaşımlar, Yorumlar (1990-2000)**, Çarşıoğlu Yayınevi, Bakü 2000. s.9.

¹¹⁷ “Karabakh Movement 88: A Chronology of Events on the Road to Independence”, [evnreport.com](https://evnreport.com/spotlight-karabakh/karabakh-movement-88-a-chronology-of-events-on-the-road-to-independence/), çevrimiçi: <https://evnreport.com/spotlight-karabakh/karabakh-movement-88-a-chronology-of-events-on-the-road-to-independence/> erişim: 05.04.2022.

¹¹⁸ Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu**, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s.442.

¹¹⁹ Nagı, **a.g.e.**, s.100.

¹²⁰ Artyom Kreçetnikov, “Kara Bağ: SSCB'nin Çöküşü Neden Başladı”, [www.bbc.com/azeri](https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan/2013/02/130212_karabakh_history), çevrimiçi: https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan/2013/02/130212_karabakh_history erişim: 09.01.2022.

¹²¹ **a.g.m.**

oluşturduğunu ve ana düşmanın Türkiye olduğunu” ilan etti¹²². “*Büyük Ermenistan*” rüyası ulusal bir ideolojiye dönüştü, toprak iddiaları Ermeni siyasetinin ana hedefi haline geldi¹²³. İlk hedef Dağlık Karabağ oldu. Ermenistan dışında yaşayan Ermenilerin başlattığı bu kampanyayı Azerbaycan’da Gorbaçov’un danışmanı Abel Aganbegyan’ın Fransa’da bir grup Ermeni ile görüşmesinden sonra öğrendiler. 16 Kasım 1987’de Gorbaçov’un ekonomi danışmanı, Ermeni asıllı Aganbegyan, Paris’teki Intercontinental Otel’de bir grup Fransız Ermeni ile bir araya geldi ve onlara Dağlık Karabağ hakkındaki düşüncelerini anlattı: “*Karabağ’ın Ermenistan’a ait olmasını dilerim. Bir ekonomi uzmanı olarak, Karabağ’ın Ermenistan’la Azerbaycan’dan daha bağlantılı olduğunu düşünüyorum. Bu yönde bir öneride bulundum. Bu sorunun “yeniden yapılanma” ve demokrasi koşullarında çözüleceğine eminim*”¹²⁴. DKÖB ile Ermenistan SSC arasında kara sınırları bile yoktu. Bu durumda Aganbegyan Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasında nasıl bir bağlantıdan bahsettiğini açıklamadı. Aganbegyan’ın konuşmasının çevirisi Azerbaycan’da yayınlanmasının ardından ciddi tepkiyle karşılandı. Azerbaycan’dan Moskova’ya protesto mektupları gönderildi.

Sonralar da yalanlanmayan söylentilere göre Aganbekyan Gorbaçov’un rızası ile böyle bir konuşma yapmıştı: “*...Moskova’da yaygın bir söylenti vardı ki Aganbegyan Gorbaçov ile yaptığı görüşmeye atıfta bulunmuş. İddiaya göre sohbette Sovyetler Birliği KP MK’nin kudretli Genel Sekreteri, Karabağ’ın Ermenistan’a teslim edileceğini söylemiştir. Garip, bu son derece güçlü söylentiye rağmen, Gorbaçov bunu ne o zaman, ne de daha sonra, Karabağ savaşının en yoğun olduğu dönemde bile doğrudan veya dolaylı olarak inkar etmedi*”¹²⁵. Sovyetler Birliği KP MK Sekreteri, “*yeniden yapılanma*” politikasının “*baş mimar*”ı Alexander Yakovlev, “*Sumgayıt’ın Yankıları*” adlı belgesel filmin çekimleri sırasında Sumgayıtlı gazetecilere verdiği röportajda, Aganbegyan’ın Paris’e kendi inisiyatifiyle gitmediğini söyledi: “*Gorbaçov’u ziyaret etti, ona danıştı, tezlerini sundu ve ardından Paris’e uçtu*”¹²⁶. İngiliz gazeteci ve araştırmacı Thomas De Waal’in “*Karabağ*” isimli eserinde ayrılıkçı Ermenilerin liderlerinden Igor Muradyan’ın belirttiğine göre, “*miatsum*”u¹²⁷ başlatanlar Dağlık Karabağ hakkında Moskova’ya takdim edilecek dilekçeyi aralarında Sovyetler Birliği KP MK üyeleri ve tanınmış isimlerin de bulunduğu dokuz Moskova Ermenisini imzalamak için ikna etmişler: “*Gorbaçov’un ekonomik reform danışmanı Aganbegyan’ın imzası daha önemli oldu. Muradyan, Aganbegyan’ın mektubu imzalayacağı eve geldiğinde nereye ve neden götürüldüğünü bilmediğini hatırlıyor. Mektuba imza atana kadar Aganbegyan dört saat orada bulundu ve bu dört saat boyunca yaklaşık iki litre votka içti*”¹²⁸.

17 Aralık 1987’de Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi’nin parti teşkilatının 17. konferansı yapıldı. Akademisyen, tarihçi Ziya Bunyadov, toplantıya katılan KP MK’nin İdeoloji Sekreteri

¹²² Bakühanov A.A. Tarih Enstitüsü, **Azerbaycan Tarihi 1941-2002’ler, Yedi Ciltte, C:VII**, Bilim Yayınevi, Bakü 2008 s.193.

¹²³ Hamlet İsaханlı, **Karabağ’ım veya Karabağ Düşümü**, Bakü 2022, Hazar Üniversitesi Yayınevi, s.173.

¹²⁴ Adalet Tahirzade, **Meydan: 4 Yıl 4 Ay**, Kanun Yayınevi, geliştirilmiş 2. baskı, Bakü 2021, s.24.

¹²⁵ Çapay Sultanov, **Şeytanın İşareti**, Yayınevi ve yeri belirtilmemiş. s.121.

¹²⁶ Eyruz Mammadov, Ramazan Mammadov, **Sumgayıt 1988: Suç ve Ceza**, Nurlar Yayınevi, Bakü-2014, s.49.

¹²⁷ Miatsum-Ermenice – **birleşmek**.

¹²⁸ Thomas De Wall, **Karabağ, Barış ve Savaş Yollarında Ermenistan ve Azerbaycan**, Çev.: Yusif Ahundov, İlay Yayınevi, Bakü 2008, s.38.

Ramiz Mehdiyev'den Aganbegyan'ın eylemlerine engel olmasını istedi. Durumun ciddi olduğunu söyledi ve Ermenileri savunan belirli kişilerin isimlerini verdi. Mehdiyev cevabında, Aganbegyan'ın konuşmasının kişisel bir görüş olduğunu ve kişisel görüşün tüm Ermenilerin görüşü anlamına gelmediğini belirtti¹²⁹. Aganbegyan sıradan bir kişi değildi, SSCB KP Genel Sekreteri'nin danışmanıydı. Onun söyledikleri ciddiye alınıb gerekli önlemler alınmalıydı. Azerbaycan yönetiminin bu yaklaşımı, zamanında tepki göstermemesi Ermenilerin ayrılıkçı hareketlerinin genişlemesine neden oldu. Aganbegyan'a yanıt Azerbaycan tarihçilerinden, bilim insanlarından geldi. Şair Bahtiyar Vahabzade ve tarihçi Süleyman Aliyarov, Dağlık Karabağ'ın tarihsel olarak Azerbaycan toprağı olduğunu kaynaklara dayandırarak ortaya koydular. Yazarlar, Aganbegyan'ın sözlerini “*fitneci bir açıklama*” olarak değerlendirdiler ve amacının SSCB'nin anayasal temellerini baltalamak olduğunu kaydettiler: “*Bu aynı zamanda sağlıklı düşünceye uymayan bir eylemdir. Çünkü kendisine Sovyet bilim adamı ve Sovyet vatandaşı diyen kişi Sovyetler Birliği KP MK Genel Sekreteri'nin Amerika Birleşik Devletleri'ne yapacağı barış ziyaretinin arifesinde, yabancı Komünist Parti organının sayfalarında, bir Sovyet cumhuriyetinin başka bir Sovyet cumhuriyetine toprak iddialarıyla ilgili konuşmayı kendine reva bildi. Aganbegyan gibi insanlar aslında, Lenin'in hayattayken istikrara kavuşan SSCB'nin ulusal devlet yapısını el altından çalışarak revize etmeyi teklif ediyorlar*”¹³⁰. Makalede, 1920'de Zengezur'un Ermenistan'a verilmesi ve Dağlık Karabağ'a statü verilmesinin iki cumhuriyetin rızasıyla gerçekleştirildiği vurgulandı: “*Sovyet Azerbaycanı'nın Ermenistan SSC'ye devrettiği topraklar oldukça genişti ve bu imtiyaz sonucunda Azerbaycan toprakları yaklaşık 9 bin metrekare azalarak 86,7 bin metrekareye geriledi*”. Yazarlar aynı zamanda, o ana kadar yasak olan Güney Azerbaycan konusuna da değindiler. Bünyadov da Aganbegyan'ın konuşmasını “*kışkırtıcı ve taraflı*” olarak değerlendirdi¹³¹.

Bu arada Ermeniler, Karabağ'ın ilhakına engel teşkil edecek olan Haydar Aliyev'i görevden aldirmayı başardılar. Azerbaycan KP MK eski Genel Sekreteri Aliyev, 1982'den beri SSCB KP'nin Siyasi Büro üyesiydi. Karabağ ayrılıkçılarının amacı, Azerbaycan'ın en etkili siyasi isimlerinden biri olan Aliyev'in itibarına hanel getirmektir. Onlara göre Aliyev, Karabağ'ın ayrılmasına karşı çıkabilir ve tüm sürecin önünde engeller oluşturabilirdi. Muradyan'ın da en aşırı fikirlerinden biri Aliyev'e Azerbaycan SSC Ceza Kanunu'nun 67.Maddesi (milli gururun aşağılanması) uyarınca, ceza davası açmaktır. Ceza davası başarısız oldu, ancak büyük olasılıkla Aliyev'in Siyasi Büro'dan çıkarılmasında küçük de olsa rol oynadı¹³². Aliyev, istifasından birkaç ay önce bile Ermeni ayrılıkçılığının ideologları tarafından tehdit edildi. Aliyev yazıyordu ki Mayıs 1987'de hastalanmış, iyileştikten sonra 1-2 ay çalışmaya devam etmiş. O sırada Ermenistan'dan bir mektup almış. Mektubu yazan ayrılıkçı Karabağ Komitesi'nin liderlerinden biri olan Muradyan'dı. Aliyev, mektupta hakarete uğradığını ve tehdit edildiğini yazıyordu: “*Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesini engellediğim için benimle savaşacaklarını söylüyorlardı*”¹³³.

¹²⁹ Tahirzade., a.g.e., 24.

¹³⁰ Yazı işleri ofisimizin postasından, Bahtiyar Vahabzade ve Süleyman Aliyarov, **Azerbaycan dergisi**, Şubat 1988, s.187.

¹³¹ Ziya Bünyadov, Doğruya Zeval Yoktur, **Edebiyat ve Sanat**, 15 Ocak 1988, s.8.

¹³² a.g.e., s.27.

¹³³ İrade Hüseynova, **Bağımsız Azerbaycan Devletinin Kurucusu**, Eğitim Yayınevi, Bakü 2004, s.107.

Mektuba, Ermeni terörizminin kurbanı olan Azerbaycanlıların ve Türklerin geniş bir isim listesi eklenmişti. Ermeni ayrılıkçılığının liderlerinden Zori Balayan, Ermenistan’da Rusça yayınlanan makalesinde Aliyev hakkında çok tehditler yazdı ve onu Karabağ’ı Ermenistan’a vermemekle suçladı. Makalede, Silva Kaputikyan ile birlikte Moskova’ya Aliyev hakkında çeşitli mektuplar gönderildiği, Muradyan’ın Aliyev’in mahkemeye çıkarılmasını talep ettiği belirtildi. Aliyev, “Daha sonra Moskova’da çalışırken Ermeni milliyetçileri Balayan, Kaputikyan, Muradyan’ın benim hakkımda çeşitli mektuplar gönderdiğini öğrendim”, dedi¹³⁴.

Moskova da Aliyev’e karşı kampanyaya katıldı. Moskova’nın talebi üzerine, Azerbaycan SSC’den, öncelikli olarak DKÖB’den merkezi hükümete, Aliyev hakkında şikayet mektupları ve telgraflar yazıldı. SSCB Bakanlar Kurulu Başkanı Nikolay Rijkov’un itirafına göre, Azerbaycan SSC’den Aliyev’i karalamak için gönderilen mektup ve telgrafların sayısı 100 ciltten fazlaydı¹³⁵.

21 Ekim 1987’de Aliyev “sağlığı” nedeniyle görevden alındı ve Siyasi Büro’dan uzaklaştırıldı. Özellikle, Gorbaçov’un danışmanı Aganbegyan’ın yukarıda bahsettiğimiz Karabağ ile ilgili açıklamaları, Aliyev’in görevden alınmasından sonra gerçekleşti. Aganbegyan, SSCB’nin müttefik ülkelerinden birinin toprak bütünlüğüne karşı açıklama yapmıştı. Bu açıklama, Dağlık Karabağ’da ayrılıkçılığın güçlenmesinde ve bunun sonucunda SSCB’nin dağılmasında önemli rol oynadı. Ancak buna rağmen Aganbegyan hiçbir zaman cezalandırılmadı. Yine de Moskova’dan yayınlanan Merkezi TV’de Aganbegyan ile bir röportaj düzenlendi ve kendisi Gorbaçov’un ekonomi danışmanı olarak görevine devam etti. 1989-2002’de Rusya Federasyonu hükümetine bağlı Ulusal Ekonomi Akademisi’nin rektörü oldu. Tiflis’te doğan Aganbegyan, Ermenistan’da hiç yaşamadı. Sonraları Aliyev bu konuda konuşurken dedi ki Azerbaycan için felaket 1987 yılında, Ermenilerin onu Kremlin’den istifa etmesini sağladıktan sonra başladı: “Ben istifa ettikten sadece 20 gün sonra Dağlık Karabağ meselesi ortaya atıldı. Aganbegyan adlı bir Ermeni var. O, ömründe ne Ermenistan’da ne de Dağlık Karabağ’da yaşamıştır. Her zaman Moskova’da yaşamış bir bilim adamıdır. Aganbegyan o sırada Fransa’da Dağlık Karabağ’ın Ermenistan’a bağlanması gerektiğini ve kendisinin bu konuyu Gorbaçov’la görüşerek onayını aldığını ifade etti. Bundan iki ay sonra Dağlık Karabağ’da isyan, anlaşmazlık başladı. Azerbaycan’ın belaları o zamanda başladı”¹³⁶.

Ermenilerin Moskova’daki konumu ise güçleniyordu. Ermeni lobisinin Kremlin’deki en aktif temsilcisi aslen Karabağ’lı Georgi Şahnazarov, 18 Şubat 1988’de Gorbaçov’un yardımcısı atanması ile olaylar Ermenilerin isteği doğrultuda hızla gelişmeğe başladı¹³⁷. Gorbaçov’un yardımcısı Anatoli Çernyaev Azadlık Radyosu’na yaptığı konuşmada Şahnazarov’un Gorbaçov nezdindeki yerini şöyle tarif ediyordu: “Gorbaçov, yalnızca uluslararası ve yerel sorunlarda değil, aynı zamanda personel sorunları gibi en hassas sorunlarda da ona başvurdu. Sınırlı bir çevrede yapılan ve en önemli meselelerin çözüldüğü tek bir toplantı bile Şahnazarov olmadan

¹³⁴ Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı İşler Departmanı Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, Yönetim Yılları, **preslib.az**, çevrimiçi: https://files.preslib.az/projects/toplu/v2/f1_2.pdf erişim: 05.04.2022.

¹³⁵ Cebi Bahramov, Azerbaycan nüfusunun 1988’de Batı Azerbaycan’dan sürülmesi, Ermeni faşizminin bir başka suçu, **Respublika**, 15 Aralık 2022. s.7.

¹³⁶ Musa Kasımlı, **SSCB Türkiye İlişkileri, Türkiye’de 1980 Darbesi’nden SSCB’nin Dağılmasına Kadar**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2012, s.353.

¹³⁷ Nazım Mustafa, **Erivan Şehri Türk-İslam Varlığı Nasıl Yok Edildi**, Berikan Yayınları, Ankara 2015, s.109.

geçemezdi”¹³⁸. Sonuç olarak, Karabağ’daki ayrılıkçıları destekleyen tanınmış Ermeniler Gorbaçov ile görüşebiliyor, onu Karabağ’ı Ermenistan’a katmaya çağırabiliyorlardı. Ermeni ayrılıkçıları Karabağ’da açıkça hareket etmeye başladıktan sonra Gorbaçov, Ermeni ayrılıkçılığının ideologları Kaputikyan’ı ve Balayan’ı, Şahnazarov’un katılımıyla kabul etti, ancak o toplantıya Azerbaycan’dan kimse katılmadı. Sonralar da Gorbaçov Azerbaycanlı aydınlara, kamuoyu temsilcilerine hep mesafeli davrandı. Şahnazarov gelen Ermenilere, dönerken bu konuda karar vermek için yakın zamanda bir toplantı yapılacağını söylemelerini istedi¹³⁹. Balayan ve Kaputikyan, Erivan’a döndükten sonra Gorbaçov’un Karabağ sorununda Ermenilerin yanında olduğunu açıkladılar. SSCB KGB Birinci Başkan Yardımcısı Bobkov, bu toplantı hakkında yazıyordu ki yetkililerin bu davranışları Azerbaycanlılar arasında sadece yanlış anlaşılmalara yol açmakla kalmadı, aynı zamanda ihanete uğradıkları izlenimini de yarattı: “Ve özellikle Moskova’dan dönen Kaputikyan ve Balayan’ın Gorbaçov’un Karabağ ihtilafında Ermenilerin yanında olduğunu açık bir şekilde ima etmesi Ermenileri mutlu etti. Merkezin bu tür adımlarının kasıtlı olduğunu iddia etmek için hiçbir kanıtım yok, ancak bu tür dar görüşlü politikalar çatışmayı şiddetlendirdi ve bunun sorumlusu doğrudan Gorbaçov’dur”¹⁴⁰. SSCB’nin güvenlik teşkilatlarında önemli pozisyonlarda çalışan Bobkov’un kendisi de kafa karışıklığıyla yazıyordu: “Bu toplantının neden gerekli olduğunu söylemek zor”¹⁴¹. Gorbaçov ise, toplantının “sonuçsuz kalmadığını” yazdı: “Birkaç gün sonra benim isteğim üzerine Zori Balayan DKÖB’e yardım öngören paketi hazırlayıp gönderdi. 21 madde vardı: Yolların inşası, konutların inşası, kiliselerin yenilenmesi, Erivan Radyosu’nun yayınlanması, Ermenice kitapların basımı, Stepanakert’te bir üniversitenin açılması gibi teklifler yapıyordu. İki gün sonra DKÖB’nin acil ihtiyaçları için Bakanlar Kurulu’ndan 400 milyon ruble değerinde karar taslağı gönderildi. İlk günlerde bu iyi bir izlenim yarattı, ancak iki veya üç ay sonra cumhuriyet yönetiminin merkezden tahsis edilen fonları çarçur ettiğine dair sinyaller gelmeye başladı, o paranın küçük bir kısmı adresine gitti. Durumu araştırmak için bir komisyon göndermek zorunda kaldık”¹⁴².

1.1.1. Ayrılıkçı Ermenilerden Ermenistan’la Birleşme Kararı

1988 yılının başlarına kadar gizlice faaliyet gösteren ayrılıkçı Karabağ Komitesi ve DKÖB’de ayrılıkçı-terör örgütü Krunk¹⁴³ (Ermenice Durna) açıktan faaliyet göstermeye başladı. Ermeniler ilk olarak 13 Şubat 1988’de Hankendi’de izinsiz miting düzenlediler. Mitingin organizatörleri, halkı mitinge davet etmek için Dağlık Karabağ’a on bin broşür basıp dağıttılar. Ayrılıkçılar yerel devlet kurumlarının da desteğini aldılar. Bu onların açıklamalarından da

¹³⁸ Bir Kıskançlığın Tarihi, a.g.m.

¹³⁹ Waal, a.g.e., s.39.

¹⁴⁰ Filip Bobkov, KGB i Vlast, [DTK ve İktidar], Vatan Yayınevi, Moskova 2019, s.232.

¹⁴¹ a.g.e., s.232.

¹⁴² Mihail Gorbaçov, Jizn i reformı, [Yaşam ve Reformlar], Haberler Yayınevi, Moskova 1995, s.504.

¹⁴³ Şubat 1986’da DKÖB’de taş ve mermer ocaklarının yöneticisi olarak atanan ve etnik milliyetçi olarak bilinen Arkadi Manuçurov, SSCB’de öne sürülen “şeffaflık” ve “demokrasi” ilkelerini kullanarak, Hankendi’nde tarih ve kültür anıtlarını koruyan “Krunk” isimli örgütü kurdu. Daha sonra “Krunk” kelimesinin Rusça’daki “Комитет Революционного Управления Нагорного Карабах” kelimelerinin baş harflerinden geldiği anlaşıldı. Örgütün asıl amacı tarihi anıtları korumak değil, DKÖB’ü Ermenistan ile birleştirmeyi başarmaktı. Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Prezidyumu’nun 24 Mart 1988 tarihli kararıyla (Komünist, 25 Mart 1988, s.3) “Krunk” örgütü, halklar arasında anlaşmazlık ve düşmanlık yaratan bir faaliyet yaratmakla suçlansa ve yasaklansa bile, faaliyetlerine devam etti.

anlaşılmaktadır. Muradyan o günleri şöyle hatırlıyor: “12-13 Şubat gecesi bu broşürler tüm Stepanakert sakinlerinin posta kutularına atıldı. Ciddi bir sorununuz olmadı. 12 Şubat’ta öğlen vakti şehrin bizim elimizde olduğunu biliyorduk çünkü milisler, kolluk kuvvetleri ve parti temsilcileri - herkes geldi ve “Bize güvenebilirsiniz” dedi. Devlet Güvenlik Komitesi’nin niyetini bize bildirdiler, Bakü ve Moskova’dan gelenlerin isimlerini verdiler. Tüm bilgiler elimizdeydi, bizden hiçbir şey saklamadılar”¹⁴⁴. Meydanda toplananlar, Karabağ ve Ermenistan’ın birleşmesi çağrısında bulunan konuşmalar yaptılar. Mitingi çevreleyen polisler de yerel Ermenilerden oluşuyordu ve müdahale etmediler¹⁴⁵. Mitingin saati, her yıl bir dilekçe ile Moskova’ya giden Karabağlı Ermeni sanatçı ve yazarlardan oluşan heyetin dönüşüne denk gelecek şekilde planlandı. Göstericilerin huzurunda ilk konuşmayı heyetin başkanı - yerel Ermeni sanatçı Janna Galstyan yaptı. Kısa konuşmasında, “Karabağlılar burada toplanarak içlerindeki köleliğe son verdiği için” kendisinin mutlu olduğunu ifade etti¹⁴⁶. Konuşmaya yanıt olarak, kalabalık “Miatsum!” (Ermenice “birleşme” demektir) diye slogan attı. O dönemde Şuşa İlçe Parti Komitesi Genel Sekreteri olan Niyaz Hacıyev, ilk mitinge Ermenilerin zorla getirildiğini yazıyor: “Hankendi’deki İl Parti Komitesi binası önündeki ilk mitinge 400’e yakın kişi getirildi ve yüzlerinde korku ve endişe vardı. Mitingi düzenleyenler ve “Krunk” üyeleri dağılmalarına izin vermedi. Mitinge katıldık ve tanıdığımız Ermenilerle görüştük, çoğu Ermeniler buraya zorla getirildiklerini söylediler”¹⁴⁷. Mitingde, “Krunk” başkanı Arkadi Manuçarov, mitingi Azerbaycan yönetiminden ve halkından “rica mitingi” olarak nitelendirdi¹⁴⁸. Konuşmalarda demokrasi çağının başlangıcı ile bağlantılı olarak Gorbaçov’a alkış sloganları atıldı. Hankendi’deki mitinglere paralel olarak Ermenistan’ın başkenti Erivan’da da Türk karşıtı mitingler düzenlendi. Mitinglerde “Ermenistan Türklerden arındırılmalı” ve “Ermenistan’da sadece Ermeniler yaşamalı” talepleri öne sürülüyordu¹⁴⁹. Mitingler devam ederken Erivan’da ayakta kalan tek cami binası (20. yüzyılın başında şehirde 8 cami vardı) ve Azerbaycan orta okulu, Cafar Cabbarlı’nın adını taşıyan Erivan Azerbaycan Dram Tiyatrosu’nun eşyaları yakıldı¹⁵⁰.

Karabağ’da Ermeni ayrılıkçılığının patlak verdiği dönemde Şuşa’daki Malzeme Teknik İkmal Üssü’nde baş mühendis olarak çalışan Kerim Kerimli, aynı zamanda Şuşa gazetesine de yazıyordu¹⁵¹. Kerimli de, Ermenilerin Karabağ’daki ilk mitinglerine katılanların sayısının az olduğunu hatırlıyor. Kerimli, çeşitli nedenlerle Ermenilerin cesaretlendiğini ve mitinglere katılanların artmaya başladığını söylüyor: “Azerbaycan yönetimi ve merkezi hükümet yeterince tepki göstermedi ve ciddi bir önlem alınmadığı için mitinge ikişer ikişer, üçer üçer katılan Ermeniler daha kolay katılmaya başladılar. Moskova’ya giden Ermeni heyeti mitingde beyan etti ki, “Yoldaş Gorbaçov bize söz verdi, Karabağ sorunu bizim lehimize çözülecektir”. Kerimli Gorbaçov adından söylenen bu açıklamadan sonra yerel Ermenilerin kitlesel mitingler yapmaya başladıklarını belirtiyor: “Ancak, Ermenilerin Azerbaycan Anayasası’nı ve yasalarını, toprak

¹⁴⁴ Waal, a.g.e., s.31.

¹⁴⁵ a.g.e., s.20.

¹⁴⁶ a.g.e., s.20.

¹⁴⁷ Niyaz Hacıyev, **Dağlık Karabağ Tarihinden Belgeler**, Gençlik Yayınevi, Bakü 2005, s.93.

¹⁴⁸ a.g.e., s.93.

¹⁴⁹ **Azerbaycan Tarihi 1941-2002...**, s.237.

¹⁵⁰ Vagif Arzumalı, Nazım Mustafa. **Tarihin Kara Sayfaları**, Kartal Yayınevi, Bakü 1998, s.130-151.

¹⁵¹ Kerimli ile röportaj, 28 Eylül 2021, Bakü.

bütünlüğünü ihlal etmesine rağmen, Azerbaycan yönetimi somut adım atmadı. Dünyanın hiçbir yerinde buna izin vermezler. Böylece, Ermenilerin geniş katılımlı mitingleri başladı”¹⁵². Kerimli’ye göre, Hankendi’deki mitinge katılan Ermeniler, “demokrasi, yeniden yapılanma ve şeffaflığa destek mitingi” adıyla aldatıldı.

Azerbaycan SSC KP MK İkinci Sekreteri Vasiliy Konovalov ve KP MK idari organlar dairesi başkanı Mahammad Asadov 11 Şubat’ta Hankendi’ye gönderildi. 12 Şubat sabahı DKÖB’nin parti toplantısı Hankendi şehir komitesinin toplantı salonunda başladı. İlk başta, toplantı planlanan senaryoya göre gidiyordu. Konuşmacılar “halkların sarsılmaz kardeşliğinden” bahsetti ve “bireysel eksiklikleri” eleştirdi. DKÖB KP Genel Sekreteri Boris Kevorkov, yaşananların arkasında “aşırılık yanlılarının ve ayrılıkçıların” olduğunu, Konovalov, “organizatörlerin bilindiği ve toplumdaki izole edileceği” tehdidinde bulundu. Ancak daha sonra konvoyun müdürü Maksim Mirzoyan kürsüye çıktı ve duygusal konuşmasında Kevorkov’u “demokrasiyi bastırmak” ve “zorla Azerbaycanlılaştırma” yapmakla suçladı. Sonuçta toplantı kontrolden çıkmıştı. Başkanlık Divanı üyeleri salonu terk ettiler ve Ermeniler Bakü’den gelen yetkililerden Moskova’ya şikayette bulundular ve bu, sonuç vermişti. Moskova’nın taleplerini koşulsuz yerine getiren Azerbaycan makamları, Hankendi’ye gönderilenleri geri çağırdı. Konovalov daha sonra şunları söyledi: “12 Şubat’ta Stepanakert’te parti aktivistleriyle bir toplantı yaptığımızda, aniden telefonla arandım. Telefonun ucunda Azerbaycan KP MK Genel Sekreteri Kamran Bagirov vardı. Bagirov, “Vasiliy Nikolayeviç, Asadov’la birlikte hemen Bakü’ye dönün” diye talep etti. Ve ne olduğunu anlayamadım? Ne de olsa ziyaretin onun rızasıyla gerçekleşmişti...”.

Bagirov, toplantıya katılan Ermenilerden birinin, Gorbaçov’a kendisi ve Asadov hakkında şikayette bulunduğunu ve yerel yoldaşların oraya giderek çalışmalarına izin verilmediğini söylediğini anlatır. “Karabağ milliyetçilerinin Moskova’daki, MK’da destekçileri, sorunu halletmemize izin vermediler” – diye Konovalov yakınıyordu. Konovalov Bakü’ye döndükten sonra Sovyetler Birliği KP MK’ye DKÖB’deki durumu ayrıntılı olarak açıkladığı şifreli bir telgraf gönderiyor. Ama buna herhangi bir cevap almıyor. “Ve anladım ki Sovyetler Birliği KP MK, Karabağ’daki durumun istikrara kavuşmamasında ilgililer”.

Konovalov Muradyan tarafından da tehdit edildi. Daha sonra Konovalov bu konuda hatıralarında yazıyor: “11 Şubat’ta Hankendi’ne gönderildik. İki gün içinde Hankendi’ni terk etmem için iki kez uyarıldım. Karabağ hareketinin liderlerinden İgor Muradyan ilk kez Erivan’dan oteli aradı. Kısaca ve somut bir şekilde görüşünü dile getirdi: “Şehri hemen terk edin”¹⁵³.

Ermeniler 1988 Şubat ayının ortalarında çevreci bahanelerle Erivan’da da mitingler düzenlemeye başladılar. Erivan’daki göstericiler esas olarak Gökçe Gölü’nün durumundan, Metzamor Nükleer Santralinden ve “Nairit” kimya fabrikasının çevresel tehdidinden ve Erivan’daki hava kirliliğinden duydukları memnuniyetsizliği dile getiriyorlardı. Ancak mitingi

¹⁵² Kerimli ile röportaj.

¹⁵³ 12 Şubat 1988: Kanlı Savaşın Başladığı Gün - Azerbaycan'ın İkinci Şahsı Hankendi'nden Nasıl Kovuldu..., [musavat.com](https://musavat.com/news/12-fevral-1988-qanli-muharibeye-start-verildi-yi-gun-azerbaycanin-2-ci-sexsi-xankendiden-nece-qovulub_778650.html), çevrimiçi: https://musavat.com/news/12-fevral-1988-qanli-muharibeye-start-verildi-yi-gun-azerbaycanin-2-ci-sexsi-xankendiden-nece-qovulub_778650.html erişim: 07.04.2022.

düzenleyenlerin niyetleri farklıydı. Karabağ'daki bölücülüğün liderlerinden Balayan¹⁵⁴: “*Sadece ekoloji sloganlarla Tiyatro Meydanı'nda toplandık. Ama bu sloganlar arasında “Karabağ Ermenistan'ın tarihi toprağıdır” gibi bir slogan da vardı. Kimse dikkate almadı. Bir sonraki mitingde zaten bu tür birkaç slogan vardı*”¹⁵⁵.

Birkaç mitingden sonra Ermeniler sadece Karabağ'la ilgili slogan attılar ve Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a birleştirmeyi talep ettiler.

Azerbaycan yönetiminden ve Moskova'dan ciddi bir tepkiyle karşılaşmayan Ermeniler, Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesi için resmi talepte bulundular. Ermenistan SSC devlet yetkililerinin girişimiyle, 20 Şubat 1988'de Azerbaycanlı milletvekillerinin katılmasının engellendiği DKÖB Halk Temsilciler Sovyeti Azerbaycan ve Ermenistan Yüksek Sovyetlerine hitaben, Azerbaycan'dan ayrılarak Ermenistan'a birleşme isteğini belirten karar kabul etti¹⁵⁶. Bu gerçek, Kasım 1945'e kıyasla Ermenilerin taktik değiştirdiğini gösteriyordu. Dünya Savaşı sonrası dönemde yoğun propagandaları ve yabancı ülkelerdeki güçlü Ermeni diasporasının yardımıyla dünya kamuoyunda Dağlık Karabağ hakkında yanlış bir kanaat oluşturmayı başardılar. Bu yüzden bu sefer iddialarını kapalı kapılar ardından sokaklara taşımaya karar verdiler¹⁵⁷. O dönemde Azerbaycan'ın liderliği ve kamuoyu, Ermeni ayrılıkçıların ve onların savunucularının yeni taktiklerine hazırlıksızdı. Böyle bir hazırlıksızlık aynı gün bölgeye gelen Azerbaycan yönetimini de yakaladı. 20 Şubat'ta Azerbaycan SSC KP Genel Sekreteri Kamran Bagirov özerk eyalete geldi. Paralel olarak da Ermeniler DKÖB Parti Komitesi binası önünde miting düzenliyorlar. Bagirov'un eyalet sakinlerini yatıştırma girişimi başarısız oldu. Bagirov, Ermeni milletvekilleriyle yaptığı görüşmede provokasyonla karşı karşıya kaldı. Ön sırada oturan 20 kadar kadının Bagirov'u önceden hazırlanmış metni imzalamaya zorlayacağı bilgisi Azerbaycanlı görevlilere ulaşıyor. Böyle bir niyeti anlayan Bagirov'un yardımcısı Sahib Guliyev bir bahane ile Azerbaycan devlet başkanını oradan uzaklaştırıyor. O, Bagirov'a kendisini Moskova'dan yan odaya telefona çağırdıklarını söyledi. Azerbaycan heyeti ancak bu şekilde Ermeni milletvekillerinin ve protestocuların elinden kurtulabildi¹⁵⁸.

1981 tarihli DKÖB ile ilgili yasada bölgenin Halk Temsilciler Sovyeti'ne böyle bir hak sağlanmamıştır.

Ermenilerin bu talebi Azerbaycan'da ciddi protestolarla karşılandı. Karabağ ovasının eteklerinde oturan Ağdamlılar, Ermenilerin niyetlerini engellemek için ayağa kalktı. 22 Şubat sabahı silahsız Azerbaycanlılar toplu olarak Askeran'a doğru hareket etti. Ermenilerin de yaşadığı

¹⁵⁴ “Literaturnaya Gazeta”nın Ermenistan SSC muhabiri Zori Balayan'ın 1984 yılında Erivan'da yayımladığı “Ocak” (Rusça) kitabı Ermeni ayrılıkçılığının başlamasında ve güçlenmesinde özel bir rol oynadı. Kitapta Türklere “vahşi”, “barbar” denilmekte, onlara küfürler edilmekte, Rusları Türklere karşı ayaklanmaya, SSCB Türkiye'ye karşı savaşa çağırılır, Ermenilerin torpaksızlıktan çok zarar gördüğü gözyaşları içinde anlatılıyor. Dağlık Karabağ ve Nahçıvan'a göz diken Balayan, “benim Karabağ'ım”, “Akulis'im” (Nahçıvan'ın Ordubad ilçesine bağlı köy) diye yazıyor, bu topraklara en eski Ermeni kültürünün kalbi diyor. Daha sonra Balayan, Azerbaycan topraklarının işgalinde ve Hocalı soykırımında özel bir rol oynayacaktı.

¹⁵⁵ Waal, **a.g.e.**, s.33.

¹⁵⁶ Sovetkan Karabax [Sovyet Karabağı], 21 fevral, 1988-ci il, s.1.

¹⁵⁷ Mahmudov, Şükürov, **a.g.e.**, s.87.

¹⁵⁸ Hacıyev, **a.g.e.**, s.96.

Askeran köyüne ulaştıklarında önlerini milis kordonları (Milis-Sovyetler Birliği, bazı Varşova Paktı ülkelerinde polis için kullanılan adlandırma – B.N.) ve yerel Ermeniler kestiler. Aralarında çarpışma ortaya çıktı ve iki Azerbaycanlı öldürüldü. 23 yaşındaki Ali Hacıyev ve 16 yaşındaki Bahtiyar Guliyev, Ermeni saldırganlığının ilk kurbanları oldular¹⁵⁹. İki gencin öldürülmesinin ardından Hankendi-Ağdam yolunda Ağdam ilçesi sakinleri ile Askeran sakinleri arasında çıkan çatışmada 19 kişi yaralandı. Bobkov, “*DGK ve İktidar*” adlı kitabında şöyle yazıyor: “*Gerçek şu ki, ilk kurbanlar Azerbaycanlılar oldu. Münakaşanın başında ilk kanı Ermeniler döktüler*”¹⁶⁰.

İki gencin öldürülmesinin ardından Ağdam yöresi halkı intikam almak için Hankendi’ye yürümek istedi. Resmi makamlar Azerbaycanlı nüfusun Ermeni bölücülerine “cevap” vermesine imkan vermediler. Buna müsaade edilseydi, Dağlık Karabağ’da büyük kan dökülme olasılığı söz konusu olacaktır. O sırada Ağdam’ın en büyük kolhozunun başkanı Huraman Abbasova, daha sonra ünlenen bir adım attı: arabanın üstüne çıkarak kalabalığın önüne eşarbını yere attı. Azerbaycan geleneklerine göre erkekler bu adımdan sonra durmalıdır. Bu tavrıyla halkı da etkileyen Abbasova, bölge halkını Hankendi’ye gitmekten caydırmayı başardı. Bobkov, söz konusu olayın ardından Abbasova ile birlikte mitinge katılanlarla bir toplantı yaptıklarını ve milletler arasında düşmanlık yaratmaya gerek olmadığına karar verdiklerini belirtiyor¹⁶¹. Tabii ki, halkın karşısı sadece Abbasova’nın davranışı ile değil, yanı sıra bölge parti komitesi Genel Sekreteri Sadig Murtuzayev’in, MK sekreterleri Telman Orucov, Hasan Hasanov’un, Karabağ’ın muhterem seyyidleri, özellikle de başta Seyid Lazim Ağa olmak üzere gayretleriyle önlendi¹⁶². Bu davranış Abbasova’ya meşhurluk getirdi. Ona gönderilen sayısız mektup vardı. Etnik kimliği fark etmeksizin, Azerbaycanlılar, Ermeniler ve Kazaklar ona mektuplar gönderdiler. Kazakistan SSC’nin Jambul vilayetinde ikamet eden ve aslen Ermeni olan A. Muselyan ona mektubunda yazıyordu: “*Senin gibi cesur bir kadınla aynı zamanda yaşadığım için mutluyum. Size uzun bir ömür ve sağlık diliyorum*”. Ünlü Rus şairi Yevgeniy Yevtushenko, Abbasova’ya bir şiir adadı.

DKÖB’de yaşananlar yönetim değişikliği ile sonuçlandı. 22 Şubat 1988’de Sovyetler Birliği KP MK Sekreteri Razumovski’nin de katılımıyla DKÖB Parti Komitesi’nin büro ve genel kurul toplantısı yapıldı. Toplantıya Azerbaycan KP MK Genel Sekreteri Bagirov’un başkanlığındaki Azerbaycan KP MK’nin çok sayıda büro üyesi katıldı. Toplantıda İl Parti Komitesi Genel Sekreteri Boris Gevorkov görevden alındı, yerine Tarım-Sanayi Komitesi Başkanı G. A. Pogosyan aday gösterildi¹⁶³. Azerbaycanlı üyeler buna itiraz etti. Çünkü Pogosyan DKÖB’de ayrılıkçı mitinglerin bizzat organizatörü idi. Azerbaycanlı delegelerin tüm çabalarına rağmen 15 lehte ve 1 aleyhte oy ile Pogosyan DKÖB Parti Komitesi’ne Genel Sekreter seçildi. Gevorkov, Bakü’nün tercihiydi. 1973 sonbaharında Aliyev, daha önce Bakü’de Kirov Bölge Parti Komitesi Genel Sekreteri olarak çalışmış olan Gevorkov’u DKÖB’nin KP’nin Genel Sekreteri pozisyonuna seçilmesini önermişti. O, 12 Ekim 1973’te Gürgen Melkumyan’ın yerine bu göreve seçilmişti. Toplantıda alınan kararda,

¹⁵⁹ “Karabağ Savaşının İlk Kurbanları: 30 yıl geçti...”, 22 Şubat 2018, [sputnik.az](https://sputnik.az/20180222/muharibenin-ilk-quurbanlari-414151975.html), çevrimiçi: <https://sputnik.az/20180222/muharibenin-ilk-quurbanlari-414151975.html> erişim: 05.04.2022.

¹⁶⁰ Bobkov, **a.g.e.**, s.232.

¹⁶¹ **a.g.e.**, s.232.

¹⁶² Gülzar İbrahimkızı, Huraman, **525-inci**, çevrimiçi: <https://525.az/news/67241-xuraman> erişim: 05.04.2022.

¹⁶³ “Dağlık Karabağ İl Parti Komitesi” Plenumu, **Komünist**, 24 Şubat 1988, s.2.

DKÖB'nin mevcut ulusal-bölgesel yapısını değiştirmeye yönelik eylem ve taleplerin Azerbaycan ve Ermenistan emekçilerinin çıkarlarına aykırı olduğu kaydedildi¹⁶⁴.

Moskova, olayların başından beri yaptığı ikili oyunu sürdürüyordu. Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünden de bahsediyor, DKÖB içindeki ayrılıkçıların liderlerinden birinin DKÖB Parti teşkilatının Genel Sekreteri seçilmesine de onay veriyordu. 22 Şubat'ta Ermenistan KP MK Genel Sekreteri Karen Demirciyan, cumhuriyet televizyonunda belirtti ki birleşme talebi yerine getirilemez ve *“halklar arası dostluk bizim eşsiz zenginliğimizdir ve kardeş Sovyet ulusları ailesindeki Ermeni halkının gelecekteki gelişiminin garantisidir”*¹⁶⁵.

DKÖB Parti Komitesi'nin 6 Mart'ta yapılan genişletilmiş toplantısı bölgenin ismini, *“Dağlık Karabağ Ermeni Özerk Vilayeti”* olarak değiştirilmesini öngören bir karar kabul etti ve bunun tasdikini de direkt Sovyetler Birliği KP MK'den istedi¹⁶⁶.

25 Şubat'ta Azerbaycan'dan ilk mülteci dalgası başladı. DKÖB topraklarında Ermenilerin baskı ve hakaretlerine dayanamayan 540 aile (yaklaşık 2,5 bin kişi) Ağdam bölgesine, 150 aile (yaklaşık 500-600 kişi) Ağcabedi bölgesine sığındı¹⁶⁷.

Dağlık Karabağ'daki Ermeni ayrılıkçılığı Ermenistan toplumunun tüm kesimlerinden destek alıyordu. Bu kesimlerin önde geleni din adamları idi. Ermenistan'daki ruhani lider, Katolikos I Vazgen bile, pratikte Ermeni Karabağ hareketinin liderlerinden biri haline gelmişti. 24 Şubat 1988'de Ermeni televizyonunda yaptığı konuşmada Gorbaçov'dan DKÖB'nin Ermenistan'a verilmesini talep etti: *“... Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanmasını tamamen yasal, anayasal ve doğal görüyorum. Ve inanıyorum ki, mevcut demokrasi ve yeniden yapılanma koşullarında, Sovyet hükümeti bu konuyu çok ciddiye alacaktır. ...Sizi temin ederim ki, DKÖB meselesi, ulusların kendi kaderini belirleme hakkı temelinde Moskova'da üst düzeyde çözülecektir. Bu günlerde yaşadığınız heyecanı ve insanların konuşmalarını çok takdir ediyorum”*¹⁶⁸. Vazgen'in Karabağ sorununa ilişkin açıklamaları ve faaliyetleri sonraki dönemde de devam etti. 7 Temmuz 1988'de Ermeni televizyonunda yaptığı konuşmada, Azerbaycan'ın kadim toprakları olan Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a katılması kararını memnuniyetle karşıladığını açıkladı. Konuşmasında Ermenilere hitaben, *“Ben, tüm dünya Ermenilerinin Katolikosu, mukaddes Eçmiyazin'den tekrar size sesleniyorum. Geçen şubat ayının sonunda Karabağ Ermeni halkının ortak kararlar ana Ermenistan ile birleşme arzusunu dile getirdi. Sovyet Ermenistanı ve yabancı Ermeniler, Karabağ halkının haklı hayallerini gururlu bir birlik ve disiplinle desteklediler... Ermeni anneler, kardeşler, özellikle siz gençler, halkın ve vatanın yüce menfaatlerini unutmayınız. Ararat'ı (Ağrı) koruyun...”*¹⁶⁹.

¹⁶⁴ “DKÖB Parti Aktivistleri Toplantısı”, **Komünist**, 23 Şubat 1988, s.2.

¹⁶⁵ Editör Gerard J. Libaridian, The Karabakh File. DOCUMENTS AND FACTS ON THE QUESTION OF MOUNTAINOUS KARABAKH. 1918-1988. [Karabah Dosyası. DAĞLIK KARABAĞ SORUNUNA İLİŞKİN BELGELER VE GERÇEKLER. 1918-1988], Mart 1988, ilk baskısı ABD'de yapılmış, s. 98.

¹⁶⁶ Hacıyev, a.g.e., s.100.

¹⁶⁷ Nazım Mustafa, “Ermeni Suçları: Soykırım, Tehcir, Terörizm 1988-1989 Yılları”, **preslib.az**, çevrimiçi: https://genocide.preslib.az/az_b2.html erişim: 06.04.2022.

¹⁶⁸ Tahirzade, a.g.e., s.39.

¹⁶⁹ **Sovyet Ermenistanı**, 12 Temmuz 1988, s.4.

Amerika'nın Sesi radyosunun Ermeni servisinin itirafına göre, "... *Ermeni kilisesi açıklık sloganıyla Ermeni halkının hareketine öncülük etmeye, DKÖB'nin Ermenistan'a birleşmesi talebini ortaya koymaya başlamıştır... Ermeni din adamları belirtmişler ki Mihail Gorbaçov bu sorunu Ermenilerin iyiliği için çözmezse daha kararlı önlemlere başvuracaklar*"¹⁷⁰.

Azerbaycan'ın Müslüman liderleri ise Ermeni ayrılıkçılığına karşı mücadelede zayıflık gösterdiler¹⁷¹.

1.2. Sumgayıt Olayları

Ermenilere ayrılıkçı eylemlerini haklı çıkarmak için Azerbaycanlılarla birlikte yaşamının imkansızlığını göstermek gerekiyordu. Bu maksatla Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan ayrılması ve Ermenistan'a ilhak edilmesi mücadelesinde siyasi destek sağlamak ve Azerbaycanlıları itibarsızlaştırmak için Ermeniler, büyük sansasyon yaratacak bir trajedi planladılar¹⁷². Sumgayıt şehri bunun için en uygun yerdi¹⁷³. Her şeyden önce Sumgayıt, farklı milletlerin yaşadığı bir sanayi şehriydi. 1988 yılının Ocak-Şubat aylarında Ermenistan'dan zorla kovulan dört binden fazla Azerbaycanlı mülteci Sumgayıt'a yerleşmişti. Şehrin suç işleme oranı iç açıcı değildi. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sumgayıt'ta mahkumlar, esirler ve hükümlüler işgücü olarak kullanıldı. Sumgayıt, Azerbaycanlı mahkumların ve zorunlu çalışmaya mahkum olanların çoğunluğunun daimi çalışma ve ikamet yeri oldu¹⁷⁴.

Ermenilerin Dağlık Karabağ'da açık ayrılıkçı faaliyetlerine başlamasından birkaç gün sonra, 27 Şubat'ta Sumgayıt'ta büyük bir miting düzenlendi. Ertesi sabah ise Ermeni yağması başladı. Yağma, insan ölümleriyle sonuçlandı. Olaylarla ilgili SSCB Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından yürütülen soruşturmada aşağıdakiler belirlendi: "27-29 Şubat 1988 tarihlerinde Azerbaycan SSC'nin Sumgayıt şehrinde holiganlar tarafından toplu ayaklanmalar yapılmıştır. Ayaklanmalar sırasında 32 kişi öldü, 400'den fazla kişi çeşitli derecelerde yaralandı, 250 kişinin dairesi saldırıya uğradı ve yıkıldı, 50'den fazla kültür binaları hasar gördü, 40'tan fazla araca zarar verildi, bazıları yakıldı. Devlete 7 milyon ruble tutarında zarar verildi". (Bkz: 18/ 55461 - 88 sayılı ceza davası iddianamesi, v.1, i.v.59-60). Sumgayıt olaylarında öldürülenlerden 26'sı Ermeni, 6'sı Azerbaycanlı kökenliydi¹⁷⁵. Sumgayıt'ta meydana gelen ölümlerin yanı sıra 23 Ermeni, 7 Rus ve 50 Azerbaycanlı olmak üzere çok sayıda Sumgayıtlı çeşitli yerlerinden yaralandı¹⁷⁶.

SSCB Başsavcılığının soruşturma ekibi, Sumgayıt olaylarını kimin tertiplelediğini belirlemedi. Ancak yağmanın SSCB DGK, Ermeni özel servisleri ve yurtdışında yaşayan Ermeni lobisinin senaryosuna göre düzenlendiğine dair birçok emare var. Sumgayıt yağmalarıyla ilgili yargı sürecinde savcı olarak görev alan Aslan İsmayılov yazıyor ki Sumgayıt olayları, SSCB

¹⁷⁰ "Kötü Niyetler, Dış Sesler: Ermeni Milliyetçileri ve Yandaşları Halklar Arasına Nifak Zehri Ekiyorlar", **Komünist**, 25 Kasım 1988, s.3.

¹⁷¹ Arif Yunus, **Azerbaycan'da İslam**, Zaman Yayınevi, Bakü 2004, s.164.

¹⁷² E.Mammadov, R.Mammadov, **a.g.e.**, s.49.

¹⁷³ İbrahim Mammadov, **Azerbaycan'a Karşı Sumgayıt Provokasyonu "Grigoryan davası"**, Eğitim Yayınevi, Bakü 2013, s.104.

¹⁷⁴ **a.g.e.**, s.98.

¹⁷⁵ E.Mammadov, R.Mammadov, **a.g.e.**, s.26.

¹⁷⁶ **a.g.e.**, s.35.

MK'nin Karabağ'ın işgali için hazırladığı bir operasyondur: *“Bu operasyonun amacı Azerbaycanlıları bir daha yıkamayacakları pisliklerle tüm dünyanın gözü önünde lekelemektir. Sonuçlara bakarsak hareketin başarıyla tamamlandığını söyleyebiliriz... Sumgayıt'ta olmasa da, Azerbaycan'ın başka bir yerinde yapılmalıydı, çünkü hedef belliydi”*¹⁷⁷. İsmayılov, ilk suçları kendisini Azerbaycanlı olarak tanımlayan “Paşa” lakaplı bir Ermeni Eduard Grigoryan tarafından gerçekleştirildiğini ve asıl uygulayıcının da o olduğunu belirtiyor: *“Grigoryan'ın grup üyelerini Ermenilere karşı acımasız olmaya, onları öldürmeye ve tecavüz etmeye teşvik ettiği soruşturma belgelerine defalarca yansdı. Grigoryan'da Ermenilerin listesinin olduğu, soruşturma sürecinde gerek sanıklar, gerekse de mağdurlar tarafından defalarca dile getirilmiş olsa da, ancak kasıtlı olarak göz ardı edildi”*¹⁷⁸.

Soruşturma Grigoryan'ı suçlara öncülük etmekten değil, katılımdan sorumlu tuttu. 1980-1992 yıllarında SSCB Başsavcılığında başsavcı olarak görev yapan ve olaylardan bir gün sonra SSCB Başsavcılığı tarafından Sumgayıt'ta yaşananları araştırmak üzere Azerbaycan'a gönderilen Vladimir İvanoviç Kaliniçenko da Grigoryan'ın sıradan yağmaya katılan biri olmadığını doğruladı. Ona göre Grigoryan, isyanların orta düzeyli düzenleyicilerinden biri olarak görülüyordu: *“Sumgayıt olaylarıyla bağlantılı olarak Azerbaycan'da bulunduğum süre içinde, bizzat tutuklama kararı verdiğim 5-6 kişi vardı. Grigoryan onlardan biriydi. Onu tutuklamak için yeterli kanıtım var. Grigoryan bir değil birçok olayla suçlandı”*¹⁷⁹.

O korkunç günlerde Sumgayıt şehri milis dairesi başkanı görevden uzaklaştırılmış, yukarıdan verilen talimat doğrultusunda orada çalışanların tüm silahları alınmıştır¹⁸⁰. Avcılar Evi'nde kayıtlı av tutkunlarının silahlarına bile el konulmuştu. Sumgayıt İl Parti Komitesi Genel Sekreteri tatildeydi. Sumgayıt'ın kolluk kuvvetleri, Sumgayıt'taki isyanları önlemek için SSCB Devlet Güvenlik Komitesi'nin üst düzey çalışanları tarafından Moskova'dan yasaklandı. Provokasyon için tüm zemin hazırlanmıştı.

Sumgayıt'ın yağmalanması, Ermeni ayrılıkçıların lider ve ideologlarına Azerbaycan'a karşı başarılı bir enformasyon savaşı yürütme ve Ermeni halkını dünyaya zulmün kurbanı olarak sunma fırsatı verdiği için Ermenilere büyük faydalar sağladı¹⁸¹. Sumgayıt olaylarından birkaç gün sonra tüm Avrupa ülkelerinde bu olaylarla ilgili video filmler gösterildi. Tüm çekimler en üst noktalardan yapılmıştır. Operatörlerin önceden hazırlanmış bir senaryoya göre bir film yaptıkları sonucuna varılabilir. Halkın şehrin hangi sokaklarından geçeceğini, hangi evlerin yağmalanacağını biliyorlardı. Bu nedenle sessizce çatılarda ve balkonlarda oturup tüm olayları filme aldılar¹⁸². Aynı zamanda, soruşturma sırasında ayrılıkçı Karabağ Komitesi üyelerinin daha olaylar başlamadan iki ay önce banka hesaplarını boşalttığı, malvarlıklarını satarak Azerbaycan'ı terk etmeye başladıkları

¹⁷⁷ Aslan İsmayılov, “Sumgayıt SSCB'nin Çöküşünün Başlangıcı”, Çarşıoğlu Yayınevi, Bakü 2010, s.155.

¹⁷⁸ a.g.e., s.72.

¹⁷⁹ Sumgayıt olaylarını araştıran savcı: “KGB Yönetimi, Ayaklanmaları Düzenleyenlerin Kimliğinin Tespit Edilmemesi Talimatını Verdi”, paris.mfa.gov.az, çevrimiçi: <https://paris.mfa.gov.az/az/news/3977/sumgayit-isini-arasdiran-mustentiq-kqb-rehberliyi-igtisaslarin-teskilatcilarinin-mueyyen-edilmemesi-barede-gosteris-vermisdi-musahibe> erişim: 09.04.2022.

¹⁸⁰ E.Mammadov, R.Mammadov, a.g.e., s.286.

¹⁸¹ Zerdüşt Alizade, *İkinci Cumhuriyetin Sonu*, Acad (Gürcistan) Yayınevi, Bakü 2019, s.46.

¹⁸² Azad Şarifov, *Azerinform, Haber Verir, Tekzip Eder*, Azerbaycan Devlet Yayınevi, Bakü 1991, s. 4.

ortaya çıkmıştır¹⁸³. SSCB Başsavcılığı soruşturma ekibi, kitlesel isyanların etnik gruplar arası ilişkiler temelinde işlenmediği sonucuna vardı.

Ermeniler, Sumgayıt olaylarını dünyaya “*Azerbaycan Türklerinin Ermeni düşmanlığı*” olarak takdim ettiler. Aslında bunun aksini hem ceza davasının materyallerinde, hem de tanık ifadelerinde görüyoruz. Azerbaycanlılar arasında heyecan (affekt) halde suç işleyenler de vardı. Ancak Ermenileri evlerinde saklayıp ölümden kurtaranlar daha çoktu. Tanık Gasimov Sabir Teymur oğlu, ifadesinde şöyle söylemiştir: “...28 Şubat 1988 günü saat 17:30 sıralarında evdeydim. Bir ses duydum ve merdivenlere doğru koştum, bu arada ben 3.katta oturuyorum, merdivenlerde durduğum zaman Mejlumyan Grigoriy ve eşi Roza’nın dördüncü kattan indiklerini gördüm, ikisinin de yüzü kan içindeydi. Kıyafetlerinin durumuna dikkat etmedim. Mejlumyan Grigoriy ve Roza ağlıyorlardı, dövüldüklerini söylediler. Onları saklamamı rica ettiler. Evime alıp yatak odasına sakladım. Yaklaşık bir saat, ya da bir buçuk saat sonra kapım bir kez daha çalındı. Kapıyı açtığımda Mejlumyan’ların küçük kızını gördüm... Onu da eve aldım...”¹⁸⁴. Avanesyan Marina (İra) Aleksandrovna, Erivan’dayken verdiği ifadede bunları söylemiş: “*Hiçbir Sumgayıt Ermenisi, dürüst Azerbaycanlıların bize yaptığı yardımı inkar edemez. O korkunç günlerde bize kimin yardım ettiğini kimse unutmayacaktır! Bu arada, ailemizi de bir Azerbaycanlı kadın kurtardı*”¹⁸⁵.

Olaylar sırasında Sumgayıt şehrinin yöneticisi General Krayev, yaptığı açıklamalarda “*Sumgayıt halkı yardım etmeseydi, çok sayıda ölüm olacağını*” belirtti: “*Çok sayıda ölüm olabilirdi. Yerel halk yardım etmeseydi. Tam o sırada otobüs şoförü 10 Ermeni aileyi memleketi Şeki’ye götürdü. Azerbaycanlı aileler binalarına saldıran holiganları durdurdu. Bir işçi Ermeni arkadaşıyla otobüsle seyahat ediyordu. Holiganlar otobüsün önünü tıkararak Ermeni’nin kendilerine verilmesi ile ilgili talepte bulundular. Azerbaycanlı kendisi yaralandı ama arkadaşını kurtardı*”¹⁸⁶.

Şimdiye dek cevaplanmayan sorulardan biri, o dönemde doğrudan Moskova’ya bağlı askeri birliklerin olaylara müdahale etmediğidir. Sumgayıt’a çok yakın olan “*Nasosni*”da Sovyet Ordusunun Güney Kafkasya’daki en büyük askeri üslerinden biri bulunuyordu. Sumgayıt’a bir kaç dakikalık mesafede bulunan Pireküşköl yerleşiminde, Afganistan’dan çıkarılan bir taarruz tugayı olan DGK’ye bağlı özel askeri kuvvetler bulunuyordu. O sırada Azerbaycan SSC DGK’nin Operasyon Baş Sorumlusu emekli Yarbay Galasılkin Yuri Stepanoviç şunları söylüyor: “*O gün şehirde olabilecek olayları önlemek için özel gruplar da oluşturuldu. Saat 11 civarında, bir emir aldık: “Her şey yolunda, personeli serbest bırakın.” Ancak birkaç saat sonra olaylar başladı*”¹⁸⁷.

¹⁸³ Azerbaycan Cumhuriyeti Başsavcılığı, “Sumgayıt Olayları 1988”, [genprosecutor.gov.az](https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/sumqayit-hadiseleri-1988/1988-ci-il-fevralin-7-den-martin-3-dek-ermeniler-terefinden-sumqayit-seherindeki-emanet-kassalarindan-emanetlerin-cixarilmasi-ile-bagli-epizodlar), çevrimiçi: <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/sumqayit-hadiseleri-1988/1988-ci-il-fevralin-7-den-martin-3-dek-ermeniler-terefinden-sumqayit-seherindeki-emanet-kassalarindan-emanetlerin-cixarilmasi-ile-bagli-epizodlar> erişim: 20.04.2022.

¹⁸⁴ 18/55461-88 sayılı ceza davasının iddianamesi.

¹⁸⁵ Mammadov, a.g.e., s.172.

¹⁸⁶ “Hissler ve Akıl, Dağlık Karabağ ve Çevresinde Yaşananlar Hakkında”, *Pravda*, 21 Mart 1988, s.3.

¹⁸⁷ *Azerbaycan Televizyonu ve Radyosu Kapalı Anonim Şirketi Belgeseli*, “Sovyet İmparatorluğunun Sırları - Grigoryan Davası” Birinci Bölüm, https://www.youtube.com/watch?v=RZnJB_QI4zE&ab_channel=Sumgayit1988

Olaylar sırasında Sumgayıt Şehri Yürütme Kurulu Başkan Yardımcısı Ali Hasanov: “*Ordu şehri yönetmeye başladı. Şehri tamamen kontrol altına aldılar. Cinayetlerin yüzde 50’den fazlası orada bulundukları süre içinde işlendi. Sumgayıt’ta ayın 27’sinde 5-6 kişi öldürüldüyse de, ayın 28’inde kalan 32 kişiden 20-23’ü öldürüldü*”¹⁸⁸.

“Sumgayıt’ın Yankıları” adlı belgesel filmin yazarlarının, SSCB Savunma Bakanı Yazov ile yaptığı görüşmede, “Sumgayıt’taki olaylara askerler neden müdahale etmedi?” sorusuna, Yazov, “Başkomutan’ın (Gorbaçov’u kastediyor) izni olmadan emir veremezdik” cevabını verdi. Muhabir, “Gorbaçov, SSCB Yüksek Sovyeti’nin 18 Temmuz 1988’deki toplantısında, birliklerin iddiaya göre Sumgayıt’a bir saat geç kaldığını bildirdi. Bu doğru muydu?”, sorusuna Yazov, şöyle yanıtladı: “Bu beyaz bir yalandır. Sovyet birlikleri hiçbir yere geç kalmadı. Emir verildiği andan itibaren Sumgayıt’ta sokağa çıkma yasağı ilan ettim”¹⁸⁹. Çok sonralar Sovyetler Birliği KP MK Siyasi Bürosu üyesi Yakovlev, Azerbaycanlı gazeteci Elmira Ahundova ile yaptığı röportajda Sumgayıt olaylarının DGK tarafından organize edildiğini söyledi: “Ben yüz yüzde eminim: Sumgayıt olayları düzenlendi, Taşkent ve Fergana’da olduğu gibi”¹⁹⁰.

29 Şubat’ta Sumgayıt’taki durumu tam olarak kontrol etmek mümkün olmadı. Kentin 41. semtinde yağma ve talan devam etti. Durum ancak denizcilerin gelmesinden ve Hazar filosunun bir alayının konuşlandırılmasından sonra istikrar kazandı. O gün saat 23.00’te sokağa çıkma yasağı ilan edildi ve General Krayev tüm yönetimi devraldı. Böylece ancak 29 Şubat gecesi birlikler olayları kontrol edebildiler¹⁹¹.

Sumgayıt olaylarından sonra kamuoyu Ermenistan lehine değişmiş ve Ermeni ayrılıkçılığı güçlenmiştir. Dağlık Karabağ’ın ayrılıkçı liderlerinden Arkadi Gukasyan, Sumgayıt olaylarının ardından Azerbaycan ile askeri bir çatışmanın kaçınılmaz hale geldiğini belirtti¹⁹². Azerbaycan Bakanlar Kurulu Başkanı olan Ayaz Mutallibov¹⁹³ da Sumgayıt olaylarının organize edildiğini yazıyor. Mutallibov, Sumgayıt olaylarının Azerbaycan’a zararlar verdiğini belirtmiş. Onun sözlerine göre, bu olaydan sonra uluslararası toplum Ermeni ayrılıkçıların her hareketine göz yummakla kalmamış, neredeyse resmen haklı çıkarmıştır: “Sumgayıt olayları Ermeniler tarafından işlenmesine rağmen, “Azerbaycanlılarla birlikte yaşamının imkansızlığı” fikri dünyaya aşılandı”¹⁹⁴. O zaman resmi haberlerde Ermenistan’dan göçe zorlanan Azerbaycanlıların yasadışı eylemlere teşvik edildiği belirtildi. Mutallibov, bundan şüphe duyduğunu belirtiyor: “Hayır, eğer durum gerçekten buysa, o zaman böyle bir güce sahip olan Azerbaycanlılar kendi yuvalarından kaçmak yerine birleşip Ermeni ayrılıkçılarına karşı durmalı ve haklarını savunmalıydılar”¹⁹⁵.

¹⁸⁸ “Sovyet İmparatorluğunun Sırları - Grigoryan Davası”..., birinci ve üçüncü bölümler <https://www.youtube.com/channel/UCAG3mS1mXQy7Pk9GTC21mGQ/videos>
https://www.youtube.com/watch?v=UqMwxjWl6jg&ab_channel=Sumgayit1988

¹⁸⁹ E.Mammadov, R.Mammadov, a.g.e., s.170.

¹⁹⁰ Elmira Ahundova, **Haydar Aliyev Kişilik ve Zaman 1982-1990**, Ozan Yayınevi, Bakü 2009, s.661.

¹⁹¹ Waal, a.g.e., s.53.

¹⁹² a.g.e., s.60.

¹⁹³ Ayaz Mutallibov, 20 Ocak Olayları Sırasında Azerbaycan SSC’nin Baş Bakanıydı. 20 Ocak’tan sonra Azerbaycan KP MK’nin Genel Sekreteri atandı.

¹⁹⁴ Ayaz Mutallibov, **7 yılın 70 anı, Olaylar, Gerçekler, Yorumlar**, Yayınevi belirtilmemiş, Moskova 2000, s.60.

¹⁹⁵ a.g.e., s.60.

Azerbaycan yönetimi, Moskova'dan alınan talimatlara göre hareket etti, Sumgayıt'taki olayların ana organizatörlerini bulmadı. Olaylardan yerel yönetim sorumlu görüldü. Sumgayıt'ta yaşananlar Azerbaycan KP MK'de tartışıldı. KP MK kararında şu ifadeler yer verdi: “*Sumgayıt'ta isyanlar emekçilerin, özellikle de gençlerin ideolojik-politik, uluslararası eğitim alanında Sumgayıt İl Parti Komitesi'nin çalışmalarındaki önemli eksiklikler, şehir yönetiminin dikkatsizliğinin ve siyasi deneyimsizliğinin sonucuydu*”¹⁹⁶. Kararda ayrıca yaşanan trajik olaylardan Sumgayıt il Parti Komitesi Genel Sekreteri Cihangir Muslimzade'nin sorumlu olduğu belirtildi ve görevinden azledildi. Sumgayıt olayları Azerbaycan KP MK Bürosu'nun çok gizli toplantısında da görüldü. KP MK Genel Sekreteri Bağirov'un başkanlığı altında yapılan toplantıda ateşli müzakereler sonucunda iki karar kabul edildi. Birincisi, “*Sumgayıt şehrinde durumun normalleştirilmesi hükümet komisyonunun raporu hakkında*”, ikincisi, ise “*1988 yılı 27-29 Şubat'ta Sumgayıt şehrinde üzücü olaylara yol açan sebepler hakkında*”. Büro toplantısında durumu normalleştirmek ve milli ilişkileri istikrara kavuşturmak için geniş ölçekli tedbirler planı belirlendi. Azerbaycan tarafının bu tür adımlarına karşılık olarak Ermenistan'dan Azerbaycanlıların vahşice kovulması devam ediyordu. Ermenilerin Azerbaycan'da güvenli yaşayışını sağlamak için Bakanlar Kurulu başkanı Hasan Seyidov başkanlığında hükümet komisyonu da kuruldu¹⁹⁷.

Sumgayıt olaylarına göre 94 kişi mahkum oldu, bir kişi idam cezasına çarptırıldı. Sovyet yöneticileri Ermenilere ise farklı tavır sergiliyordular. Azerbaycanlıların zorla göçü sırasında Ermenistan'ın Gugark ve Masis bölgelerinde yaklaşık 100 kişi hayatını kaybetti. Ermenistan'ın kolluk kuvvetleri şüpheli olarak sadece dört kişiyi gözaltına aldı ve suçlular hakkında herhangi bir işlem yapılmadı¹⁹⁸.

Akademisyen Ziya Bünyadov'un Sumgayıt olaylarına yaklaşımı dikkat çekicidir. Bünyadov, bu olayın neden Karabağ'da - Ermeni milisler tarafından iki Azerbaycanlının öldürüldüğü Ağdam'da değil de başka bir şehirde, halkların dostluğunun bir sembolü olarak nitelendirilen Sumgayıt'ta meydana geldiğini sorguluyordu. O Ermeni milliyetçilerinin işledikleri suçlardan kaçınmak için kendilerine gelecek darbenin yönünü kendilerinden başka bir yöne yönlendirmeye başladıklarına da inanıyordu: “*Krunk*” oyuncularını nerede skandal çıkaracaklarını çok iyi hesapladılar. ...Menfur darbelerini Sumgayıt'a indirdiler. ...Ancak, önce, kavgacı “krunkçular” şehrin Ermeni nüfusundan para topladılar ve onlara birikimlerini tasarruf bankalarından çekmelerini tavsiye ettiler”¹⁹⁹.

Bünyadova göre, Sumgayıt faciası, Ermeni milliyetçileri tarafından çok zekice düşünülmüştü. Başlamasından birkaç saat önce Ermeni telefoto muhabirleri şehirde gizlice toplanarak zamanı beklemeye başladılar. Ve ilk suç eylemi, Azerbaycanlı adı altında beş Sumgayıt Ermenisi'ni bizzat öldüren Grigoryan soyadlı bir Ermeni tarafından işlendi. Arkasınca seri cinayetler işlendi. Çünkü büyük kalabalık artık kontrol altına alınamadı. Bünyadov'a göre,

¹⁹⁶ “Azerbaycan KP Merkez Komitesinde”, **Komünist**, 19 Mart 1988, s.2.

¹⁹⁷ “Sumgayıt'daki Durumla İlgili Olarak”, **Komünist**, 3 Mart 1988, s.1.

¹⁹⁸ E.Mammadov, R.Mammadov, **a.g.e.**, s.128.

¹⁹⁹ Ziya Bünyadov, “Neden Sumgayıt? Durumun Analizi”, **Azerbaycan Tarihi, Belgeler ve Yayınlarına Dayanarak**, Yayınevi belirtilmemiş, Bakü 1990, s.355-363.

yaşananlar ermeni milliyetçilerince istenerek planlanmıştır ve amacı, Azerbaycan halkını dünya kamuoyunun gözünde haksız duruma düşürmektir: “Bu bağlamda da olayların başladığı sırada dünya üzerindeki haber ajanslarında yayınlanmaya başlaması da bu plan çerçevesinde gerçekleştirilmiştir”²⁰⁰.

1.3. Azerbaycan’da Halkın Ayaklanması

Dağlık Karabağ sorununun başlangıç tarihi Şubat 1988 olarak kabul edilse de, aslında 1 yıl önce Azerbaycanlıların Ermenistan’dan zorla tehciri ve etnik temizlenmesi ile başladı. 1987 yılı sonunda (Kasım-Aralık) Ermenistan’da yaşayan Azerbaycanlılara yönelik ilk sistematik saldırılar başladı ve bu da Azerbaycanlıların göçüne neden oldu. 1986 yılında “Karabağ meselesi” gayri resmi olarak gündeme gelir gelmez, aynı yıl ve sonraki yıllarda, mülteciler ağırlıklı olarak Azerbaycan’a Ermenistan’ın Gafan ve Mehri bölgelerinden gelmeye başladılar: “18, 23 ve 25 Ocak 1988’de Azerbaycan’a yeni mülteci gruplar geldi ve sayıları 4 bin kişiye ulaştı. Karabağ savaşının “gizli” dönemi olduğundan, Azerbaycanlılara karşı bu dönemin taktikleri bunlardır: tehditler, şantajlar ve dayaklar. Sumgayıt olaylarından hemen sonra durum önemli ölçüde değişti”²⁰¹. Sonuç olarak, Ermenistan’da bir Azerbaycanlı bile kalmadı. Sona kalanlar, Nüvedi köyü halkı, 8 Ağustos 1991’de Rus askerlerinin yardımıyla bir gün içinde Ermenistan’dan kovuldular. “Zorlu göç sırasında 216’dan fazla Azerbaycanlı öldü. Bunlardan 20 kişi yakıldı, 35 kişi çeşitli işkencelerle öldürüldü. Başargeçer ve Krasnoselo ilçelerinden 70 çocuk, kadın ve yaşlı dağlarda fırtınaya düştü veya kurtlar, vahşi hayvanların kurbanı oldu. 18 kişi kurşunla, 48 kişi şiddetli dayak sonucu hayatını kaybetti. Yaklaşık 10 kişinin cesedine ulaşılamadı. Aralarında kafaları kesilenler ve arabası takip edildiğinden kaza yaparak hayatını kaybedenler de var”²⁰².

Azerbaycan’da Ermeni ayrılıkçılığına karşı ilk protesto 19 Şubat 1988’de gerçekleşti. Bakü’de bir grup öğrenci, işçi ve aydından oluşan komünist rejim döneminde görülmemiş 3-4 bin kişilik kalabalık “Azadlık Meydanı”ndan Azerbaycan KP MK önüne kadar genişledi ve 10-15 bin kişinin katıldığı büyük bir mitinge dönüştü. Mitinge katılanların ellerinde Dağlık Karabağ’ın Azerbaycan’ın bir parçası olduğunu belirten pankartlar vardı: “Karabağ’ı savunmaya her zaman hazırız!”, “Ucalsın elin sesi, Karabağ’ın şikestesi!”, “Yaşasın Azerbaycan’ın ezeli toprağı Karabağ!”, “Şovenizm reddedilsin!”, “Ermeni şovenistlerine lanet olsun!”²⁰³. Bu protesto yürüyüşünü organize eden bir örgüt yoktu. Ulusal Özgürlük Hareketi’nin liderlerinden Sabir Rüstemhanlı, Bakü’de böylesine büyük bir kalabalığın bir anda ortaya çıkmasının herkes için beklenmedik olduğunu belirtiyor. Rüstemhanlı, o dönemde Dağlık Karabağ ile ilgili süreçlerin devam ettiğini, Hankendi’nde sık sık mitingler yapıldığını hatırlıyor: “SSCB yönetimi düzeyinde ve resmi basında Karabağ’ın Ermenistan’a ait olduğuna dair görüşler vardı. Bu yüzden halkımız

²⁰⁰ a.g.e.

²⁰¹ Arif Yunus, 1988-1989’da Ermenistan’daki Katliamlar, “Ekspress-xronika”, çevrimiçi: https://www.ipd-az.org/wp-content/uploads/2020/12/Armenii.pdf?fbclid=IwAR1_kZSd4sPFnoX15LWYt1MdZKsaHCSEnv1jKSGYZXslf2TXdQ20sTMpSWQ erişim: 15.04.2022.

²⁰² Eldar İsmayıl, 1988 Ermeni Türklerinin Soykırımı, 2. baskı, Bahtiyar-4 Yayınevi, Bakü 2014, s.245.

²⁰³ Tahirzade, a.g.e., s.28.

çaresiz kaldı ve meydanlara çıktı”²⁰⁴. İlk mitingin ardından Karabağ’da Ermeni ayrılıkçılığına karşı protestolar uzun süre ağırlıklı olarak Azerbaycan protesto yürüyüşünü Akademisi’nde yapıldı.

Merkez basının Azerbaycanlıları aşağılayan, Ermenileri haklı çıkaran programları ve yazıları çoğalıyordu. Özellikle de, “Sumgayıt olayları”ndan sonra. Bunların en belirgin örneği, Henrik Borovik’in yönettiği “*Pozisyon*” isimli programıydı²⁰⁵. Nisan ayında yayınlanan program, Azerbaycanlılar arasında derin bir öfke uyandırdı, çünkü burada Ermenilere yüzde yüz hak verilirken, Azerbaycanlılar vahşi olarak sunuldu. Azerbaycan karşıtı yazılar Izvestia ve Literaturnaya Gazeta’da yayınlanmaya devam ediyordu. Azerbaycan’da artık Moskova’nın Dağlık Karabağ sorunda Ermenilerin tutumunu desteklediğine dair hiçbir şüphe kalmamıştı. 16 Mayıs 1988’de, olanları protesto etmek için çoğunluğu öğrencilerden oluşan büyük bir miting düzenlendi. Bu gösteride “*Pozisyon’un tarafgirliğini reddederiz!*”, “*Sabırımız tükendi!*”, “*Ermenistan’da Azerbaycanlılara özerklik!*”, “*Ermeni faşizmine son!*” ve benzeri sloganlar atıldı²⁰⁶. Miting Azerbaycan komünist yönetimiyle yapılan görüşmeyle sona ermesine rağmen sonuç alınmadı. Bir sonraki miting 21 Mayıs’ta yapıldı. Mitingde, ülkenin yönetimi beceriksizlikte suçlandı.

Moskova, sorundan çıkış yolunu Azerbaycan ve Ermenistan liderlerini değiştirmekte gördü. Azerbaycan ve Ermenistan KP MK genel sekreterleri Kamran Bagirov ve Karen Demirciyan 21 Mayıs 1988’de “*sağlık nedeniyle emekliliğe ayrılmak*” bahanesiyle görevlerinden alındı. Merkez tarafından bu göreve uzun yıllar Azerbaycan dışında yaşamış, SSCB’nin Pakistan Büyükelçisi Abdurrahman Vezirov, Ermenistan’da ise Karen Demirciyan’ın yerine Suren Arutyunyan getirildi²⁰⁷. İktidar değişikliği Azerbaycan’daki durumu daha da kötüleştirdi ve kriz derinleşti. Kamu yönetiminde deneyimsiz, münakaşanın doğasını derinlemesine bilmeyen Vezirov sorunu çözemediği için dikkatleri kendisinden uzaklaştırmaya ve nedenleri cumhuriyetin önceki liderlerinde aramaya başladı²⁰⁸. Vezirov’un gelişinden sonra bile mitingler durmadı. 9, 11 ve 13 Haziran’da mitingler yapıldı.

Merkezi basın da yanlış bilgiler yayarak bölgedeki durumu ağırlaştırdı. Sovyetler Birliği KP MK’nin resmi yayın organı Pravda gazetesi, DKÖB’deki halkın yiyecek sıkıntısı çektiğini ve bunun durumlarını daha da zorlaştırdığını bildirdi²⁰⁹. Bu doğru değildi. Azerbaycan SSC MK Ticaret ve İç Hizmet Departmanı Başkan Yardımcısı Zubkova, yazılanları yalanladı. Gıda tedariki konusunda DKÖB’den herhangi bir talep olmadığını söyledi²¹⁰. Zubkova’nın sözlerine göre genel olarak, 1988 yılının ilk 5 ayında, gıda ürünleri bir önceki yılın aynı dönemine göre daha büyük miktarlarda ve daha uyumlu bir şekilde DKÖB’ye tedarik edildi: “*Bu dönemde geçen yılki 769,9*

²⁰⁴ “Bağımsızlığa Giden Yolda 19 Şubat Tarihi”, **musavat.com**, çevrimiçi: https://musavat.com/news/musteqilliye-geden-yolda-19-fevral-tarixi_326875.html erişim: 24.04.2022.

²⁰⁵ Tahirzade, **a.g.e.**, s.85.

²⁰⁶ **a.g.e.**, s.85.

²⁰⁷ **Komünist**, 22 Mayıs 1988, s.2.

²⁰⁸ Musa Kasımlı, **Azerbaycan Cumhuriyeti Tarihi (1991-2021), İki Ciltte, C.I**, Bakü Devlet Üniversitesi matbaasında basılmıştır, Bakü 2021, s.61.

²⁰⁹ “Azerinform’un Yorumu”, **Komünist**, 11 Haziran 1988, s.3.

²¹⁰ **a.g.m.**

ton yerine 809,8 ton et ve kümes hayvanı, 192,1 ton yerine 244 ton teneke peynir, 7.447,2 ton yerine 8.395,9 ton un ve 2.057,3 ton yerine 2.326 ton şeker gönderilmiştir”.

Dağlık Karabağ’daki Ermeni ayrılıkçılar ve Ermenistan SSC’nin yönetimi 1988 yazında DKÖB’ü ilhak etmek için yasadışı kararlar almaya devam etti. 13 Haziran 1988 tarihli kararla, Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Prezidyumu 20 Şubat 1988 tarihli DKÖB Halk Temsilciler Sovyeti’nin Dağlık Karabağ’ı Ermenistan SSC’ye devretme talebini reddetti²¹¹. Bu karardan 2 gün sonra, 15 Haziran’da Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti, söz konusu talebe olumlu yanıt verme kararı aldı. Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti, 17 Haziran 1988’de Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti’nin 15 Haziran tarihli kararının kabul edilemezliği hakkında bir karar aldı²¹². 12 Temmuz 1988’de DKÖB Halk Temsilciler Sovyeti, Azerbaycan SSC’den yasadışı bir şekilde ayrılma kararı aldı. Bu karar 13 Temmuz’da Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Başkanlığı tarafından iptal edildi²¹³.

18 Temmuz 1988’de SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı, “*Ermenistan SSC ve Azerbaycan SSC Yüksek Sovyetlerinin Dağlık Karabağ ile ilgili Kararları*” konusunu tartışmak için toplandı²¹⁴. Tartışmaya Azerbaycan ve Ermenistan’dan milletvekilleri, önde gelen bilim adamları ve yazarlar katıldı. Ermenistan heyetine Mayıs ayında Azerbaycan SSC başkanı ile birlikte istifaya gönderilen Karen Demirciyan’ın yerine tayin olunan Arutyunyan, Azerbaycan heyetine ise Vezirov başkanlık etti. Görüşmede Ermeni heyeti üyeleri üstünlüğü sağladı, Azerbaycanlıların etkisi zayıftı. Ancak Vezirov, Arutyunyan’a üstünlüğüyle dikkat çekti. Genel olarak, bu tartışmalar Azerbaycan tarafının lehine sonuçlandı. Birçok Ermeni delegasyon üyeleri Gorbaçov’la ağız dalaşına girdi. Gorbaçov Ermenilere kızdı, yüzyılın başlarıyla 1988 yılı istatistiklerini kıyaslayarak Ermenistan’da, özellikle Erivan’da yaşayan Azerbaycanlıların sayılarını karşılaştırdı ve Ermenilerin etnik temizlik politikası yürüttüğüne işaret etti²¹⁵. Gorbaçov, yüzyılın başında Azerbaycanlıların Erivan’ın yüzde 43’ünü oluşturduğunu, şimdi yüzdesi ne kadar diye sorduğunda, Ermeni delegesi yüzde bir bile değil dedi. Görüşmede SSCB Yüksek Sovyeti Başkan Yardımcısı, Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti Başkanı G.M. Voskanyan sorunun “*ulusların özgürce kendi kaderini tayin etmesi*” ilkesine dayalı çözümünden bahsetti ve DKÖB’nin Ermenistan’a ilhakını talep etti. Azerbaycan KP DKÖB Genel Sekreteri Pogosyan, o toplantıda yaptığı konuşmasını şöyle tamamladı: “*Bu iki ulusun temsilcileri arasında her gün binlerce ekonomik ilişki kurulmalıdır. Şimdi bunlar mümkün değil. Ve gerçekçi olalım. Yakında mümkün olmayacak. Bu şartlar altında tek doğru karar Dağlık Karabağ’ın Azerbaycan’dan ayrılmasıdır*”²¹⁶.

²¹¹ “Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi’nin Azerbaycan SSC’den Ermenistan SSC’ye devredilmesi Hakkında Halk Temsilcileri Sovyeti Milletvekillerinin Talebine İlişkin Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Prezidyumu kararı, **Komünist**, 14 Haziran 1988, s.1.

²¹² “Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Prezidyumu Başkanı Süleyman Tatlıyev’in Malumatı”, **Komünist**, 18 Haziran 1988, s.1.

²¹³ “Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Halk Temsilcileri Sovyeti Oturumunun 12 Temmuz 1988 Tarihli Kararının İptali Hakkında Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Prezidyumunun Kararı”, **Komünist**, 14 Temmuz 1988, s.1.

²¹⁴ “Ermenistan SSC ve Azerbaycan SSC Yüksek Sovyetlerinin Dağlık Karabağ Konusunda Aldıkları Kararlara İlişkin SSCB Yüksek Sovyeti Prezidyumu Kararı”, **Komünist**, 20 Temmuz 1988, s.1.

²¹⁵ “SSCB Yüksek Sovyeti Prezidyumu Toplantısı”, **Komünist**, 20 Temmuz 1988, s.4.

²¹⁶ **a.g.m.**, s.3.

Sonuçta, SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı mevcut sınırların değiştirilmesinin imkansız olduğunu belirtti. Kararda şöyle dendi: “SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı, bu kararı SSCB Anayasası’nın (78.Madde) müttefik cumhuriyetin topraklarının rızası olmadan değiştirilemeyeceği hükmüne göre alır. Başka bir karar her iki cumhuriyetin halklarının çıkarları için ve bu bölgedeki etnik gruplar arası ilişkilere ciddi şekilde zarar verecektir”. Alınan karar DKÖB’nin özerkliğini kuvvetlendirmek ve vaziyeti gözlemlemek için özel bir komisyonun kurulmasını kararlaştırdı. SSCB Prezidyumu ve MK temsilcisi Arkadi Volski kurulan Özel Komisyonun Başkanı oldu. Görüşmelerde Dağlık Karabağ bölgesinde yaşananların sosyo-ekonomik geri kalmışlığın ve halklararası ilişkilerin bozulması değil, Ermenistan’ın Azerbaycan’a karşı açık toprak talebinin bir sonucu olduğu ve bu davanın ana organizatörlerinin Moskova, Erivan ve Hankendi’deki ayrılıkçılar olduğu netleşti.

Moskova bu tartışmalara Ermenistan temsilcilerini davet ederek Azerbaycan’ın egemenliğine saygısızlık etti. Dağlık Karabağ’da yaşananlar Azerbaycan’ın iç meselesiydi. SSCB Yüksek Sovyeti’nin kararıyla Ermenistan da soruna taraf oldu. Aliyev daha sonralar Ermeni delegelerin müzakerelere davet edilmesini eleştirerek daveti Dağlık Karabağ’ın sosyo-ekonomik kalkınmasına ilişkin karara bağladı: “Çünkü Mart ayında alınan kararla Ermenistan SSC liderlerine Dağlık Karabağ’ın işlerine karışma hakkı tanınmıştı. O sırada Ermenistan KP MK Genel Sekreteri Arutyunyan’ın yurttaşlarına güvence verdi: “Tarihte ilk kez Dağlık Karabağ’ın iç işlerine karışma fırsatı bulduk “ diye. Evet, Gorbaçov ve çevresi Ermenistan liderleri için böyle bir fırsat yarattı”²¹⁷.

SSCB Yüksek Sovyeti üyesi Arkadi Volski 25 Temmuz 1988’de Sovyetler Birliği KP MK ve SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı’nın “SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı’nın Dağlık Karabağ konusundaki kararının uygulanmasına yönelik pratik tedbirler hakkında” kararı ile SSCB KP MK ve Yüksek Sovyeti Başkanlığı’nın temsilcisi olarak DKÖB’ye gönderildi²¹⁸. Bu karar aynı zamanda Azerbaycan’ın merkezi kurumlarını DKÖB yönetiminden uzaklaştırdı ve kararda da belirtildiği gibi Ermenistan’ı Azerbaycan’ın iç meselesi olan DKÖB sorununda taraf olarak tanıdı. Moskova adım adım DKÖB’yi Azerbaycan’dan ayırma politikası izledi. Moskova’nın bu davranışı Ermenistan yönetimine DKÖB ile ilgili yeni yasadışı kararlar almasına olanak tanıdı.

1.3.1. Meydan Hareketi

Ermenistan ve DKÖB’ün diğer illerinden sürülen Azerbaycanlılar sığındıkları Şuşa’dan bile göçe zorlandı. Bunun Azerbaycan yönetiminin isteği üzerine olması ilginçtir. 9 Temmuz 1988’de Azerbaycan KP MK’nin Genel Sekreteri Vezirov’un emriyle Şuşa’ya ve DKÖB’nin diğer bölgelerine tek başlarına veya akrabalarının yanına yerleşen Azerbaycanlı mülteciler bölgeden çıkarıldı, ülkenin diğer illerine gönderildi²¹⁹. Hacıyev:”Şuşa’daki mültecilerin Hankendi Ermenilerine zulmettiklerini Gorbaçov’un bile duyduğunu söyledi. Bu anti-demokrasidir.

²¹⁷ “Haydar Aliyev’in Yüksek Sovyet’in Oturumunda Konuşması (5 Şubat 1991)”, **Aydınlık**, 15-21 Şubat 1991, s.1.

²¹⁸ “Sovyet Birliği KP Merkez Komitesinde ve SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığında”, **Komünist**, 27 Temmuz 1988, s.1.

²¹⁹ Nazım Mustafa, “1988-1989’da Batı Azerbaycan’dan Azerbaycanlıların Sürgünleri”, **Respublika**, 9 Aralık 2022, s.3.

Vezirov'a tek bir cevap verdim: kovulmak demokrasi, baskı anti-demokrasi mi?"²²⁰ Vezirov'un talimatıyla Şuşa sakinleri ve mültecilerin protestolarına rağmen, Şuşa da dahil olmak üzere DKÖB'deki 4.000 mülteci den 3.000'den fazlası birkaç gün içinde ülkenin diğer bölgelerine gönderildi, özellikle de DKÖB'den uzak bölgelere. Hacıyev, bu suçun en büyüğünün Ermenistan'dan kaçanların Hocalı'dan çıkarılması olduğunu yazıyor: "Vezirov, mültecileri DKÖB'den tamamen çıkarmak için büro üyelerini, bakanları, komite başkanlarını ve diğer liderleri Şuşa'ya gönderdi"²²¹.

Eylül 1988'den itibaren Ermeniler, Dağlık Karabağ'da Azerbaycanlılara karşı yeni bir tehcir başlattılar. Eylül ayının başında, Azerbaycanlıların Hankendi şehri yakınlarında toplu olarak yaşadıkları Kerkicahan köyüne av tüfekleri ile ateş açıldı. "Azerbaycanlılar, Arsak bölgesinde sizlere yer yok!" sözlerinin yazılı olduğu broşürler dağıtıldı²²². Mayıs 1988'den Azerbaycanlıların artık çalışmasına izin verilmiyor ve ücret ödenmiyordu. Stepanakert Devlet Pedagoji Enstitüsü'nün Azerbaycanlı öğrencileri ve öğretmenleri binadan atıldı. Yerel sovyet, parti ve kolluk kuvvetleri tüm bu vakalarda öncü ve örgütleyici bir güç olarak hareket etti. Kerimli, Hankendi'de çalışan Azerbaycanlıların 1988 yılının yaz aylarından itibaren işlerinden atıldığını hatırlatıyor: "Üst düzey görevlerde bulunan Azerbaycanlılar işten kovuldular. Direniş gösterenlere karşı saldırgan davrandılar. Pazarda hiçbir şey satmadılar. Ekmeği tükürerek sattılar"²²³. Kerimli, Azerbaycanlıların Hankendi'nden toplu sürgününün 18 Eylül 1988'de ölüm tehdidi altında başladığını belirtiyor: "Geri kalan Azerbaycanlılar Hankendi'nden kovuldu. Gitmek istemeyenlerin evini yaktılar. 21 Eylül 1988'de DKÖB'de Ermenileri korumak için olağanüstü hal ilan ettiler. O yılın Ekim ayının başına kadar Şuşa'daki Ermeniler, Rus birliklerinin himayesi altına alınarak göçürüldü"²²⁴. Hankendi'nin eski bir sakini olan Elemşah Rahimov'un (Eylül 1988'de Hankendi'deki evinden zorla tahliye edilmiş, Şuşa'ya sığınmış ve Mayıs 1992'de buradan etnik temizliğe maruz kalmıştır. Oradan da Berde iline göç etmiş ve 12 yıl bir gecekondu da yaşamış ve daha sonra iş için Bakü'ye gelmiş) söylediklerinden: "Azerbaycanlılar Hankendi'de Paralel, Meşeli ve Melik-Paşayev sokaklarında topluca yaşıyorlardı. 1987'de Ermeni komşularımız bize açıkça söylemeye başladılar ki Azerbaycan'ı terk edip Ermenistan'a katılacağız, bu zaman gerçekten özgür, müreffeh ve mutlu bir yaşam başlayacak"²²⁵.

Ermenilerin ayrılıkçı eylemlerinin devam etmesi Azerbaycan halkını yeniden sokaklara taşıdı. 1988 yılında Azerbaycan'da düzenlenen protesto mitinglerinin en kalabalık olanı ve uzun süre devam edeni 17 Kasım 1988'de yüz binlerce kişinin Lenin Meydanı'nda (Meydanın ismi daha sonra "Azadlık" olarak değiştirildi – B.N.) toplanmasıyla başladı. Mitinglerin başlamasının nedenlerinden biri, Ermenistan SSC'nin Knaker alüminyum fabrikasının işçi kolektifi için Askeran ili F.Engels adlı kolhozun bulunduğu bölgede, Tophane'de bir pansiyon ve üretim yeri inşa etme girişimiydi. 31 Ağustos 1988'de Ermenistan SSC'nin Knaker alüminyum fabrikasının işçi kolektifi resmi bir mektupla DKÖB Halk Temsilcileri Konseyi İcra Komitesi Başkanı S.A.

²²⁰ Hacıyev, a.g.e., s.118.

²²¹ a.g.e., s.119.

²²² Nazım Mustafa, "20 Ocak Trajedisine Yol Açan Olayların Kronolojisi", **Halk**, 17 Ocak 2010, s.5.

²²³ Kerimli ile röportaj.

²²⁴ Kerimli ile röportaj.

²²⁵ Alizade, a.g.e., s.33.

Babayan'a müracaat ederek fabrika kolektifinin, Tophane'de 2 milyon manat üretim kapasiteli alüminyum ürünleri kooperatifi için bir arsa tahsis edilmesi istendi. Buna cevaben, DKÖB Halk Vekilleri Sovyeti İcra Kurulu Başkan Yardımcısı Robert Koçaryan²²⁶, 16 Ekim 1988 tarihli mektubunda olumlu yanıt vererek şunları belirtti: *"Şuşkend'in Tophane bölgesindeki F. Engels adına kolhozun arazisinde Knaker alüminyum fabrikasının çalışanları için 100 hektarlık bir arsa tahsis edilmelidir. Bunun 60 hektarı pansiyon, 40 hektarı ise alan olarak ayrılmıştır"*. 28 Ekim 1988'de söz konusu talebe Askeran bölgesi de olumlu yanıt verdi. 1 Kasım'da DKÖB Halk Vekilleri Sovyeti İcra Komitesi Başkan Yardımcısı Petrosyan da bu karar hakkında olumlu görüş bildirdi. Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu'ndan bu kararı onaylaması istendi. Tophane'de alüminyum fabrikasının atölyesinin çalışması Çıdır Ovası'nın ve tatil beldesi olan Şuşa'nın tabiatı, havası, suyu için kötü sonuçları olurdu.

Tophane'deki bu durumu protesto etmek için öğrencilerin oluşturduğu "Yurd" teşkilatı 15 Kasım'da Bakü Devlet Üniversitesi önünde bir miting düzenlemek istedi. Ancak miting, çok az insan olduğu için başarılı olamadı. Azerbaycan'daki mitinglere başından katılan Enver Aliyev günlerce devam edecek protesto mitingleri düzenlemek kararı veriyor. E. Aliyev 16 Kasım'da Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi'nde gerçekleşen mitingde Tophane'deki Azerbaycan ormanlarının kesilmesinden ve bunu protesto etmenin öneminden bahsettiğini belirtiyor: *"Mitingde, 'Bugün daha önemli konu Tophane ormanının kesilmesidir. Dağlık Karabağ'daki Rus birlikleri, alkole de düşkün oldukları için Hocalı halkını koruyamıyorlar. Ermenilerin ormanlarımızı izinsiz kesmelerine fırsat yaratıyorlar. Cumhuriyet Savcılığı Ermenilerin Şuşa'da işledikleri suçlar hakkında doğru bilgi vermelidir, halk gerçeği biliyor. Aksi takdirde cumartesi günü ekmeğimizi suyumuzu alıp Şuşa'ya yürüyerek gideceğiz'* söyledim. Herkes benim konuşmamı memnuniyetle karşıladı"²²⁷. Böylece, 17 Kasım'da yüzbinlerce kişi Moskova'nın Azerbaycan'a yönelik çifte standartlı resmi politikasını protesto etmek için Azadlık Meydanı'nda toplandı ve yakın tarihimizde "Meydan Hareketi" adı verilen süreç başladı. Meydan Hareketi'nin ilk gününde seslenen talepleri: Azerbaycan hükümeti Ermenistan SSC ile ekonomik ilişkileri keseceği konusunda uyarılmalı; DKÖB'deki parti ve Sovyet organları, Azerbaycan halkına ihanet ettikleri için derhal kaldırılmalı ve Azerbaycan SSC'nin yasal, siyasi ve ekonomik yetkisi eyalette ihya edilmelidir²²⁸. İlerleyen günlerde bu taleplere yenileri eklendi. Mitinglerde yapılan konuşmalar sırasında DKÖB'de pasaport kaydının ihlali nedeniyle Dağlık Karabağ'da nüfusun yeniden kaydının başlanması, Ermenistan'dan kovulan Azerbaycanlıların Dağlık Karabağ'daki ata yurtlarına yerleştirilmesi, Azerbaycan'dan SSCB Yüksek Sovyeti'ne seçilen, Moskova'da ikamet eden milletvekillerinin ülkenin zor gününde gösterdikleri ilgisizlik nedeniyle geri çağırılması, Sumgayıt olaylarıyla ilgili mahkeme işlemlerinin Moskova'da değil Bakü'de yapılması vb. taleplerde bulunuldu²²⁹. Azerbaycan yönetimi talepleri görmezden geldiği için Azadlık Meydanı hiç boşaltılmadı. Meydanda gece kalanlar için Azerbaycan'ın bölgelerinden yiyecek, yakacak ve

²²⁶ **Robert Koçaryan** - Ermenistan Cumhuriyeti'nin 6. Başbakanı (1997-1998). Ermenistan'ın 2. Cumhurbaşkanı (1998-2008). Birinci Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan halkına karşı işlenen sayısız suç, katliam ve soykırımın organizatörü. 1988'den itibaren Ermeni milliyetçilerinin Karabağ'da başlattığı Miatsum hareketine katıldı ve bir süre sonra ayrılıkçıların liderlerinden biri oldu.

²²⁷ Aliyev'le röportaj, 22 Eylül 2021.

²²⁸ Tahirzade, **a.g.e.**, s.143.

²²⁹ Muharrem Zülfügarlı, "İmparatorluğu Sarsan 18 Gün", **Millet**, 16 Kasım 1996. s.4.

giysiler gönderildi. Meydan hareketi'nde birçok ilkler yaşandı. İlk günlerde mitinglerde Azerbaycan SSC'nin bayrağı dalgalansa da daha sonra Azerbaycan Cumhuriyeti'nin üç renkli bayrağı ilk kez Meydan'a getirildi. Azerbaycan halkında ulusal bir uyanış başlamıştı. SSCB döneminde uygulanan politikalara rağmen Türklük ve Türkiye sempatisi kaybolmamıştı. Mitinglerde *"Türkiye ile birlik için çalışmalıyız"* sözleri dile getirildi. Türkiye Cumhuriyeti Bayrağı ve Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün fotoğrafları da göstericilerin elindeydi²³⁰. Mitinge ilk kez Türkiye, Güney Azerbaycan ve Kazakistan'dan konuklar gelerek konuşma yaptılar. Türklük bilincinin yükseliş dönemi yaşanıyordu. Meydan hareketi, Azerbaycan ulusal kurtuluş hareketinin liderlerinin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde önemli bir rol oynadı. 18 gün boyunca on binlerce miting katılımcısının önünde yapılan konuşma yeni liderleri tüm Azerbaycan'a tanıttı. Aralıksız mitinglerde geceyi meydanda geçirenler arasında Azerbaycanlılara yapılan haksızlıklara karşı bir protesto olarak Aida Zülfügarova, Farames Allahverdiyev, Elşan Guliyev, Rafaddin Nuriyev açlık grevine başladılar. Meydan hareketi'nin ilk günlerinde Karabağ ile ilgili sloganlar atılırken, ilerleyen günlerde demokrasi ve bağımsızlık yönünde de sloganlar atıldı: *"Ölmek var ama geri dönmek yok!"*, *"Topraktan pay olmaz"*, *"Azerbaycan birleşsin, başkenti Tebriz olsun!"*, *"Yaşasın bağımsız Azerbaycan"*, *"Yaşasın demokrasi!"*, *"Araz boyunca dikenli teller kaldırılсын!"*, *"30 milyon Azerbaycan halkı özgürlük için birleşsin!"* gibi sloganlar²³¹. Meydan hareketi'nden önce hiçbir mitingde Azerbaycan'ın bağımsızlığı hakkında fikir beyan edilmedi. Bu mitingleri organize edenler bile SSCB'den ayrılmayı düşünmediklerini söylüyorlar. Azerbaycan'ın bağımsızlığına ilişkin görüşlerin ilk kez dile getirilmesi Meydan Hareketi döneminde oldu. Mitinglerin dördüncü gününde, ulusal hareketin liderlerinden İsa Gambar, Azerbaycan'ın egemenliğini korumak için Halk Cephesi'nin oluşturulması gerektiğini açıkladı²³².

Mitingleri yönetenler düzeni sağlamak için her şeyi yaptılar ve son güne kadar bunu başardılar. Hükümet de bunu kabul etti. 26 Kasım'da Bakü Şehir Parti Komitesi'nin olağanüstü genel kurulunda konuşan Vezirov, mitinglerin barışçıl nitelikte olduğunu söyledi²³³.

Meydan hareketi'nin genişlemesinden korkan SSCB ve Azerbaycan yönetimi, 24 Kasım'da Bakü, Nahçıvan ve Gence şehirlerinde olağanüstü hal ilan etti ve sokaklara ağır silahlı birlikler konuşlandırıldı²³⁴. Günün istenilen saatinde gösteriler, mitingler, performans etkinlikleri, tüm kurum ve kuruluşlarda grev yapılması yasaklandı. Karara göre bu kuralları ihlal edenler işlerinden kovulacak ve yargılanacaktı. Olağanüstü Hal ilan edilmesinin ardından Azadlık Meydanı Rus ordusu tarafından kuşatıldı. Buna rağmen mitingler durmadı. Sokaklara çıkarılan tankların namlularına karanfiller bırakan halk, askerleri halkın talepleri ile tanıştırdı, kan dökmelerini istedi. Yetkililerin ve iktidar yapılarının baskısına rağmen 5-6 bin kişi Azadlık Meydanı'nı terk etmedi. Hükümetin olağanüstü hal kararı da vatandaşları Azadlık Meydanı'ndan uzaklaştırmadı. 4 Aralık'ı 5 Aralık'a bağlayan gece, Sovyet askerleri Meydan'ı şiddet uygulayarak boşalttı ve geceyi

²³⁰ Tahirzade, a.g.e., s.211.

²³¹ "25 yıl önce – meydan döneminin sloganları..." [azadliq.org](https://www.azadliq.org/a/meydan-shuar-qarabag-musteqillik/28051440.html) (çevrimiçi) <https://www.azadliq.org/a/meydan-shuar-qarabag-musteqillik/28051440.html> erişim: 13..06.2022.

²³² Tahirzade, a.g.e., s.180.

²³³ "Bakü'deki Durumu İstikrara Kavuşturmalı", **Komünist**, 27 Kasım 1988, s.2.

²³⁴ "Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Prezidyumu Başkanı Yoldaş S. Tatliyev'in Seslenişi", **Komünist**, 24 Kasım 1988, s.1.

orada geçiren göstericileri tutukladı. Tüm baskılara rağmen Bakü ve diğer şehirlerde ise protesto ve gösteriler günlerce devam etti.

Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu, Tophane ile ilgili kararları Toprak Kanunu'na aykırı olarak alındığı gerekçesiyle Kasım sonunda iptal etti²³⁵. Azerbaycan yönetimi karar vermede yine geç kalmıştı.

7 Aralık 1988'de Ermenistan'da yaşanan depremde bile Ermeniler Karabağ'ı işgal planlarından vazgeçemediler. Depremi merkezi Spitak şehrinin yakınlarına düştü. Merkez üsse yakın Leninakan'da (şimdi Gümrü) korkunç bir yıkım meydana geldi. Resmi verilere göre deprem sonucunda 25 binden fazla insan hayatını kaybetti²³⁶. 7 Aralık'ta Gorbaçov, New York ziyaretini erteledi ve Ermenistan'a gitti. Gorbaçov deprem bölgesini ziyaret ederek Erivan'a döndü. Erivanlılarla yaptığı sohbetle depremden bahsetti ama Ermeniler Karabağ'dan bahsetti. Ermenistan Yüksek Sovyeti Prezidyumu Başkanı Hrant Voskanyan bu olayı şöyle hatırlıyor: *"(Gorbaçov) dedi ki: 'Sizi bu musibette yalnız bırakmayacağız, size yardım edeceğiz'. Kalabalıktan biri bağırdı ve sordu: 'Karabağ ne olacak?'" Gorbaçov öfkeyle cevap verdi: "Dinle, bu milli felaket döneminde Karabağ konusunu bir daha gündeme getirmeyeceksin sanmıştım. Sanırım birçok insan bunu anlamayacak"*²³⁷. Depremi ardından Ermenistan'a ilk yardım Azerbaycan'dan gitti. İlk kurtarma ekibinin ardından 11 Aralık'ta Spitak'a yardım etmek için Azerbaycan'dan ikinci grup gönüllü toplandı. Ancak gönüllüleri Spitak'a taşıyan "IL-76" uçağı Ermenistan topraklarında düşürüldü. Ermeni yetkililer uçağın düşürülmediğini, düştüğünü iddia etti. 69 yolcu ve 10 mürettebattan sadece uçağın kanadındaki kamyonunda bulunan Fahraddin Balayev hayatta kaldı²³⁸.

Azerbaycanlılar böyle bir kayıpla karşı karşıya kalmasına, ilk yardıma gidenler olmalarına rağmen Ermeniler bundan hiç bahsetmediler. O günden sonra Azerbaycan'a ve Azerbaycanlılara olan nefretleri sürekli arttı. Dönemin Azerbaycan SSC Genel Sekreteri Vezirov, Ermenistan'daki depremden 1 saat sonra MK Bürosunu toplantıya çağırdığını söyledi: *"Yardım sürecine katılmamız gerektiğini söyledim. Oraya ne göndermedik ki?! Çimento, bitüm, tahta...Restorasyon için gerekenleri gönderdik. Karşılığında ne aldık? Bugüne kadar kurtarma köpekleriyle gelen Fransızları övüyorlar, biz hariç herkese teşekkür ediyorlar... Sanki orada yokmuşuz gibi. Bu korkunçtur"*²³⁹. Azerbaycan KP MK'deki tartışmada, Bakü, Gence ve Mingeçevir şehirlerindeki işletmelerin kolektiflerinin yardım için Ermenistan'ın ilgili kuruluşlarına başvurduğu kaydedildi²⁴⁰. KP MK'nin kararıyla, Azerbaycan'ın Ermenistan'ın illerine komşu illerinin parti komitelerine ve Halk Temsilcileri Sovyetleri'nin yürütme kurullarına depremin yol açtığı

²³⁵ "Karar İptal Edilmiştir", **Komünist**, 30 Kasım 1988-ci il, s.4.

²³⁶ "Still Recovering: Armenia's Catastrophic Earthquake, 30 Years Later", [Hala İyileşme Devam Ediyor: Ermenistan'ın Korkunç Depremi, 30 Yıl Sonra], **rferl.org**, (çevrimiçi) <https://www.rferl.org/a/armenias-catastrophic-earthquake-of-1988/29634413.html> erişim: 13.06.2022.

²³⁷ Waal, **a.g.e.**, s.83.

²³⁸ "Bakü Uçağının Ermenistan'daki "garip" Kazası", **turan.az**, çevrimiçi: <https://www.turan.az/ext/news/2018/12/free/Interview/az/77253.htm> erişim: 14.06.2022.

²³⁹ Abdurrahman Vezirov: Gagarin ile Dostluk, "Aliyev'e Mektup" ve Karabağ, **Pahlava Yapım**, çevrimiçi: <https://youtu.be/mXAPDex9he0>

²⁴⁰ "Azerbaycan KP MK'de", **Komünist**, 8 Aralık 1988, s.1.

sorunların bir an önce çözülmesi için temas kurulması talimatı verildi. Vezirov, kendisinin de o dönemde Azerbaycan'ın başkanı olarak Ermenistan'a gittiğini söyledi: “ABD’den Moskova’ya dönen Mihail Gorbaçov beni uçaktan aradı. “Ben her şeyi biliyorum, yardımın için çok teşekkür ederim” dedi. Daha sonra “Bu olayın milliyetçi-bölücü havayı yok edeceğini, bu insanların aklını başına toplayacağını düşünüyorum” vurgusu yaptı. Gorbaçov, depremin meydana geldiği Leninakan’a gelmemi teklif etti. Özel bir uçakla Leninakan’a uçtum, bizi oraya kabul etmediler”. Vezirov, Gorbaçov ile birlikte Erivan’a gittiklerini ve burada “Karabağ”, “Karabağ” sloganıyla karşılaştıklarını söyledi.

Spitak bölgesinden göçe zorlanan Azerbaycanlılar, birkaç gün sonra meydana gelen Spitak depreminden fiilen kurtuldular. 7 Aralık’ta meydana gelen deprem sonucunda 33 Azerbaycanlı hayatını kaybetti²⁴¹. Tehcir edilmeseydi Azerbaycanlılar arasında daha çok kayıp olacaktı²⁴².

Azerbaycan devleti adına Ermenistan’a gönderilen taziye mesajı böyle başlıyordu: “*Kardeş Ermenistan’ın başına gelen felaket, yıkım ve can kaybına neden olan depremi öğrenince şok olduk*”²⁴³. Ancak bu yaklaşımı Ermeniler iki halk arasında yarattıkları sorunları çözme fırsatı olarak görmediler, tam tersi oldu. Gorbaçov, Erivan’dan ayrılmadan önce Merkez Televizyonu ve Ermeni Televizyonu muhabirlerine bir röportaj verdi. Karabağ’la ilgili soruya, “*Zannediyorum Karabağ sorunu var*” diye cevap verdi²⁴⁴. Gorbaçov, Karabağ sorununun tırmanmasından Azerbaycan’ın eski yönetimlerini sorumlu tuttu: “*Azerbaycan’ın eski yönetimi bu nüfusa Lenin’in geleneklerinin ruhuna uygun davranmamış, bazen onlara sadece insan gibi davranmamış. Bu insanlara zarar verdi. Kınıyoruz*”. Gorbaçov’un eski yönetimlerden kastettiği Aliyev idi. Bu açıklamasıyla o Dağlık Karabağ’da Ermeni ayrılıkçılığını da örtbas etti.

Aralık 1988’de Moskova’dan daha bir gecikmiş karar alındı. Azerbaycanlılar Ermenistan’dan zorla kovulduktan sonra 2 Aralık 1988’de SSCB Bakanlar Kurulu Başkanı Yardımcısı B. Şerbinan başkanlığında mültecilere yardım yapılması için hükümet komisyonu oluşturuldu. 6 Aralık 1988’de Sovyetler Birliği KP MK ve SSCB Bakanlar Kurulu “*Vatandaşların kalıcı yerleşim yerlerini zorunlu terk etmesinde Azerbaycan SSC ve Ermenistan SSC bölgesel yönetimlerinin görev ihlali hakkında*” karar kabul etti. Kararda, yerel devlet kurumlarına bu tür durumların önlenmesi ve gelecekte bu tür durumlara izin verilmemesi talimatı verildi²⁴⁵. Azerbaycanlılar, 1987 yılı sonundan itibaren Ermenistan’dan zorla sınır dışı edildi. Moskova bu kararı binlerce Azerbaycanlının evlerinden edildikten sonra aldı. Aralık 1988 başı itibariyle yüz binden fazla yerinden edilmiş insan Azerbaycan’a geldi. Göçe zorlananlar yaklaşık 23 bin aileden oluşuyorlardı. Bu ailelerden bazıları dairelerini değiştirmiş, özel evler ve arsalar satın almış ve akrabalarına kayıt yaptırmıştır. Ancak, yerinden edilenlerin yarısından fazlası -76.000 kişi- henüz yeniden yerleştirilmemişti. Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu Sovyet Organları Dairesi başkanı F. M. Yagubov’un verdiği bilgilere göre Azerbaycanlı aileler sık sık Ermenistan’dan zorlukla

²⁴¹ Arif Yunusov, 1988-89’da Ermenistan’da Baskınlar, “**Express-Chronicle**”, 26 Şubat 1991.

²⁴² **a.g.m.**

²⁴³ “Ermenistan KP MK’ye, Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti Başkanlığı’na, Ermenistan SSC Bakanlar Kurulu’na”, **Komünist**, 8 Aralık 1988, s.1.

²⁴⁴ M.S. Gorbaçov’un Merkezi Televizyon ve Ermenistan televizyon muhabirleriyle yaptığı röportaj, **Komünist**, 13 Aralık 1988, s.1.

²⁴⁵ **Komünist**, 7 Aralık 1988, s.1.

ayrıldılar ve bazen karlı yollardan yaya olarak geçmek zorunda kaldılar. Verdiği bilgiye göre Aralık ayı başına kadar Ermeni uyruklu yaklaşık 20.000 aile Azerbaycan'ı terk etmişti.

Sovyetler Birliği KP MK 15 Aralık 1988'de “Azerbaycan SSC ve Ermenistan SSC'nin bazı yetkililerinin yasadışı eylemleri hakkında” bir karar aldı ve kararların uygulanması hakkında bir rapor talep etti²⁴⁶. Vezirov bu kararı gönülden yerine getirdi. 13 Ocak 1989'da düzenlediği parti aktivistleri toplantısına ilişkin bilgilerden anlaşılmaktadır ki 25 günde 612'si yönetici olmak üzere 2532 kişi parti ve idari soruşturmaya tabi tutulmuş, 222 kişi görevden alınmış, parti ve Komsomol saflarından 65 kişi ihraç edilmiştir²⁴⁷. Devlet İstatistik Komitesi bünyesinde çalışan 20 kişi ve (Ermenistan üzerindeki baskı nedeniyle) Komite'nin tüm üst düzey personeli cezalandırılmış ve görevden alınmıştır. Bu ve diğer tedbirler sonucunda 19 binden fazla Ermeni Azerbaycan'a geri döndü. Sovyetler Birliği KP MK'nin bu kararını “uygulayan” Ermenistan KP MK'nin raporunda şunlar belirtiliyor: “Bu dönemde 13 yönetici partiden ihraç edilmiş, 24 yönetici görevden alınmış ve 69 yöneticiye parti cezası verilmiştir”²⁴⁸. Bütün bunlara rağmen tek bir Azerbaycanlı bile Ermenistan'a dönmedi.

1.4. Moskova'nın Tutumu

Moskova'nın olayların en başından ikili tutumu Ermeni ayrılıkçılığının güçlenmesinde önemli pay sahibi oldu. Sovyetler Birliği yönetimi bir yandan sınırların değişiminin kabul edilemezliğini ilan ederken, diğer yandan DKÖB'nin sosyo-ekonomik ve kültürel geri kalmışlığı tezini öne sürdü. Dağlık Karabağ'ın Ermeni nüfusunun haklarının kısıtlama tezi, “*miatsum*” ideologlarına DKÖB'nin Azerbaycan'da kalmasının imkansızlığını esaslandırmağa fırsat verdi²⁴⁹.

Sovyetler Birliği KP MK Siyasi Bürosu 21 Şubat 1988'de Dağlık Karabağ kriziyle ilgili olarak Kremlin'de ilk toplantısını yaptı. KP MK, isyancı Karabağlıları “*ayrılıkçı*” olarak tanımlayan bir karar kabul etti: “*Mevcut toprak bütünlüğünü değiştirmeye yönelik talepler ve atılan adımlar Sovyet Azerbaycan ve Sovyet Ermenistan emekçilerinin çıkarlarına aykırıdır ve halklar arasında ilişkiler için tehdit oluşturmaktadır*”²⁵⁰. Söz konusu kararda, Sovyetler Birliği KP MK'nin Azerbaycan ve Ermenistan yönetimlerine durumu iyileştirmek için gerekli önlemleri almaları, özerk bölgenin gelecekteki sosyo-ekonomik ve kültürel gelişimi için önlemler hazırlamaları ve uygulamaları talimatı verildiği belirtildi.

Azerbaycan KP MK Siyasi Bürosu 22 Şubat'ta bu kararı onayladı ve buna uygun bir karar aldı. Kararda, Sovyetler Birliği KP MK'nin kararı önemli bir siyasi belge olarak değerlendirildi ve durumu normalleştirmek için DKÖB İl Parti Komitesi görevlendirildi. Bölgenin sosyo-ekonomik kalkınması için tedbirlerin hazırlanması ve bunların Azerbaycan KP MK'ne sunulması talimatı verildi, halk arasında propaganda yapılması tavsiye edildi, basın, radyo ve televizyon imkanlarını

²⁴⁶ **Komünist**, 7 Aralık 1988, s.1.

²⁴⁷ “Genel Endişe ve Genel Sorumluluk, Azerbaycan Parti Aktivistleri Toplantısından”, **Komünist**, 15 Ocak 1989, s.2.

²⁴⁸ “Sorumluluk İçin Sorumluluk Ermenistan SSC Merkez Komitesi Toplantısından”, **Komünist**, 18 Ocak 1989, s.1.

²⁴⁹ Balayev, Mirza, **a.g.e.**, s.12.

²⁵⁰ “Dağlık Karabağ'daki Olaylar Hakkında”, **Komünist**, 24 Şubat 1988, s.1.

kullanarak Ermeni ve Azerbaycan halkları arasında dostluğun geliştirilmesine önem verilmesi talimatı verildi²⁵¹.

26 Şubat 1988’de Gorbaçov, Azerbaycan ve Ermenistan emekçilerine ve halklarına seslendi. Seslenişte yer alan “DKÖB’de birikmiş eksiklik ve zorluklar az değildir” ve “Çeşitli fikir ve önerilerin ağıktan tartışılmasından kaçınmaktan yana değiliz” cümleleri Ermenilerin çıkarlarına hizmet etti²⁵². Gorbaçov konuşmasında DKÖB’nin Azerbaycan toprağı olduğuna dair hiçbir şey söylemedi ve bu konunun tartışılabileceğini belirtti: “Çeşitli fikir ve önerilerin ağıktan tartışılmasından kaçınmaktan yana değiliz. Ancak bunun demokratik süreç ve hukuk devleti çerçevesinde, halklarımızın yakın uluslararası birliğine en ufak bir zarar dahi vermeden yapılması gerekir. Halkımızın akıbetiyle ilgili çok ciddi meseleler, şuursuz duygu ve hislere bırakılamaz”. Gorbaçov, Azerbaycan ve Ermenistan halkına “bilinçli, sorumlu ve ölçülü” olma çağrısında bulundu. Erivan’da onun çağrısını duyunca aralıksız devam eden kitlesel mitingi durdurduklarını söylemekten de mutluydu: “Sakinleşen halk evlerine dağıldı”. Gorbaçov, Ermenilerin “bilincini” vurgulayarak, sanki iki yüz binden fazla Azerbaycanlının yüzyıllardır yaşadıkları topraklarından zorla sürüldüğünden haberi yoktur. Bu sürecin kendisi, Stalinist bir yer değıştirme değil, cinayet ve soygunun eşlik ettiğı bir zorunlu sürgündü²⁵³. Aynı gün, Sovyetler Birliğı KP MK Sekreteri Dolgih Vladimir İvanoviç Gorbaçov tarafından Ermenistan’a gönderilmiş ve orada “Dağlık Karabağ meselesi ele alınacak” açıklaması Ermeni’ler tarafından memnuniyetle karşılanmış²⁵⁴. Gorbaçov’un Siyasi Büro’nun 29 Şubat’taki oturumunu açış konuşması da ikili anlamlıydı. Ermenilerin ileri sürdükleri taleplerin kabul edilemez olduğunu meslektaşlarına bildiren Gorbaçov, aynı zamanda gösterilerin barışçıl doğasından da memnun olduğunu belirtti: “Yarım milyon insan Erivan sokaklarına akın ettiğinde bile şunu söylemeliyim ki, Ermeni halkı yüksek disiplin gösterdi ve anti-Sovyet eğilimlere izin vermedi”²⁵⁵.

İki ülkenin arasındaki ihtilaf, Sovyetler Birliğı KP MK’de 9 Mart 1988’de yapılan toplantıda ele alındı²⁵⁶. Görüşmede Azerbaycan KP MK Genel Sekreteri Kamran Bagirov ile Ermenistan KP MK Genel Sekreteri Karen Demirciyan’ın bilgileri dinlendi. Görüşmede her iki ülkede de durumun normale döndüğü ancak sıkıntıların devam ettiğı kaydedildi. Siyasi Büro’nun kararıyla MK Sekreterliğine “DKÖB’de biriken sorunları çözme, çevresindeki etnik gruplar arası ilişkilerin şiddetlenmesinin nedenlerine ilişkin derin ve kapsamlı bir çalışma ve ilgili tekliflerin geliştirilmesini organize etmek” talimatı verildi.

Bu dönemde, Sovyetler Birliğı KP MK ve Sovyet hükümeti durumu gerçekçi bir şekilde değerlendirmeye istekli değildi. DKÖB’nin ekonomik ve sosyal göstergelerinin Azerbaycan’ın diğere bölgelerinden daha yüksek olmasına rağmen, Sovyet yönetimi DKÖB’nin sosyo-ekonomik

²⁵¹ Kasımlı, a.g.e., s.56.

²⁵² “Sovyetler Birliğı KP MK’nin Genel Sekreteri M.S.Gorbaçov’un Azerbaycan ve Ermenistan Emekçilerine ve Halklarına Hitabı”, **Komünist**, 27 Şubat 1988, s.1.

²⁵³ “Bir Kıskançlığın Tarihi”, **azertag.az**, çevrimiçi: https://azertag.az/xeber/BIR_HASADIN_TARIXI-967600 erişim: 27.06.2022.

²⁵⁴ **Sovyet Ermenistanı**, 27 Şubat 1988, s.3.

²⁵⁵ Waal, a.g.e., s.37.

²⁵⁶ “Sovyetler Birliğı KP MK’de Toplantı”, **Komünist**, 10 Mart 1988, s.1.

“gerikalmışlığını” gündeme getirdi. Ayrılıkçıların bölgenin sosyo-ekonomik göstergeleri hakkında yanlış bilgiler yaydığı bir dönemde Azerbaycan, DKÖB’nin sosyo-ekonomik durumu hakkındaki gerçekleri tartışmaktan çekinmedi. Mart 1988’de Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu’na bağlı Ulusal Ekonomi Yönetimi Enstitüsü’nde “*DKÖB’nin ekonomisi: sorunlar ve beklentiler*” konulu yuvarlak masa düzenlendi ve sonuçları yayımlandı²⁵⁷. SSCB Bilimler Akademisi akademisyeni Ermeni uyruklu Tigran Haçaturov, yuvarlak masa tartışmalarının sonunda yaptığı konuşmada gerçek durumu teyit ederek şunları söyledi: “*Dağlık Karabağ’ın üretici güçlerinin daha da geliştirilmesi konusunda meslektaşlarımla fikir alışverişinde bulunmak benim için bir zevkti. İtiraf etmeliyim ki bu konuda yeterli bilgiye sahip değildim ve sohbetimiz bu boşluğu bir nebze olsun doldurmamızı sağladı*”. Ekonomist akademisyen Haçaturov, böylesine önemli bir konuda yeterli bilgiye “sahip olmadığını” kabul ediyordu. Böyle bir durumda, başkalarından bahsetmeğe değmez. DKÖB’nin ekonomik ve sosyal göstergelerinin Azerbaycan’ın diğer bölgelerinden daha yüksek olmasına rağmen, 24 Mart 1988 tarihinde “*Azerbaycan SSC’nin DKÖB’nin sosyo-ekonomik kalkınmasını hızlandıracak önlemler hakkında*” kararın alınması konunun bölücülük eylemi olduğu gerçeğini örtbas etmeye yönelikti²⁵⁸. 1965-1987 yıllarında Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (NÖSSC) ve DKÖB de dahil olmak üzere tüm Azerbaycan SSC’nin sosyo-ekonomik göstergelerinin karşılaştırılması, özerk bölgenin o dönemde ne kadar hızlı geliştiğini göstermektedir²⁵⁹. 1987 yılında her 10.000 kişiden sanayide çalışan kişi sayısı Azerbaycan SSC üzere 686, NÖSSC üzere 387 iken, DKÖB üzere 657 kişiydi. Kişi başına düşen toplam tarım ürünleri sırasıyla 588, 501 ve 692’ ydi. Sosyal göstergelere gelince, bu rakamlar sadece Azerbaycan SSC’nin değil, aynı zamanda Ermenistan SSC ve bir bütün olarak SSCB’nin de rakamlardan çok daha yüksekti. 10.000 kişiye düşen hastane yatağı miktarı Ermenistan SSC’de 86.12, Azerbaycan SSC’de 97.7 ve DKÖB’de 101,7’ydi²⁶⁰. DKÖB’nin sosyo-ekonomik gelişimi hakkında SSCB Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilen 24 Mart 1988 tarihli kararın önsözünde bile, DKÖB’de sosyal ve ekonomik kalkınma alanında elde edilen başarılardan özel olarak bahsedildi. Mezkur kararda şunlar belirtildi: “*...Yalnızca son üç beş yılda DKÖB’de sanayi üretim hacmi 3 kattan fazla, tarım ürünleri üretimi ise 1,5 kat artmıştır*”²⁶¹.

Ermeniler, Moskova’nın gündeme getirdiği “*DKÖB’nin sosyo-ekonomik geri kalmışlığı*” konusunu tartışmakta ve gündemde tutmakta ciddi çaba harcadılar. Çünkü bahsedildiği gibi, gerçek niyetlerini gizlemelerine imkan veriyordu. Azerbaycan yönetimi Moskova’nın bu isteğini geri çeviremedi. 15 Mart 1988’de DKÖB Parti Komitesi’nde bölgenin sosyo-ekonomik durumu tartışıldı. Burada, DKÖB’de Ermenilerin talep ettiği sosyo-ekonomik sorunları çözmek için Sovyetler Birliği KP MK Siyasi Büro kararıyla yarım milyar manatın doğrudan eyalete verilmesi ve böylece mitinglere son verilmesi amaçlandığı öngörüliyordu²⁶². Toplantıya merkezi hükümet

²⁵⁷ “Azerbaycan SSC’nin Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi’nin Ekonomisi: Sorunlar ve Beklentiler, Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu’na bağlı Ulusal Ekonomi Yönetimi Enstitüsü’nde Akademisyen T. Haçaturov ile görüşme”, **Komünist**, 11 Mart 1988, s.2.

²⁵⁸ “1988-1995 Yıllarında Azerbaycan SSC’nin DKÖB’nin Sosyo-Ekonomik Kalkınmasını Hızlandıracak Önlemler Hakkında” Sovyetler Birliği KP MK’nin ve SSCB Bakanlar Kurulu’nun 24 Mart 1988 Tarihli Kararı”, **Komünist**, 29 Mart 1988, s.1.

²⁵⁹ Ziyad Samedzade, **Dağlık Karabağ: Bilinmeyen Gerçekler**, Vatan Yayınevi, Bakü 1995, s. 18-19.

²⁶⁰ Mahmudov, Şükürov, **a.g.e.**, s.75.

²⁶¹ **Komünist**, 29 Mart 1988, s.1. a.g.m.

²⁶² Hacıyev, **a.g.e.**, s.102.

üyeleri ile beraber Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu 1. Başkan Yardımcısı Artur Rasizade de katılmıştı. Tartışma sırasında Rasizade, eyaletin sosyo-ekonomik durumunun Azerbaycan'ın diğer bölgelerine göre daha iyi olduğunu rakamlarla gösterdi. Rasizade, DKÖB'de kişi başına yatırımın 1970-1985 döneminde yaklaşık 4 kat arttığını belirtti. Burada ailelerin %42,4'üne telefon sağlanırken, bu rakam Azerbaycan SSC'de %31,1'di. 1986 yılında eyalette kişi başına düşen parasal gelir 1113,5 manat olup, bu rakam Azerbaycan (97,8 manat) ve Nahçıvan'dan (170,4 manat) daha fazladır. Genel olarak, 1971-1985'te DKÖB ekonomisine yapılan sermaye yatırımının hacmi 483 milyon manat veya önceki beş yıllık döneme göre 2,8 kat daha fazlaydı. 1979 nüfus sayımı verileri, Azerbaycan'da zihinsel emekle uğraşan Ermenilerin %30'a yakın olduğunu, Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlılar arasında ise bu rakamın %13,45 olduğunu göstermektedir. Bölge'de 147'si Ermeni okulu olmak üzere 193 genel eğitim okulu faaliyet gösteriyordu. Stepanakert Pedagoji Enstitüsü'nde dersler Azerbaycan Türkçesi, Rusça ve Ermenice olarak veriliyordu. Bölgedeki 5 teknik ve 5 teknik-meslek okulunun 4'ünde Ermenice ders veriliyordu. Kitap fonu 1,5 milyon olan 196 halk kütüphanesi, 202 kulüp, kültür evi, 195 sinema ve film ekipmanı, M. Gorki'nin adını taşıyan Stepanakert şehir drama tiyatrosu, şarkı ve dans topluluğu ve ermenice "Sovetakan Karabağ" (Sovyet Karabağı) gazetesi ve 5 bölgesel gazete (4 Ermenice, 1 Azerbyacn Türkcesinde) vardı. Bölgede 2,5 saat radyo yayınının 2 saatten fazlası Ermenice yapıyordu. Rus gazeteci Andrey Karaulov ile yaptığı röportajda, *"Dağlık Karabağ'daki Ermeni nüfusun haklarının ihlali, Bölge'nin sosyo-ekonomik gelişmesindeki eksiklikler çatışmanın nedenlerine bağlanabilir mi?"* sorusunu uzun yıllar Azerbacan'ı yönetmiş Aliyev ayrıntılı olarak yanıtladı ve cevabını DKÖB'nin 70'ler ve 80'lerdeki sosyo-ekonomik gelişiminin yüksek göstergelerini doğrulayan belirli gerçekler ve rakamlarla gerekçelendirdi: *"Ne yazık ki, bu eyaletteki durum gerginleştikten sonra, çatışmanın nedeninin Dağlık Karabağ'ın sosyo-ekonomik gerilemesi ve ülkenin eski yönetiminin Dağlık Karabağ'ın sorunlarına karşı kayıtsız olduğu iddiası vardı. Sosyo-ekonomik gelişmişlik göstergelerine göre DKÖB, Azerbaycan ve Ermenistan'ın ortalama göstergelerinden üstündü. Bölgenin ekonomisi 70'li ve 80'li yıllarda daha iyi gelişti"*²⁶³. Hatta daha sonraları bile, bazı eleştirmenler Aliyev'i DKÖB'nin geliştirilmesine özel ilgi göstermekle suçladılar. Aliyev, Azerbaycan Milli Meclis'in 23 Şubat 2001 tarihli oturumunda yaptığı konuşmada bu saldırılara şu şekilde cevap verdi: *"Açıkça itiraf edilmelidir ki ben cumhuriyetin başındayken Dağlık Karabağ'da daha uygun ekonomik koşullar yarattık ve ekonomisinin kalkınmasına öncelik verdik. Çünkü Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'da baskı altına alınması ve oradaki Ermenilerin gelişmemesi konusu sık sık gündeme getirildi. Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün korunması adına Dağlık Karabağ konusuna daha fazla önem verdik. Bugün bile, Dağlık Karabağ ve Ermenilerin bu konuyu gündeme getirmesini engellemek için bunu yaptığımı kabul ediyorum"*²⁶⁴. Böylece, olayların başından beri Moskova, hem sınırların değişmezliğini ilan ederek, hem de DKÖB'in sosyo-ekonomik ve kültürel geri kalmışlığından bahsederek ikili bir oyun oynuyordu.

²⁶³ "Her Zaman Liberalizme Karşı Oldum", **"Teatralnaya Jizn"**, [Tiyatro Hayatı] Dergisi İçin Andrey Karalova ile Röportaj (29 Kasım 1989), Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı İşler Departmanı Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, **preslib.az**, çevrimiçi: https://files.preslib.az/projects/toplu/v2/f3_2.pdf erişim: 27.06.2022.

²⁶⁴ "Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in Milli Meclis'in 23 Şubat Oturumunda Yaptığı Konuşma", **Azerbaycan**, 24 Şubat 2001, s.1.

21 Mayıs 1988’de Azerbaycan ve Ermenistan’ın liderleri değiştirildi. Yeni atama Bakü’de Yegor Ligaçev tarafından ve Erivan’da Alexander Yakovlev tarafından sunuldu. Ligaçev, Bakü’deki konuşmasında DKÖB’nin Ermenistan SSC’ye katılmasının kabul edilemez olduğunu belirtti²⁶⁵. Bunun yanı sıra Erivan’a gönderilen Yakovlev Ermenilerin taleplerini anladığını ifade etti²⁶⁶. Yakovlev, Politbüro’nun liberal kanadını temsil ediyordu ve “*perestroyka*” politikasının mimarı olarak biliniyordu. Ligaçev ise, muhafazakarların bilinen isimlerindendi. Dolayısıyla, olaylara bakışları farklıydı. Yalnızca, bu örnekler Moskova’nın politikasının en başından beri ikiyüzlü olduğunun kanıtıdır. Bu açıklamalar her iki ülkede sosyal bir patlama olarak yankılandı. DKÖB’de işletme ve kuruluşlar çalışmalarını durdurdu, insanlar sokaklara dökülerek gruplar halinde birleşerek sözlü çatışma yaşandı.

Azerbaycan Ulusal Özgürlük Hareketi liderlerinden İsa Gambar,²⁶⁷ sadece o dönemdeki Ermeni ayrılıkçılığının değil, tüm Güney Kafkasya’daki Ermeni sorununun Rusya’nın yarattığı bir gerçeklik olduğunu söyledi. Moskova’nın ilk başta Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünü destekleyen kararlar kabul etmesiyle ilgili olarak Gambar, “*Sovyet yetkililerinin kabul ettikleri belgelere değil, yaptıklarına bakmak lazım*” diyor: “*Özellikle Moskova’nın yapmadıklarına da dikkat çekmemiz gerekiyor. Örneğin, ayrılıkçılığın bariz bir şekilde ortaya çıktığı ilk günlerde Karabağ ve Hankendi’de bölücülük yapan birkaç kişinin tutuklanması yeterliydi. Ermeni bölücülüğünün başında Hankendi’deki çeşitli işletme ve firmanın yöneticileri vardı. Hepsi yolsuzluğa bulaşmış insanlardı. Sovyet yetkilileri isteseydi bu insanları ekonomik suçlarından veya yasadışı eylemlerinden dolayı tutuklayabilirdi. Onları cezalandırmak tüm süreci durdurmak için yeterli olacaktı*”²⁶⁸. Emekli Büyükelçi Candan Azer, özel söyleşilerinin birinde Aliyev’in, Gorbaçov’un birçok hatalar yaptığını, bunlardan en önemlisinin Sovyetler Birliği’nin içindeki uluslar sorununa yaklaşımını kaydettikten sonra, “*Gorbaçov’un niyeti Dağlık Karabağ’ı Ermenilere vermektir*” dediğini belirtiyor²⁶⁹.

1.4.1. Moskova’dan Dağlık Karabağ’ı Azerbaycan’dan Koparma Kararı

Moskova, ayrılıkçılığı engellemek yerine, tam tersine DKÖB’ni Azerbaycan’dan koparma yönünde bir adım daha attı. SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı, Azerbaycan’ın haklarını büyük ölçüde ihlal ederek ve 12 Ocak 1989’da aldığı bir kararla Dağlık Karabağ’ı doğrudan merkeze bağladı, bölgenin yönetimi için Özel Yönetim Komitesi oluşturdu. Kararın 2.Maddesinde şöyle deniyordu: “*Özel Yönetim Komitesi’nin doğrudan SSCB’nin yüksek devlet iktidarına ve idari organlarına bağlı olduğu belirlenmelidir*”²⁷⁰. Komite üyeleri 5 Rus, 2 Ermeni, 1 Azerbaycanlı’dan oluşuyordu. Böylece Azerbaycan devlet organları fiilen DKÖB yönetiminden dışlandılar. Azerbaycan yönetimi, SSCB Yüksek Sovyeti’nin söz konusu kararını memnuniyetle karşıladı.

²⁶⁵ Nazım Mammadov, **Dağlık Karabağ Gerçekleri: Soykırım, Terör, Tehcir, İşgal (XX. yüzyıl)**, Eğitim Yayınevi, Bakü 2009, s.157.

²⁶⁶ Waal, **a.g.e.**, s.75.

²⁶⁷ 1957 doğumlu **İsa Gambar**, Azerbaycan halk hareketinin (1988-1992) liderlerinden biridir. 1990-1995 yılları arasında milletvekilliği, 1992-1993 yıllarında Milli Meclis Başkanlığı, 18 Mayıs-17 Haziran 1992 tarihleri arasında cumhurbaşkanlığı yaptı.

²⁶⁸ İsa Gambar ile röportaj, 13 Kasım 2021.

²⁶⁹ Candan Azer, **Babadan Oğula Güney Kafkasya**, Türkiye Güney Kafkasya İlişkileri, İstanbul 2011, s.373.

²⁷⁰ “Azerbaycan SSC’nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti’nde Özel Yönetim Biçiminin Uygulanmasına İlişkin SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı Kararnamesi”, **Komünist**, 15 Ocak 1989, s.1.

Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Başkanlığı DKÖB’de geçici olarak özel bir yönetim şekli uygulama ve DKÖB Halk Vekilleri Sovyeti’nin yetkisinin askıya alınmasını onaylama ve destekleme kararı aldı²⁷¹. Özel Yönetim Komitesi, eyalette asayiş ve düzeni yeniden sağlamak yerine, onu Azerbaycan’a bağlayan bağların tamamen kesilmesi, Azerbaycanlıların buradan kovulması ve Ermenilerin silahlandırılması için koşullar oluşturdu. Silahlar ve mühimmat cephanelikleri, DKÖB’de ve ona bitişik illerde oluşturuldu. Azerbaycanlılardan da av silahları bile toplandı²⁷². Ermeni yanlısı Arkadi Volski, Özel Yönetim Komitesi’nin başına getirildi ve böylece Azerbaycan’ın tüm devlet organlarının Dağlık Karabağ’daki yetkileri askıya alındı. Volski, Dağlık Karabağ’ın Ermenistan’a bağlanması politikasına, Ermenilerin çıkarlarına hizmet etti. Onun döneminde binlerce Azerbaycan Türkü Hankendi şehrini terk etmek zorunda kaldı. Volski, aynı zamanda Dağlık Karabağ konusunda da Ermeniler lehine bir kamuoyu oluşturdu. Volski, merkezi gazetelerde yayınladığı yazılarda özellikle Dağlık Karabağ’da yaşayan Ermenilerin haklarının ihlal edildiğini ve Bölge’nin Azerbaycan yönetimi tarafından çıkmaza sokulduğunu vurguladı. “Sosialisteskaya industriya” gazetesinin 30 Nisan 1989 tarihli sayısında yayınlanan bir röportajında Volski, çatışmanın nedenlerinden dolayı Haydar Aliyev’i suçladı²⁷³. SSCB Yüksek Sovyeti’nin olağanüstü on ikinci oturumunda konuşan Volski, belirtti ki bu bölgenin ekonomisi son derece kötü durumda, özellikle sosyal alanda - insanların barınması, su ve enerji temini, tıbbi ve gıda açısından. O, krizin köklerini cumhuriyetin önceki yönetiminin (Aliyev kastediliyor – B.N.) politikasında gördüğünü açıkladı. DKÖB’de yaşananlar konusunda Azerbaycan ile Ermenistan arasında suni bir denge kuran Volski, her iki ülke halkının, medyasının ve liderlerinin eşit derecede sorumlu olduğuna dikkat çekti²⁷⁴.

DKÖB Özel Yönetim Komitesi aslında Karabağ’ı Azerbaycan’dan alıp Ermenistan’a katmak için sinsi bir araç rolü oynuyordu: “Bu kurum Azerbaycan’a sadece zarar verdi. Bu anayasaya aykırı kurumun kuruluşundan bu yana mafyacı parti liderleri, Moskova’dan gelen hamilerinin onları asla Bakü’nün zayıf iradeli liderlerine teslim etmeyeceğine ikna oldular ve siyasi küstahlıkları beşte bir oranında arttı”²⁷⁵. Hankendi sakinlerinden Teymur Aliyev, söz konusu atamadan sonra Volski’nin Ermenileri sakinleştireceğini düşündüklerini söylüyor. Ama o geldikten sonra durum daha da kötüleşmiş. T. Aliyev, sonunda bir grup sakinle birlikte Volski’nin kabulüne gittiklerini söylüyor: “Uzun tartışmalardan sonra, Volski bize açıkça, “Biliyor musun? Huzur içinde kalmak istiyorsanız valizinizi toplayın ve Stepakanert’ten ayrılın” dedi. Eylül 1989’da Şuşa’ya taşınmak zorunda kaldık”²⁷⁶.

²⁷¹ “Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Prezidyumunda”, **Komünist**, 15 Ocak 1989, s.1.

²⁷² Elçin Ahmedov, **Ermenistan’ın Azerbaycan’a Karşı Saldırganlığı: Analiz, Kronik (1987-2011)**, Letterpress Yayınevi, Bakü, 2012, s.58.

²⁷³ “Halka Adanmış Ömürden Anlar: 1988-1989”, **azertag.az**, çevrimiçi: https://azertag.az/xeber/Xalqa_bagislanmis_omurden_anlar_1988_1989_cu_iller-2377607 erişim: 09.08.2022.

²⁷⁴ “SSCB Yüksek Sovyeti’nin On İkinci Olağanüstü Toplantısının Onbirinci Çağrısı, Siyasi Sistemde Reform Yapmak Yolu İle”, **Komünist**, 2 Aralık 1988, s.2.

²⁷⁵ Alizade, **a.g.e.**, s.215.

²⁷⁶ “Volski Valizimizi Toplayıp, Stepanakert’ten Ayrılmamızı Söyledi” - Hankendi sakini 34 yıllık sırları açıkladı, **pressklub.az**, çevrimiçi: <https://pressklub.az/ekskluziv/volski-dedi-ki-camadaninizi-yigin-stepanakerti-terk-edin-xankendi-sakini-34-illik-sirleri-acdi/> erişim: 27.09.2022.

Halk hareketinin baskıları sonucunda, 28 Kasım 1989'da SSCB yönetimi Volski başkanlığındaki Özel Yönetim Komitesi'ni bıraktı²⁷⁷. Ancak bunun yerine yeni bir kurum olan “*Respublika Teşkilat Komitesi*” oluşturuldu²⁷⁸. Bu Komite'ye “*Moskova'nın adamı*” - Viktor Polyaniçko başkanlık edecek olsa da, karar ileriye doğru bir adım olarak kabul edildi. Aslında 1988'de böyle bir karar alınması gerekirdi ki Azerbaycan duruma göre bağımsız hareket edebilirdi²⁷⁹. Artık geç kalınmıştı, Ermeni silahlı grupları oluşturulmuş ve faaliyet gösteriyordu. Ermeni militanlara karşı çatışma bölgesinde bulunan Azerbaycanlılar ise silahsızlandırılmıştı. Dağlık Karabağ “*Respublika Teşkilat Komitesi*” gıpta edilecek bir durumda değildi, çünkü ona tek bir Azerbaycanlı olmayan Hankendi, yolları kapadılmış Azerbaycanlı köyleri, Ermenistan bakanlıkları ve daireleri ile ortak girişimler ve dernekler kurma bahanesi ile mahvedilmiş ekonomi miras kalmıştı²⁸⁰.

Bu durumdan yararlanan Ermenistan SSC, 1 Aralık 1989'da Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a ilhakı konusunda Anayasa'ya aykırı bir karar aldı²⁸¹. Bu, Ermenistan SSC'nin Azerbaycan SSC'nin toprak bütünlüğüne açık bir hukuki müdahalesiydi. Kararda, “*Dağlık Karabağ halkı, Ermenistan SSC vatandaşlarının sahip olduğu tüm haklara sahiptir*” deniyordu. Hankendi'de Ermeni bayrağı göndere çekildi, ekonomik yönetimler ve işletmeler Ermenistan'ın bakanlıklarına ve genel idarelerine bağlı hale getirildi. 6 Aralık'ta Azerbaycan Yüksek Sovyeti Prezidyumu Ermenistan SSC'nin almış olduğu bu kararı Azerbaycan'ın iç işlerine ve toprak bütünlüğüne kabul edilmez müdahale olarak değerlendiren karar kabul etti²⁸². Durum daha da gerginleşti. Azerbaycan'da Moskova'nın politikasına karşı protesto dalgaları yoğunlaştı.

1.5 Dağlık Karabağ Sorununun Hukuk Boyutu

Azerbaycan SSC'nin 1927 Anayasası'nın 55.Maddesinde²⁸³ DKÖB Azerbaycan'ın bir parçası olarak gösterilmiştir²⁸⁴. Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan SSC içinde özerk bir bölge olarak statüsü, SSCB'nin 1936²⁸⁵ ve 1977²⁸⁶ Anayasalarında da belirtilmiştir. Sovyet cumhuriyetlerinin sınırlarını değiştirme usulleri, SSCB Anayasası'nda ve Sovyet cumhuriyetlerinin anayasalarında tanımlanmıştır. Böylece, 1977 SSCB Anayasası'nın 78.Maddesine göre, Sovyet Birliği üyesi cumhuriyetin sınırları rızası olmadan değiştirilemezdi²⁸⁷. Müttefik cumhuriyetler arasındaki

²⁷⁷ Azerbaycan Tarihi 1941-2002 Yılları..., s.243.

²⁷⁸ “Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti Cumhuriyet Teşkilat Komitesinin Kurulması Hakkında Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Başkanlığı Kararnamesi”, **Komünist**, 7 Aralık 1989, s.1.

²⁷⁹ Mais Amrahov, **20. yüzyılda Azerbaycan'da Ulusal Özgürlük Hareketi**, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi Yayınevi, Bakü 2009, s.332.

²⁸⁰ “Objektivlik Örtüsü Altında”, **Komünist**, 12 Ocak 1990, s.2.

²⁸¹ **Bakinskiy Raboçiy, [Bakü çalışanı]**, 7 Aralık 1989, s.1.

²⁸² “Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti'nin “Ermenistan SSC ile Dağlık Karabağ'ın Birleştirilmesi Hakkında” Kararı Hakkında Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Başkanlığı'nın Kararı, **Komünist**, 7 Aralık 1989, s.1.

²⁸³ Azerbaycan SSC 1921 Anyasası'nda Dağlık Karabağ'ın statüsü düzenlenmemiştir.

²⁸⁴ Azerbaycan SSC 1927 Anayasası, **preslib.az**, çevrimiçi: https://files.preslib.az/projects/remz/pdf/atr_kons.pdf erişim: 17.11.2022.

²⁸⁵ 1936 SSCB Anayasası, 24.Madde, (çevrimiçi) <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1936.htm> s.291.

²⁸⁶ 1977 SSCB Anayasası, Bakü 1978, 86.Madde: “Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ni içerir”.

²⁸⁷ **a.g.b.**, s.135.

sınırlar, ilgili cumhuriyetlerin karşılıklı rızası ve SSCB'nin merkezi makamlarının onayı ile mümkün olabilirdi. Bu hüküm, Ermenistan SSC ve Azerbaycan SSC Anayasalarına da yansımıştır. DKÖB'in Azerbaycan SSC'de hukuki durumu SSCB Anayasası'nın 86. Maddesi, Azerbaycan SSC Anayasası'nın 83-84.Maddeleri²⁸⁸ ve DKÖB hakkında 16 Temmuz 1981 tarihinde Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti tarafından kabul edilen yasa temelinde belirlenmiştir (Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Yasası). Söz konusu yasanın 1. Maddesinde şöyle denilmiştir: “SSCB Anayasası ve Azerbaycan SSC Anayasası'na göre, DKÖB Azerbaycan SSC'nin bir parçasıdır”²⁸⁹.

Bu kanun, DKÖB'nin teşkilat ve faaliyetini, yetkilerini, Azerbaycan SSC ve Sovyet Birliği kurumları ile olan karşılıklı ilişkilerini belirlemiştir.

Yasal yetki: Azerbaycan SSC Anayasası'nın 138. Maddesi ve DKÖB hakkında yasanın 41. Maddesine göre, DKÖB'nin Halk Vekilleri Sovyeti yerel bir otorite olarak kabul edilir ve sosyo-ekonomik ve ekonomik konulara öncülük eder. Bölge ile ilgili konularda en üst makam Halk Vekilleri Sovyeti'dir. DKÖB Yasası Halk Vekilleri Sovyeti'ni bütçeyi hazırlamak (17. Madde), fiyatları düzenleme (18. Madde), sanayi (19. Madde), mimarlık, ziraat, doğal kaynaklar, ticaret, konut, sosyal güvenlik, eğitim, sağlık ve içişleri (20-34. Maddeler) gibi alanlarda yetkili kılmıştır. Bölge Mahkemesi üyeleri de Halk Sovyeti tarafından seçiliyordu. DKÖB hakkındaki kanuna göre sanayi ve hizmet sektörü devletin mülkü olduğu için bu alandaki tayinler ve görevden almalar DKÖB'nin Halk Vekilleri Sovyeti'nin onayını gerektirmiştir. Halk Sovyeti'nde Azerbaycan SSC ve SSCB yasalarına aykırı kabul olunan yasaları, Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti feshetme yetkisine sahipti²⁹⁰. Ayrıca, SSCB Anayasası ve Azerbaycan SSC Anayasası uyarınca Halk Vekilleri Sovyeti oturumlarında sınır değişiklikleri konusunu ele alma hakkına sahip değildi. Sınır değişikliği konusu müttefik cumhuriyetin egemen hakkı olarak kabul edilirdi. SSCB Anayasası uyarınca DKÖB, SSCB Yüksek Sovyeti Milletler Konseyi'nde 5, Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti'nde ise 12 milletvekili ile temsil ediliyordu²⁹¹.

Yürütme gücü: DKÖB'nin Halk Sovyeti Yürütme Komitesi bölgenin yürütme gücünü oluşturmuştur. Komite DKÖB Halk Vekilleri Sovyeti tarafından onaylanması şartıyla kendi komisyonlarını ve departmanlarını oluşturarak bu kurumlara yönetici tayin etme yetkisine sahipti. İlginç olanı, Komite'nin bu kararları alırken Bakü'deki merkezi hükümetin onayını almak mecburiyeti yoktu.

Yargı yetkisi: Bölge'nin il halk mahkemeleri ve Vilayet Mahkemesi yargının esas kısmını oluşturmuştur²⁹². Yerel mahkemeler Azerbaycan SSC Ali Mahkemesi gözetiminde idi. DKÖB Baş Savcısı SSCB Baş Savcısı tarafından tayin ediliyordu (65.Madde). Anayasa (1977) DKÖB'de yapılan yargılama süreçlerinde mahkeme dilinin bölgenin çoğunluğunu oluşturan halkın dilinde

²⁸⁸ Azerbaycan SSC 1978 Anayasası, **preslib.az**, çevrimiçi: https://files.preslib.az/projects/remz/pdf/atr_kons.pdf erişim: 17.11.2022.

²⁸⁹ Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Yasası, Azərneşr Yayınevi, Bakü 1985, 1.Madde.

²⁹⁰ Azerbaycan SSC 1978 Anayasası, a.g.b., 114(10).Madde, **preslib.az**, çevrimiçi: https://files.preslib.az/projects/remz/pdf/atr_kons.pdf erişim: 17.11.2022.

²⁹¹ 1977 SSCB Anayasası, a.g.b., 110.Madde, s.179.

²⁹² a.g.b., 163.Madde.

yürütülmesini garanti ediyordu²⁹³. Ermenice bilmeyenlerin kendi dillerini kullanması da güvence altına alınmıştır.

Ermeni tarafının sıklıkla atıfta bulunduğu 3 Nisan 1990 tarihli “*Birlik Cumhuriyetlerinin SSCB’den Ayrılması Usulüne İlişkin Sorunların Çözümü Hakkında*” SSCB Kanun’un²⁹⁴ amacı SSCB’yi oluşturan birlik cumhuriyetlerinin 1977 Anayasası’nın 72.Maddesi ile tanınan serbestçe ayrılma hakkının kullanılması usulünü düzenlemektir²⁹⁵. Müttefik cumhuriyetin SSCB’den çekilmesi ancak karmaşık çok aşamalı bir prosedürden geçtikten sonra tamamlanmış sayılabilirdi. Ancak söz konusu kanun hiçbir zaman uygulanmadı ve Azerbaycan ve Ermenistan dahil olmak üzere müttefik cumhuriyetlerin hiçbiri bu kanunda öngörülen ayrılma prosedürünü kullanmadı. Bu bağlamda Dağlık Karabağ yönetimi tarafından 2 Eylül 1991’de alınan Azerbaycan’dan ayrılma, ardından bağımsızlık için 10 Aralık’ta yapılan referandum daha çok 3 Nisan 1990 tarihli söz konusu kanuna dayandırılmıştır. Kanunun isminden ve özellikle de 1.Maddesi’nden özerk bölgelere doğrudan bir hak tanınmadığı sadece birlik cumhuriyetlerinin SSCB’den ayrılma usullerinin düzenlenmekte olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Kanun’un başlığında ve kapsamını düzenleyen 1.Maddesi’nde birlik cumhuriyetlerinin bir parçası konumunda olan özerk bölgeler, hatta özerk cumhuriyetler değil, doğrudan ve sadece birlik cumhuriyetleri kastedilmektedir.

Ermenilerin söz konusu kanuna dayanmasının temel nedeni ise, kanunun 3.Maddesinin 1. fıkrasının 2. cümlesindeki düzenlemedir²⁹⁶. Ermenilerin özerk bölgelere bağımsızca ayrılma hakkını tanıdığını iddia ettiği kanunun 3.Maddesinin 1. fıkrasına göre: “*Kendi bünyesinde özerk cumhuriyet, özerk bölge ve özerk eyalet barındıran Birlik Cumhuriyetinde referandum her özerk birim için ayrıca yapılır. Özerk cumhuriyet ve özerk yapıların halklarının SSCB bünyesinde veya ayrılan cumhuriyetin sınırları içinde kalma sorununu serbestçe çözebilme, aynı zamanda kendi devlet statülerine ilişkin sorunu gündeme getirebilme hakları saklı tutulmaktadır*”. Düzenleniş şeklinden de görüldüğü gibi, 3.Maddenin söz konusu fıkrasındaki ilgili cümlede özerk yapıların doğrudan ayrılma hakkından bahsedilmemiştir²⁹⁷. Madde gereğince, eğer herhangi birlik cumhuriyeti SSCB’den ayrılma konusunu gündeme getirir ve bu konuda referandum yaparsa, bünyesinde bulundurduğu özerk birimler için ayrıca referandum yapacaktır. İlgili cumhuriyetin sınırları içinde bulunan özerk yapılara ise referandum çerçevesinde üç ayrı hak tanınmıştır: 1) SSCB içinde kalmaya devam etmek, 2) SSCB’den ayrılmaya karar veren cumhuriyetle birlikte hareket etmek 3) Kendi devlet statüsünün belirlenmesi sorununu gündeme getirebilmek. Azerbaycan söz konusu kanunda öngörülen şartlarla SSCB’den ayrılmadığı için DKÖB için de böyle bir referandumun yapılması hukuki değil.

Dağlık Karabağ’da 10 Aralık 1991 tarihinde referandum yapılmasıyla, 3 Nisan 1990 tarihli Kanun’un 2.Maddesinde öngörülen referandumun zamanı ile ilgili kurala da uyulmamıştır.

²⁹³ a.g.b., 171.Madde.

²⁹⁴ “Birlik Cumhuriyetlerinin SSCB’den Ayrılması Usulüne İlişkin Sorunların Çözümü Hakkında” SSCB Kanununu, [ru.wikisource.org](https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD_%D0%A1%D0%A1%D0%A1%D0%A0_%D0%BE%D1%82_03.04.1990_%E2%84%96_1409-I), çevrimiçi: https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD_%D0%A1%D0%A1%D0%A1%D0%A0_%D0%BE%D1%82_03.04.1990_%E2%84%96_1409-I erişim: 23.09.2022.

²⁹⁵ Cavid Abdullahzade, **Hukuki Yönleriyle Dağlık Karabağ Sorunu**, Adalet Yayınevi, Ankara 2013, s.110.

²⁹⁶ “Birlik Cumhuriyetlerinin SSCB’den Ayrılması Usulüne İlişkin Sorunların Çözümü Hakkında” SSCB Kanununu, a.g.b.

²⁹⁷ Abdullahzade, a.g.e., s.113.

Kanunun 2.Maddesi, referandumun, Birlik Cumhuriyeti'nin SSCB'den ayrılmaya karar vermesinden itibaren en erken altı ay sonra ve en geç dokuz ay geçmeden yapılması öngörmüştür. Bu durumda, eğer Azerbaycan SSC'nin SSCB'den ayrılma kararı 18 Ekim 1991 olarak kabul edilirse, o zaman Dağlık Karabağ'da yapılan referandumun 18 Nisan 1992'den erken ve 18 Temmuz 1992'den de geç olmayacak şekilde yapılması gerekirdi. Oysa Dağlık Karabağ'da 10 Aralık 1991'de referandum yapılarak kanunda öngörülen süre şartına da uyulmamıştır. 3 Nisan 1990 tarihli Kanun'un hiçbir maddesinde özerk bölgenin serbestçe referandum yapabileceği ibaresine yer verilmemiştir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Azerbaycan, SSCB döneminde mevcut olan sınırları çerçevesinde Birleşik Milletler ve diğer uluslararası kuruluşlara üye oldu ve bu sınırlar tüm dünya devletleri ve kuruluşları tarafından Azerbaycan'ın uluslararası sınırları olarak kabul edildi. Ermenistan'ın iddia ettiğinin aksine, Ermenistan dahil Bağımsız Devletler Topluluğu'nun amaç ve ilkelerine ilişkin 21 Aralık 1991 tarihli Almatı Bildirgesi'ni imzalayan devletler, birbirlerinin toprak bütünlüğünü ve mevcut sınırların dokunulmazlığını tanımayı ve saygı göstermeyi taahhüt ettiler²⁹⁸.

²⁹⁸ “Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Basın Sekreterinin Açıklaması”, [mfa.gov.az](https://mfa.gov.az/az/news/no23219-azerbaycan-respublikasi-xarici-isler-nazirliyi-metbuat-katibinin-serhi), çevrimiçi: <https://mfa.gov.az/az/news/no23219-azerbaycan-respublikasi-xarici-isler-nazirliyi-metbuat-katibinin-serhi> erişim: 05.10.2022.

İKİNCİ BÖLÜM

2. KANLI OCAK

2.1. Halk Cephesi'nin Kurulması

18 günlük Meydan hareketi'nin şiddetli bir şekilde dağıtılması, ardından tutuklamaların, takiplerin devam etmesi mitinglere uzun süre ara verilmesine neden oldu. Bu dönemde Bakü'de ve ülkenin diğer bölgelerinde halk hareketi aktivistleri hakkında “ulusal ve ırk ayrımcılığına tahrik” bahanesiyle 344 dava açıldı, 1300 kişi idari para cezası ile cezalandırıldı²⁹⁹. Sert önlemler sonuçsuz kalmadı, halk hareketi bir sürelik olsa da yatıştı.

Bu arada ulusal harekete önderlik edecek yapının kurulması çalışmaları hızlandırıldı. Harekete önderlik edecek bir örgütün olmaması mitinglerin sistemsiz olmasına, dağınıklığına yol açıyordu. Karabağ'da Ermeni ayrılıkçılığına karşı mücadelede genişleyen halk hareketi esnasında, SSCB içinde egemenliği elde etme amacı doğrultusunda Azerbaycan Halk Cephesi'nin (AHC) oluşturulmasına başlandı. 17 Kasım - 5 Aralık 1988 tarihleri arasında gerçekleştirilen aralıksız mitinglerde, bu amaçla oluşturulan inisiyatif grubu, AHC'nin program projesini halk arasında dağıttılar. Önceden, birçok örgüt kurulmuştu: Varlık, Çanlıbel, Bakü Bilim Adamları Kulübü, Azerbaycan Halk Cephesi İnisiyatif Grubu vb. Azerbaycan Halk Cephesi İnisiyatif Grubu ile Varlık örgütü arasındaki müzakereler anlaşmayla sonuçlanarak AHC Geçici İnisiyatif Merkezi kuruldu³⁰⁰. Her teşkilattan 5'er üye olmak üzere 10 üye kurumun Koordinasyon Kurulu'na seçildi. Daha sonra AHC Geçici İnisiyatif Merkezi diğerlerini, Çanlıbel, Bakü Bilim Adamları Kulübü vb. örgütleri de içine aldı. AHC birçok zorluğa rağmen kuruluyordu. Kasım 1988'de Sovyetler Birliği Kongresi'nde Gorbaçov'un, “*Halk cepheleleri artık yeniden yapılanma fikrine hizmet etmiyor, SSCB'nin temellerini yıkan ve yabancı etkisi altındaki milliyetçi kurumlardır*” sözlerinden sonra, Azerbaycan'da AHC'nin kurulması da ciddi bir direnişle karşılaştı³⁰¹. AHC'nin kurucularından Penah Hüseyin, Azerbaycan'da “*halk cephesi*” isminin de engellerle karşılaştığını, örneğin “El Cemiyeti” veya “Karabağ Komitesi”nin kurulmasının önerildiğini belirtiyor: “*Karabağ'a Halk Yardımı Komitesi kuruldu ve başkanlığını yapmamız önerildi. Yani Halk Cephesi örgütünün kurulması Merkezi Komite başkanı Vezirov'dan başlayarak her kademedede engellendi, ne pahasına olursa olsun karşı çıktılar, yani “başka bir isim, başka bir programla olsun” dediler*”³⁰². Azerbaycan KP MK'nin Genel Sekreteri Vezirov 14 Nisan 1989'da AHC Geçici İnisiyatif Merkezi'nin üyelerini kabul etti³⁰³. AHC İnisiyatif Merkezi'nin hazırladığı programa vakıf olduğunu söyleyen Vezirov, onun kanaatine göre, KP ile AHC'yi yaratma fikrini ortaya atan kişilerin genel amacı aynıdır. Aynı zamanda, Vezirov, AHC'ni oluşturmaya gerek olmadığını ve İnisiyatif Merkezi'nin faaliyetinin KP'nin çalışmasına engel olduğunu söyledi.

²⁹⁹ Güney Kafkasya'daki Olaylar: Rakamlar, Ayrıntılar, **Krasnaya zvezda, [Kırmızı yıldız]**, 10 Şubat 1989, s.4.

³⁰⁰ Tahirzade, **a.g.e.**, s.346.

³⁰¹ “29 Kasım 1988'de SSCB Yüksek Sovyeti Toplantısında M.S. Gorbaçov'un Raporu”, **Komünist**, 30 Kasım 1988, s.2.

³⁰² Penah Hüseyin: “AHC Hükümeti Devrim Niteliğinde Değişiklikler Yapmakta Başarısız Oldu”, **bbc.com/azeri**, çevrimiçi: <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-49997825> erişim: 24.01.2022.

³⁰³ **AHC Bülteni**, 1989 №1, s.4.

16 Temmuz 1989’da AHC’nin kuruluş kongresi yarı yasal şartlar altında Bakü’de yapıldı³⁰⁴. Milis engellemeye çalışsa da kongre yapılabilirdi. Gambar, hatırlıyor ki 16 Temmuz 1989’da milislerin dikkatini başka yöne çekmişler ve kuruluş kongresinin Bakü’nün köylerinin birinde yapılacağını duyurmuşlar: “*Milislerin dikkati oraya çevrildikten sonra, kongrenin katılımcılarını bulduk ve Bakü’nün merkezindeki mahallelerden birinde kuruluş kongresi başladı. Birkaç saat sonra kongreyi öğrenen milisler bölgeyi kuşattı*”³⁰⁵. Kongreye Azerbaycan yönetiminin temsilcileri de gelmiş ve kongrenin çalışmasını durdurmaya çalışmış. Gambar: “*Ancak bu girişim, kongreye katılan önde gelenlerin ve tanınmış aydınların ilkeli duruşu sonucunda önlendi. Kongre başarıyla devam etti ve çalışmalarını sonlandırdı*”³⁰⁶.

Kongrede AHC’nin program ve tüzüğü kabul edildi. Programda, AHC’nin siyasi faaliyetinin temel amacının Azerbaycan SSC’nin SSCB içindeki siyasi, ekonomik ve kültürel egemenliğini elde etmek, Azerbaycan’da hukuk devleti kurmak olduğu belirtildi³⁰⁷. Kurucu kongre tarafından bu konuda kabul edilen kararda, “*AHC, SSCB’nin bir parçası kalarak ülkenin egemenliğini sağlama olasılığını ancak devrimci yeniden yapılanma süreçlerinin devamı koşullarında mümkün görmektedir. AHC, SSCB’nin federe sistemini geliştirmeyi gerekli görmektedir. Yeniden yapılanma gerçekleşmezse, AHC Azerbaycan’ın tam devlet egemenliği mücadelesini başlatacaktır*”, dendi³⁰⁸. Kongrede AHC belgelerinde yer alan SSCB’den ayrılma konusuna karşı çıkan Ebulfez Elçibey’in bu konuda söyledikleri önemliydi: “*Demokratik güçlerimiz buna hazır değil. Kongrede devlet egemenliği konusunda bir karar çıkacak*”³⁰⁹. Kongrede, AHC belgelerinde SSCB’den ayrılma talebinin resmi olarak belirlenmesi konusu birkaç kez gündeme geldi, ancak kabul görmedi. AHC Yönetim Kurulu’nun çoğunluğunu temsil eden 9 üyenin 9 Aralık 1989 tarihli toplantısındaki tutumunu yansıtan raporda, Azerbaycan’daki halk hareketinin aynı zamanda ulusal bir özgürlük ve demokratik hareket niteliği taşıdığı ilan edildi³¹⁰. Kongrede, AHC’nin nihai hedefi olarak “*yasal devlet ve sivil toplumun kurulması, tüm haklara sahip vatandaş teşekkülü*” ilan edildi. AHC’nin ekonomik programının temeli “*ekonomik egemenliği elde etmek*” teziydi. Programda belirtildi ki Azerbaycan topraklarında bulunan tüm işletmeler, kuruluşlar Azerbaycan Bakanlar Kuruluna bağlı olmalı, Azerbaycan’ın toprakları, ormanları, suları, mineral hammaddeleri ve diğer doğal kaynakları üzerinde tam ekonomik egemenlik restore edilmelidir: “*...AHC, ülke dışına düzenli ve artan milli gelir transferlerine son verilmesini talep ediyor*”³¹¹. Söz konusu dönemde sanayi ürününün sadece yüzde 5-6’sının Azerbaycan SSC kontrolündeki işletmelerde üretildiğini hesaba katarsak, bu talebin önemi daha da netleşir³¹². AHC, ülke nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan Azerbaycan Türklerini etnik gruplar arasındaki

³⁰⁴ “AHC Kuruldu”, **AHC Bülteni**, Eylül 1989, s.1.

³⁰⁵ “AHC’nin 23.Yılı Nasıl Kutlandı?”, **azadliq.org**, çevrimiçi: <https://www.azadliq.org/a/24646943.html> erişim: 22.01.2022.

³⁰⁶ **a.g.m.**

³⁰⁷ “Azerbaycan Halk Cephesi Programı”, **Azadlıq**, 24 Aralık 1989, s.4.

³⁰⁸ **AHC Bülteni**, Eylül 1989, s.1.

³⁰⁹ Penah Hüseyin, Varlık, **musavat.com**, 15 Temmuz 2019, çevrimiçi: https://www.musavat.com/news/azerbaycan-xalq-cebhesinin-yaradilisi-penah-huseynin-30-il-evvele-baxisi_627863.html erişim: 22.02.2022.

³¹⁰ **a.g.m.**,

³¹¹ **Azadlıq**, 24 Aralık 1989, **a.g.m.**, s.4.

³¹² “Gerçek Durum ve Sorumluluklar, Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu Başkanı, SSCB Halk Deputatı Ayaz Mutallibov Komünist’in Sorularını Yanıtlıyor”, **Komünist**, 16 Temmuz 1989, s.2.

ilişkilerin durumundan sorumlu görmekte ve ülkede yaşayan Lezgi, Talış, Kürt, Rus, Avar, Musevi, Gürcü ve diğer ulusal azınlıkların kültür, dil ve geleneklerinin korunması ve geliştirilmesi için gerekli koşulları yaratmak görevi addetti³¹³.

AHC'nin başkanlığına üç aday gösterildi: Ebulfez Elçibey, Yusif Samadoğlu ve İsa Gambar. Gambar adaylığını geri çektikten sonra, Yusif Samadoğlu ile Ebulfaz Elçibey arasındaki yarışta Elçibey oy çokluğu ile AHC genel başkanlığına seçildi. Konferans, 15 kişilik Yönetim Kurulunu ve Meclis üyelerini seçti. Bahtiyar Vahabzade, İsmail Şihli, Sabir Rüstemhanlı, Vagif Samadoğlu ve Tagi Halisbeyli'den oluşan Aksakallar Meclisi seçildi.

AHC başkanı seçilen Elçibey örgütün amacını şöyle açıkladı: *“AHC insanları katliamdan kurtarmak için kuruldu. Bu kurtuluş yolu Azerbaycan'da demokrasinin gelişmesinden geçer. Azerbaycan'da demokrasinin gelişimi birçok zorlukla karşı karşıya... Yönetim eski despot yöntemlerle çalışıyor. Azerbaycan'da çok güçlü olan bu tiranlık psikolojisini ortadan kaldırmalıyız...”*³¹⁴.

AHC Ermeni ayrılıkçılığına karşı mücadeleye ve 20 Ocak'tan sonra ise bağımsızlık mücadelesine önderlik edecekti.

2.2. Karabağ'da Ermeni Ayrılıkçılığının Yeni Aşamaya Geçmesi

Ocak 1989'da SSCB'de yapılan nüfus sayımı sırasında DKÖB'nin 189 bin 29 kişilik nüfusunun 145 bin 450'si (%77) Ermeni, 40.632 kişi (%21) Azerbaycanlıydı³¹⁵. Ancak sayımın sonuçları doğru ve objektif olarak değerlendirilemezdi. DKÖB'nin nüfusu sayıldığında burada yaşayan Ermenilere ilişkin abartılı rakamlar esas alındı. Yani DKÖB'de resmi olarak kayıtlı, ancak Ermenistan SSC'de veya SSCB'nin diğer şehirlerinde kalıcı olarak yaşayan ve çalışan Ermeniler (%15-20) Bölge sakini olarak kaydedildi³¹⁶. Ayrıca, tarihsel olarak Dağlık Karabağ bölgesinde yaşayan Azerbaycanlılar 18 Eylül 1988'de Hankendi'nden (15.000'den fazla kişi), aynı zamanda Bölge'nin diğer köy ve kasabalarından kovuldular ve bu gerçekler nüfus sayımı sırasında kasıtlı olarak dikkate alınmadı. Kerimli de belirtiyor ki DKÖB'den Ermenistan'a veya SSCB'nin diğer ülkelerine göç eden Ermenilerin kayıtları silinmiyordu³¹⁷.

1989'un başlarında Dağlık Karabağ krizi Azerbaycan için daha tehlikeli bir aşamaya geçti. 12 Ocak 1989'da *“durumu normalleştirmek”* bahanesiyle, SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı kararıyla oluşturulan Volski başkanlığındaki DKÖB Özel Yönetim Komitesi Azerbaycan makamlarını eyalet yönetiminden uzaklaştırdı. Aslında, Sovyetler Birliği KP MK Sekreteri Yakovlev, bir yıl önce Gorbaçov'a böyle bir teklifte bulunmuştu. Yakovlev, *“Gelecekte, bu yönetim şeklinin eyaletin özerk bir cumhuriyete dönüşmesine yol açabileceğini”* öne sürdü. Ona göre, *“Bu yaklaşım... hiçbir taraftan itiraza neden olmamalıdır - Azerbaycanlılar toprak*

³¹³ “Azerbaycan Halk Cephesi Programı”, *Azadlık*, 24 Aralık 1989, s.5.

³¹⁴ Hüseyin, **a.g.m.**

³¹⁵ Arzumalı, Mustafa, **a.g.e.**, s.70.

³¹⁶ Şahbaz Muradov, Cengiz Bakış, **Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Etno-Demografik Süreçler: Tarihsel Değişimler ve Gerçekler**, Yayınevi belirtilmemiş, Bakü 2013, s.112.

³¹⁷ Kerimli ile söyleşi.

*bütünlüğünü koruyacak, Ermeniler için merkezin doğrudan kontrolü altındaki idari organların faaliyeti gerçeyi olacaktı*³¹⁸.

Özel Yönetim Komitesi zamanında, Azerbaycan ekonomisinin zararına ve Azerbaycan yönetimine haber verilmeden, Ermenistan ve DKÖB'nin “*ortak şirketleri*” oluşturuldu, Bölge'deki tüm Azerbaycanlı köylülerin yolları kesildi, bu köyler gıda ve erzaktan yoksun bırakıldı. Komite'nin, zımnî rızası ile DKÖB'deki ortaokul mezunlarına Ermenistan SSC Milli Eğitim Bakanlığı adına mezuniyet belgeleri verildi³¹⁹. Ermeni tarafı, fırsatı değerlendirerek, Karabağ'ın ilhakını şiddet yoluyla gerçekleştirmek için hazırlıkları, öncelikle silahlı grupları oluşturma sürecini hızlandırdı. Bu dönemde Dağlık Karabağ'daki Ermeni yerleşim birimlerinde muharebe birlikleri ve militanların eğitimi amacıyla özel eğitim kamplarının kurulmasına başlandı³²⁰. Aynı zamanda karayolu ve hava yoluyla Ermenistan'dan Dağlık Karabağ'a yoğun bir şekilde silah taşındı ve bölgede Ermeni silahlı gruplarının mühimmat depoları oluşturuldu. Mayıs 1989'da, bir grup Azerbaycanlı aydın, Gorbaçov'a yolladığı mektupta, DKÖB Özel Yönetim Komitesi'nin Ermeni ayrılıkçılığına göz yumduğunu belirttiler. Mektupta, DKÖB'de zorunlu bir önlem olarak oluşturulan Özel Yönetim Komitesi'nin bazı güçlerin etnik düşmanlığı yeniden alevlendirme girişimlerini hiçbir şekilde engellememesi kınanıyordu³²¹.

Sadece Moskova değil, Batı da DKÖB'de Ermeni ayrılıkçılığının şiddetlenmesinde meraklıydı. Çünkü Batı'da bu tür çatışmaların SSCB'nin çöküşünü hızlandıracağına inanıyorlardı. Aslında yanılmamışlardı. Ermeni ayrılıkçılığı SSCB'nin çöküşünde önemli bir rol oynadı. Bu tür kararlardan biri Ermeni lobisinin etkisi ve baskısı altında 19 Temmuz 1989'da ABD Senatosu tarafından kabul edildi. Azerbaycan SSC'nin DKÖB'deki duruma ilişkin karar, Ermenileri savunmak için Azerbaycan'a yönelik ağır iftiralarla doluydu. Bu karar Azerbaycan'da büyük memnuniyetsizlikle karşılandı. 22 Temmuz'da Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Başkanlığı, Ermenilerin korunması amacıyla kabul edilen ABD Senatosu'nun 19 Temmuz tarihli kararına karşı bir protesto bildirisi kabul etti ve ABD yetkililerinden bu tür eylemlere son verilmesini istedi. Kararda, “*ABD Senatosu'nun bu tür çirkin eyleminin tek bir amacı olduğu – sorunun çözülmesini önlemek*” olduğu belirtildi³²². Bu olaydan kısa bir süre sonra, yani 17 Kasım 1989'da ABD Senatosu'nun Dış İlişkiler Komitesi yine kaba bir şekilde Azerbaycan'ın içişlerine müdahale etti ve Dağlık Karabağ konusunda bir karar kabul etti. Bu karar, 19 Kasım'da ABD Senatosu tarafından onaylandı. ABD Senatosu Dış İlişkileri Komitesi tarafından kabul edilen bu karar, “*ABD'nin Dağlık Karabağ halkının mücadelesini savunması*” olarak nitelendirilmesine rağmen, karar metninde “*Dağlık Karabağ halkı*” deyiimiyle sadece Ermenilerin kastedildiği açıkça görülüyordu³²³. Kararın tüm maddeleri Azerbaycan'a yönelik iftira içeriyordu. Kararda

³¹⁸ Cemil Hasanlı, “Bakü Askeri Operasyonu - SSCB'nin Macaristan ve Çekoslovakya'daki Saldırganlık Politikasının Devamı”, [amerikaninsesi.org](https://www.amerikaninsesi.org), çevrimiçi: https://www.amerikaninsesi.org/a/qanli_yanvar/2604226.html erişim: 30.01.2022.

³¹⁹ Komünist, 12 Ocak 1990, s.2. **a.g.m.**,

³²⁰ Elçin Ahmedov, “Halkımızın Şeref ve Kahramanlık Salnamesi”, **Halk**, 20 Ocak 2018, s.4.

³²¹ “Sovyetler Birliği KP MK Genel Sekreteri M.S. Gorbaçov Yoldaşa”, **Komünist**, 14 Mayıs 1989, s.1.

³²² “Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Prezidyumunun Açıklaması”, **Komünist**, 23 Temmuz 1989, s.1.

³²³ Ali Hasanov, “Ermenistan'ın Azerbaycan'a Yönelik Saldırganlığı, Sahte “Ermeni Soykırımı” ve Batı'nın Çifte Standart Politikası”, www.virtuallkarabakh.az, çevrimiçi: <https://www.virtuallkarabakh.az/az/post-item/40/207/ermenistanin-azerbaycana-tecavuzu-saxta-ermeni-soyqirimi-ve-qerbin-ikili-standartlar-siyaseti.html> erişim: 25.01.2022.

gerçeklerden uzak, DKÖB Ermenilerinin kendi kaderlerini tayin etmeye çalıştıkları, bölgenin statüsünün endişe kaynağı olduğu, Ermenistan'ın ablukası ve benzeri konular gerçekle değil, Ermeni iddialarına dayanılarak vurgulandı. ABD Senatosu'nun bu kararıyla ilgili olarak, SSCB Dışişleri Bakanlığı sadece bir açıklama yapmakla yetindi.

1989 yazının başlarında, Özel Yönetim Komitesi'nin oluşturduğu elverişli koşullardan yararlanan Ermeni militanlar, Azerbaycanlıları Karabağ'dan tamamen kovmak için geniş çaplı operasyonlara başladılar³²⁴. SSCB ve Azerbaycan yönetimlerinin Dağlık Karabağ'daki Ermeni ayrılıkçılığına kayıtsız kalması, Azerbaycan'da yeniden protesto mitinglerinin düzenlenmesine neden oldu. 1988 yılından farklı olarak, bu mitingler AHC tarafından düzenleniyordu. 29 Temmuz 1989'da Azadlıq Meydanı'nda düzenlenen mitingde Azerbaycan'daki durum hakkında halka bilgi verildi. Kaydedildi ki 1988 yılı başından itibaren Dağlık Karabağ ve çevresinde meydana gelen olayların analizi, bu bölgenin Azerbaycan'dan alınmasına yönelik bir politika yürütüldüğünü göstermektedir: *“Dağlık Karabağ bölgesinde özel bir yönetim biçimi oluşturarak Azerbaycan'ın egemenlik haklarını ihlal eden Sovyetler Birliği, şimdi de Dağlık Karabağ için yeni, millet vekillerinden oluşan komisyon oluşturdu. Bu komisyonun çalışmalarının sonucu bilinmemekle birlikte, üyelerinin verdiği röportajlardan amacı açıktır: Azerbaycan'dan yeni tavizler talep etmek, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'la ekonomik, kültürel ilişkilerini zayıflatarak Ermeni saldırganlarının iddialarının uygulanmasına zemin oluşturmak. Ermenistan SSC'nin ve SSCB yönetiminin Azerbaycan'ın iç işlerine düzenli olarak karışmasının temel nedeni, buna karşı uygun yetki ve direnişin olmamasıdır”*³²⁵.

AHC liderliğindeki 29 Temmuz 1989 Bakü mitinginin ana talepleri şunlardı:

- *DKÖB'de Özel Yönetim Komitesi kaldırılmalı ve Dağlık Karabağ'da Azerbaycan'ın gücü yeniden sağlanmalı;*

- *Azerbaycan SSC'de sıkıyönetim ve sokağa çıkma yasağı kaldırılmalı;*

- *AHC tasdik edilmeli;*

- *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bayrağı, arması ve ulusal marşı onaylanmalı vb*³²⁶.

Açıklamada taleplerin bir hafta içinde yerine getirilmemesi veya yerine getirileceği konusunda halka bilgi verilmemesi halinde ulusal grev başlatılacağı belirtildi. 5 Ağustos'ta Azadlıq meydanı'nda düzenlenen mitingde ülke yönetimine verilen taleplerin yerine getirilmemesi nedeniyle yeni talepler öne sürüldü: 1. *Dağlık Karabağ'da Azerbaycan'ın egemenliği yeniden sağlanmalıdır.* 2. *Dağlık Karabağ olaylarından sonra tutuklananlar serbest bırakılmalıdır.* 3. *Sıkıyönetim kaldırılmalıdır.* 4. *Yeni seçimler yapılmalıdır.* 5. *AHC resmi olarak tasdik edilmeli, faaliyeti için koşullar oluşturulmalıdır*³²⁷. Mitingler Azerbaycan SSC'nin komünist yönetimi üzerinde beklenen etkiyi yapmadı. AHC liderleri çıkış yolunu grevlerde gördüler. Taleplerin

³²⁴ Aydın Balayev, Rasim Mirza, **20 Ocak Olayları Belgeler, Görüşler, Yorumlar: 1990-2000**, Çaşıoğlu Yayınevi, Bakü 2000, s.16.

³²⁵ Haliyaddin Halili, **Azerbaycan Halkını Yeniden Millet Olarak Dünyaya Sunan 20 Ocak**, Yayınevi belirtilmemiş, Bakü 2003, s.25.

³²⁶ Tahirzade, **a.g.e.**, s.367.

³²⁷ **a.g.e.**, s.376.

karşılanmaması nedeniyle 14 Ağustos'ta bir günlük grev ilan edildi. Bu sonuç verdi ve 14 Ağustos'ta komünist yönetimin temsilcisi bir günlük uyarı grevinin sonuçlarının tartışıldığı mitinge katıldı ve AHC Yönetim Kurulu'nu Azerbaycan KP MK ile müzakerelere davet etti³²⁸. Baskılar sonucunda Azerbaycan KP MK'nin AHC Yönetim Kurulu ile müzakerelere başlaması ulusal kurtuluş hareketinin ilk büyük başarısıydı. Ülke yönetimi ulusal kurtuluş hareketinin gerçek gücünü gördükten sonra bu adımı mecburen attı. Vezirov ile 15 ve 18 Ağustos tarihlerinde yapılan görüşmeler sonuçsuz kaldı.

DKÖB'de ise Ermeni ayrılıkçılığı radikalleşiyordu. 16 Ağustos 1989'da Hankendi'de “*DKÖB Halkının Yetkili Temsilcileri Kongresi*” düzenlendi. Kongre, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan SSC içinde özerk bir bölge olarak tanımayı reddettiğini ve bölgeyi Azerbaycan SSC Anayasası ve devletin tüm yasalarının uygulanmasının durdurulduğu “*bağımsız birlik bölgesi*” ilan ettiğini belirtti³²⁹. Bununla eyaletteki yönetim, “*Ulusal Konsey*” adı verilen yasadışı bir oluşum tarafından gasp edildi. DKÖB'nin sadece Ermeni nüfusunu temsil eden “*Halk temsilcilerinin yetkili kongresinin*” toplanması ve “*Ulusal Konseyi*”nin oluşturulması, Volski'nin başkanlığını ettiği Özel Yönetim Komitesi projesinin tamamen başarısız olduğunu gösterdi³³⁰. Bu karar, 26 Ağustos tarihli Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Başkanlığı kararıyla Anayasa'ya aykırı olarak ilan edildi³³¹. “*DKÖB Nüfusunun Yetkili Temsilcileri Kongresi*”nin kararı ağustos sonu ile eylülün ilk günlerinde Bakü'deki durumun daha da gerginleşmesine neden oldu. Mitinglerde öne sürülen taleplerin yerine getirilmemesi üzerine 21-22 Ağustos tarihlerinde iki günlük, 4-11 Eylül tarihlerinde ise bir haftalık ulusal grev yapıldı³³². Demiryolu işçilerinin greve katılması sonucunda Güney ve Kuzey Kafkasya'da demiryolu ulaşımı felç oldu. Grevler sırasında başkentin yaklaşık yüze yakın işletmesi iş bıraktı³³³. Komünist gazetesi grevlerin etkisini şöyle özetliyordu: “*Bakü'deki sosyo-politik durum istikrarsız: ...trafik hatları bozulmuş. ... Yiyecek ve yakıt yüklü trenler yollarda hareketsiz kalmış. Ülke ekonomisi ciddi şekilde etkileniyor, kent nüfusuna çok önemli gıda ürünlerini sağlamak zorlaşıyor*”³³⁴. Bakü Parti Komitesi'ne göre 7 Eylül'de fabrikalarda 56.000 işçi greve katılarak çalışmayı bıraktı³³⁵. 9 Eylül'de Bakü'de grevin sonuçları ile ilgili çok kalabalık bir miting düzenlendi. Grevin Sovyetler Birliği'nde hissedilecek ekonomik sıkıntılar yarattığı bildirildi. Azerbaycan sanayisi sadece ilk 4 günde 130 milyon manatlık ürün üretmedi³³⁶.

Bu kitlesel olaylardan sonra 13 Eylül 1989'da Azerbaycan KP MK ile AHC Yönetim Kurulu arasında görüşmeler yapıldı ve 10 maddelik bir anlaşma protokolü imzalandı³³⁷. Protokolde DKÖB Özel Yönetim Komitesi'nin kaldırılması, Azerbaycan SSC'nin devlet egemenliği ve

³²⁸ Muharrem Zülfügarlı, **Bağımsızlık Tarihini Yaratanlar: 1972-1992 Yılları**, Yayınevi belirtilmemiş, Bakü 2003, s.28.

³²⁹ Hacıyev, **a.g.e.**, s.127.

³³⁰ Ahmedov, **a.g.e.**, s.61.

³³¹ “DKÖB'deki Anayasaya Aykırı Tedbir Hakkında Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Başkanlığı Kararı”, **Komünist**, 27 Ağustos 1989, s.1.

³³² Zülfügarlı, **a.g.e.**, s.31.

³³³ **AHC Bülteni**, №3, Eylül 1989, s.2.

³³⁴ “Bir Grevin Anatomisi, Bakü: Mitingde ve Mitingden Sonra”, **Komünist**, 9 Eylül 1989. s.1.

³³⁵ **a.g.m.**, s.3.

³³⁶ Tahirzade, **a.g.e.**, s.403.

³³⁷ Meydan, Eylül 1989, s.1.

ekonomik bağımsızlığına ilişkin yasa tasarılarının kabul edilmesi vb. konularda anlaşmaya varıldığı kaydedildi. 15 Eylül 1989'da Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti'nin olağanüstü oturumu çalışmalarına başladı. Oturumda Vezirov ile AHC yöneticileri arasında şiddetli tartışmalar yaşandı. Azerbaycan SSC yönetimi AHC'nin taleplerini tartışmaktan ve kabul etmekten kaçınmaya çalıştı. Yüksek Sovyet binası etrafında toplanan halkın ve AHC Yönetim Kurulu üyelerinin baskısı sonucunda önerilen konular geniş bir şekilde tartışılmaya başlandı. Sonuçta protokolün DKÖB ile ilgili 1.Maddesine kısmen, AHC Yönetim Kurulu'nun oturuma davet edilmesini ve oturumların canlı yayınlanmasını öngören 2. ve 10.Maddelerine ise tamamıyla uyuldu. Yüksek Sovyet'in 15 Eylül 1989 tarihli kararı ile DKÖB Özel Yönetim Komitesi lağvedildi ve bu konuda karar alınması için SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı'na başvuruldu³³⁸. Ülke yönetimi de zaten Özel Yönetim Komitesi'nden şikayetçiydi. Vezirov, söz konusu yönetim biçiminin 9 ay önce DKÖB'de uygulanmasını çok takdir etse de, bu yönetim biçiminin halkın baskısı sonucunda da “başarılı” olmadığını artık anlamıştı. Vezirov: “*Maalesef Özel Yönetim Komitesi için umutlar tam olarak gerçekleşmedi. Bunun birçok nedeni vardır. Durumun istikrara kavuşmasını engelleyen aşırılık yanlısı güçlerin aktif direnişi bu nedenlerdendir. Komite, SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı Kararnamesi ile kendisine verilen yetkiyi yeterli bir şekilde kullanmadı*”³³⁹. Vezirov, bir çıkış yolu olarak özel idare biçiminin sadece Bölge düzeyinde değil, iller düzeyinde de uygulanması gerektiğini belirtti. Azerbaycan KP MK başkanının bu açıklaması Moskova'nın Özel Yönetim Komitesi'ni oluşturmakta asıl amacını henüz anlamadığını gösterdi. Bu Komite'nin ana hedefi DKÖB'i Azerbaycan'dan ayırmaktı.

Yüksek Sovyet 23 Eylül'de, son oturumunda SSCB'de ilk kez “*Azerbaycan SSC'nin Egemenliğine İlişkin*” Anayasa Kanunu kabul etti³⁴⁰. Kanun, Azerbaycan SSC'nin egemenliğinin Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olan NÖSSC ve DKÖB dahil olmak üzere cumhuriyetin tüm topraklarını kapsadığını belirtti³⁴¹. Kanun, ülkenin SSCB'den ayrılmasına ilişkin düzenlemeleri tanımlayan maddeleri de içeriyordu. Azerbaycan'ın yetkisi, yalnızca cumhuriyetin kendisinin gönüllü olarak SSCB merkezi hükümetine devrettiği konularda sınırlıydı. Azerbaycan'ın anayasal düzeni onun en yüksek otoritesinin onayı olmadan değiştirilemezdi ve SSCB ile ilişkiler ülkenin egemenliğini esas alan bir anlaşmaya dayanması gerekiyordu. Özellikle, Azerbaycan'ın daha önce sahip olmadığı bazı haklar - yabancı ülkelerle doğrudan ilişkilere girme, onlarla anlaşmalar yapma, diplomatik temsilci ve konsolosluk temsilcisi gönderip alma ve uluslararası kuruluşların faaliyetlerine katılma - ilk defa kanunla belirlendi.

Azerbaycanlıların Dağlık Karabağ'da durumu ise zorlaşıyordu. Ermeniler yolları kapatıyor, arabaları taşıyorlardı. Karabağ'ın Ağdam-Şuşa yolu aktif yollardan biriydi. Özellikle ilkbahar ve yaz aylarında. 1989 yılının yaz-güz aylarında bu yolda seyahat eden araba sayısı azaldı. Şuşa otomobil taşımacılığı işletmesinin şoförü Hasan Mammadov: “*Şeki'ye kargo taşıyorduk. Hankendi elektrik mühendisliği fabrikasına vardığımızda yolda hareket olmadığını gördük. Üzerimize taş*

³³⁸ “Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ndeki Durum Hakkında Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Kararı”, **Komünist**, 19 Eylül 1989, s.1.

³³⁹ “Azerbaycan KP MK Genel Sekreteri Vezirov'un Azerinform'a Verdiği Röportaj”, **Komünist**, 6 Eylül 1989, s.1.

³⁴⁰ “Azerbaycan SSC'nin Egemenliğine İlişkin” Azerbaycan SSC Anayasa Kanunu”, **Komünist**, 5 Ekim 1989, s.1.

³⁴¹ **a.g.g.**, “Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin egemenliği hakkında” Azerbaycan SSC Anayasa Kanunu, 5.Madde.

yağmur gibi yağıyordu. Otomobilin camları çeşitli yerlerden kırılarak ezildi. Kalabalığın arasında milislerin de olduğunu da belirteyim”³⁴². Tüm bu yaşananlar bölgedeki Sovyet yönetiminin gözleri önünde gerçekleşiyordu. Ne de olsa ilde çok sayıda İçişleri Bakanlığı görevlileri ve askeri birlikler vardı. Şuşa Parti Komitesi Genel Sekreteri, DKÖB Özel Yönetim Komitesi üyesi Vagif Cafarov, belirtti ki suç unsurlarının sapkınlığının temel nedenlerinden biri cezasız kalmalarıydı³⁴³. Onun sözlerine göre bu tür olaylar birçok kez yaşandı: “*Silahlı askerlerin, tankların ve askeri taşıyıcıların önünde arabalar eziliyor, kırılıyor, insanlar dövülüyor ve hakarete uğruyor. Şehir halkı ve kırsal işçilerle yapılan toplantılarda ısrarla soruyorlar: Neden yasalarımız tam olarak uygulanmıyor?*”.

2.3. Halk Hareketinde Bölünme

AHC öncülüğünde ulusal-demokratik güçlerin esas siyasi güce dönüşme süreci her geçen gün daha da güçleniyordu. “*Azerbaycan SSC’nin Egemenliğine İlişkin*” yasanın ulusal-demokratik güçlerin baskısı sonucu kabul edilmesi, birkaç gün sonra 5 Ekim 1989 tarihinde Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu’nun 404 sayılı kararıyla AHC’nin resmen tescilli bütün muhalif kuvvetlerin itibarını büyük ölçüde artırdı³⁴⁴. Ancak buna rağmen AHC’nin kendisinde sorunlar vardı. Örgüt kurulduğunda, politik olarak homojen değildi, farklı siyasi görüşlere sahip insanları Karabağ’da Ermeni ayrılıkçılığı bir araya getirmişti. 1989’un sonlarına doğru AHC Yönetim Kurulu’ndaki bu anlaşmazlık su yüzüne çıktı. “*Özgürlükten demokrasiye*” ilkesini esas alan AHC Yönetim Kurulu’ndaki “*radikal*” grup, Azerbaycan’ın egemenlik mücadelesinin demokratik biçimlerle sınırlı kalmaması ve hedefe ulaşmak için mümkün olan tüm araçların kullanılması gerektiğine inanıyordu. “*Liberaller*” ise tam tersine, “*demokrasiden özgürlüğe*” sloganını öne sürdüler³⁴⁵.

SSCB Anayasası’na göre Moskova, Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti’nin Özel Yönetim Komitesi’nin kaldırılması kararını onaylamak zorundaydı. AHC yönetimi SSCB Yüksek Sovyet’nin 25 Kasım 1989’da başlayacak oturumunda söz konusu kararın kabul edileceği konusunda Sovyetler Birliği KP MK’den ve Azerbaycan KP MK’den sözlü teminat almışlardı. Zaman geçiyordu, SSCB Yüksek Sovyeti oturumunun sonu yaklaşıyordu, ancak Özel Yönetim Komitesi’nin feshedilmesi kararı onaylanmıyordu. Bunun yerine oturumda Ermeni lobisinin baskısı altında Azerbaycan demiryolunu iş ihlali yapmakla suçlayan geniş kapsamlı bir kampanya başlatıldı ve sonuç olarak Azerbaycan ve AHC fanatik ve saldırgan güçler olarak sunuldu. Tüm bunların sonucunda hem halkın hem de AHC yönetiminin memnuniyetsizliği arttı. AHC, SSCB Yüksek Sovyeti’nin bu tavrını protesto amacıyla miting ve grevler düzenlemek kararına vardı. AHC yönetiminde görüş ayrılığı bu zaman ortaya çıktı: yönetimdeki “*radikaller*” demir yollarında da greve gidilmesini talep etti. Bu durum ciddi görüş ayrılığı oluşturdu. “*Liberaller*” ise aksine düşünüyordu: onlar son ana kadar beklemeyi, demir yollarında greve aksi yönde karar çıkarsa gidilmesini önerdiler. Çünkü demir yollarında grev Azerbaycan’ın imajını da olumsuz etki ediyor, Azerbaycan Ermenilere tecrit uygulamakta suçlanıyordu. SSCB Yüksek Sovyeti oturumun son gününde, 28 Kasım 1989’da Özel Yönetim Komitesi’ni lağvetti. AHC yönetiminde ise bölünme

³⁴² Ziyaddin Sultanov, **Karabağ Günlüğü**, Yazıcı Yayınevi, Bakü 1991, s.19.

³⁴³ **a.g.e.**, s.29.

³⁴⁴ Tahirzade, **a.g.e.**, s.496.

³⁴⁵ Balayev, Mirza, **a.g.e.**, s.27.

fiili olarak gerçekleşmişti. Sonuçta AHC'nin yeni yönetim organlarını seçecek bir acil olağanüstü konferansın yapılması kararlaştırıldı. AHC'nin bütünlüğünü korumak için “liberaler” bazı tavizler vermek zorunda kaldılar. 9 Aralık 1989'da AHC Yönetim Kurulu feshedildi, onun yerine “radikaller”den oluşan Geçici Teşkilat Grubu'nun seçilmesi, “radikalleri” daha aktif hale getirdi ve güçlendirdi. Halk hareketini takip eden gazeteci Hikmet Sabiroğlu, SSCB yönetiminin Dağlık Karabağ'da Özel Yönetim Komitesi'ni kaldırmasının ardından AHC Yönetim Kurulu'nun ülke yönetimiyle müzakerelerde grevleri ve sürekli mitingleri durdurmayı kabul ettiğini yazıyor: “Ancak bu konu ele alınırken azınlıkta kalan “radikaller” grevleri durdurma kararını çiğnediler ve fiilen hareketin liderliğini devraldılar. Hükümetin güçsüz olduğu ülkede muhalefet bölündü...”³⁴⁶. SSCB Yüksek Sovyeti'nin Özel Yönetim Komitesi'ni iptal etme kararından bir gün sonra, Azadlıq Meydanı'nda düzenlenen mitingde AHC Yönetim Kurulu Üyesi İtibar Mammadov (İ. Mammadov AHC yönetiminde “radikaller”in lideri olarak biliniyordu-B.N.) kararın Azerbaycan aleyhine olduğunu, miting ve grevlerin devam edeceğini söyledi: “Hareket bir ulusal kurtuluş hareketine, AHC ise ulusal bir cepheye dönüşmüştür. Ya özgür olmalıyız ya da yok olmalıyız!... Şimdi tek yolumuz SSCB'den ayrılmaktır. Bu yasal olarak yapılmalıdır. Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti acil toplantıya çağırılsın. SSCB'den ayrılmak için referandum yapılsın. Bu karar çıkana kadar grevimize devam etmeliyiz. Şimdilik, bu aşamada tek çıkış yolumuz grev”³⁴⁷. Azerbaycan yönetimi birçok kararı halk hareketinin baskısı sonucu aldığı için “radikaller”in konumu güçleniyordu. “19-20 Ocak 1990 tarihlerinde Bakü şehrine silahlı kuvvetlerin konuşlandırılması ile ilgili trajik olayların ayrıntıları ve nedenlerinin araştırılması” hakkındaki Azerbaycan Yüksek Sovyeti Komisyonunun raporuna göre, Volski liderliğindeki DKÖB Özel Yönetim Komitesi'nin Azerbaycan'a karşı maksatlı faaliyeti, ülkede yaşanan olayların merkezi basında çarptırılması, ülkenin siyasi yönetimi ile AHC Yönetim Kurulu arasında pratik diyalog eksikliği ve yönetim kurulu üyeleri aralarındaki anlaşmazlıklar halk hareketinin radikalleşmesi için gerekli koşulları oluşturdu³⁴⁸.

2.4. Sovyet Yönetimlerinin Devrilmesi, Devlet Sınırlarının Kaldırılması

Ülkede iktidar krizi derinleşiyordu, yönetim kontrolü kaybetmişti. Bölgelerde raykom sekreterleri devriliyordu. Komünist yönetim halk arasında itibarını kaybetmiş, asl söz sahibi AHC'ydi. Hükümet ile muhalefet arasındaki ilk çatışma ülkenin güney bölgelerinden biri-Celilabad'da yaşandı. Bölgede Eylül ayında başlayan komünist yönetim ve muhalefet arasındaki gerilim, 1989 yılı Aralık ayı sonunda zirveye ulaştı³⁴⁹. AHC aktivistleri KP'nin ilçe binası önüne çadır kurarak devlet sınırını açıp Güney Azerbaycan ile yeniden birleşme sloganıyla Celilabad-Astara yolunu trafiğe kapattı. 28-29 Aralık gecesi dışarıdan getirilen yaklaşık 400 özel kuvvet yolu açtı ancak çadırlarda geceleyenlere de saldırdı ve onlara karşı güç kullandı. Eylem bölgenin kolluk kuvvetlerinin amirlerinden gizli tuttu³⁵⁰. Buna öfkelenen halk, sabahın erken saatlerinde raykom

³⁴⁶ Hikmet Sabiroğlu, **Karabağ Sohbetleri**, Kanun Yayınevi, Bakü 2007, s.7.

³⁴⁷ Tahirzade, **a.g.e.**, s.600.

³⁴⁸ “19-20 Ocak 1990 tarihlerinde Bakü Şehrine Silahlı Kuvvetlerin Konuşlandırılması İle İlgili Trajik Olayların Ayrıntıları ve Nedenlerinin Araştırılması hakkındaki Azerbaycan Yüksek Sovyeti Komisyonunun Raporu”, **Halk**, 18 Ocak 1992, s.2.

³⁴⁹ “Celilabad'ın Hak Sesi”, **Azadlıq**, 30 Aralık 1989, s.2.

³⁵⁰ Alemdar Mammadov, “20 Ocak'a Giden Yol – Celilabad Olaylarının Perde Arkası”, **aqregator.az**, çevrimiçi: <https://aqregator.az/az/siyaset/486230> erişim: 21.01.2022.

binasına saldırdı. Bina nehir taşlarıyla adeta “ateşe” tutuldu. Ardından kalabalık milis binasına saldırdı, arabaları ateşe verdi, binayı yıktı ve milis işçilerini silahsızlandırdı. Bu olaylarda, il KP Genel Sekreteri Hayrullah Aliyev de dahil olmak üzere 131 kişi yaralandı³⁵¹. Bunlardan biri iki gün sonra öldü. Bir milis de birkaç ay sonra aldığı yaralardan dolayı hastanede öldü. Böylece, Sovyet makamlarının bölgedeki faaliyetleri durduruldu. İki gün sonra “*Halk Hükümeti*” bölgede faaliyet göstermeye başladı³⁵².

20 Ocak katliamına giden yolda en önemli olaylardan biri de Sovyet-İran sınırlarının dağıtılmasıydı. 31 Aralık’ta SSCB’nin İran ve Azerbaycan’dan geçen sınır tesisleri Nahçıvan’da Aras nehri boyunca dağıtıldı³⁵³. Nahçıvan’da İran sınırına yürüyüşler 4 Aralık’ta başladı. Bu süreç, bir yıl önce, 4 Aralık’ta Meydan Hareketi’nin dağıtılmasına karşı bir protesto olarak başlatıldı. 12 Aralık’ta 21 Azer Hareketi’nin³⁵⁴ kutlanmasının ardından sınırlarda çadırlar kuruldu. İnsanlar geceyi sınırda geçirmeye başladılar. Bu, sınırların kaldırılması için bir hazırlıktı. Son olarak, 31 Aralık’ta sınır tesisleri dağıtıldı³⁵⁵. Araz nehrinin iki yakasında yaşayan Azerbaycan Türkleri nehri geçerek kavuştular. 1989’da Nahçıvan’da kurulan Sınır Hareketi Teşkilat Komitesi’nin başkanı olan Asaf Guliyev: “*Elçibey bize sınırların kaldırılması talimatını verdi. Teşkilat Komitesi olarak biz de bu konuda bir karar aldık. Halk da bize destek verdi. Halkın gücünün bir sonucu olarak, 31 Aralık 1989’da sınırları ortadan kaldırmayı başardık. Nahçıvan’ın korunmasında Sınır Hareketi’nin rolü büyüktür*”³⁵⁶.

İlginçtir ki, tam kadro görevde olan Sovyet sınır birlikleri, olaya kayıtsız kaldılar ve sınır hattının tahrip edilmesine müdahale etmediler³⁵⁷. Sınır Hareketi’nin liderlerinden Bünyamin Gambarlı yazıyor ki 31 Aralık’ta saat tam 12’de sınırın ilk teli kesildi ve direkler ateşe verildi. Ve bu zaman, ilk tel kesildiğinde sınır muhafızları arasında bir hareketlilik yaşandı. Ama Sınır Hareketi’ne katılanlar geri adım atmıyorlar. Gambarlı: “*Sınır muhafızlarının hareketiyle birlikte binlerce kişi birdenbire “Yabancılar bizi öldürünce, Türkler haydi kılınca” diyerek bağırma ve harekete geçmeye başladı. Görevliler bu çılgılığı, heyecanı, aynı zamanda bizim geri çekilmeden sınır direklerini yakmaya devam ettiğimizi görüp sınır muhafızlarına durmalarını emretti. Bu zafer demekti. Gruplar halinde binlerce kişi sınırı sökmeye başladı*”³⁵⁸.

³⁵¹ Ziyadhan Nabibeyli, **20 Ocak 1990 Trajedi ve Gurur**, Adiloğlu Yayınevi, Bakü 2018, s.16.

³⁵² Halili, **a.g.e.**, s. 45.

³⁵³ **Azerbaycan Tarihi, 1941-2002...**, s. 208.

³⁵⁴ İkinci Dünya Savaşı’nın sonlarına doğru, Güney Azerbaycan’daki ulusal kurtuluş hareketi, Seyid Cafer Pişeveri önderliğinde Azerbaycan Milli Hükümeti’nin kurulmasına yol açtı. Azerbaycan Milli Hükümeti, Azerbaycan Türklerinin önderliğindeki uzun vadeli milli kurtuluş hareketinin doğal sonucu olarak şartlandırılmaktadır. Seyid Cafer Pişeveri liderliğindeki 21 Azer hareketi, 12 Aralık 1945’te Azerbaycan Milli Hükümeti’nin kurulmasıyla sonuçlandı. Bu nedenle literatürde Azerbaycan Milli Hükümeti 21 Azer hareketi olarak bilinir.

³⁵⁵ 16 Aralık 1991’de Nahçıvan Yüksek Meclisi “31 Aralık Dünya Azerbaycan Türklerinin Dayanışma ve Birlik Günü” hakkında karar aldı. Karara göre, 1991 yılının son günü - 31 Aralık’ta özerk cumhuriyette ilk kez dayanışma bayramı kitlesel etkinliklerle kutlandı. Azerbaycan Yüksek Sovyeti Milli Şurası’nın 25 Aralık 1991 tarihli kararı ile her yıl 31 Aralık tüm dünyada yaşayan Azerbaycanlıların dayanışma günü ilan edildi.

³⁵⁶ “22 Yıl Önceki Sınır Hareketi Anıldı”, **azadliq.org**, çevrimiçi: <https://www.azadliq.org/a/24433205.html> erişim: 27.01.2022.

³⁵⁷ Bünyamin Gambarlı, **Sınır Hareketi (Anılarım)**, APOSTROF-A Yayınevi, Bakü-2019, s.56.

³⁵⁸ **a.g.e.**, s.56.

O gün herhangi bir olayın olmaması, yani Sovyet sınır birliklerinin bu olaya müdahale etmemesi ve sadece dışarıdan gözlemci rolü oynaması, Nahçıvan'da değil, tüm Azerbaycan'da, müttefik cumhuriyetler ve dünya kamuoyunda büyük ilgi ve şaşkınlık yarattı. Ancak o akşam, Moskova'dan - "Vremya" ("Zaman") haber programında yayımlanan görüntüler karanlık konulara açıklık getirdi. Sınır tellerini kaldıran insanlar, Merkezi Televizyon aracılığıyla dünyaya bir grup haydut, uyuşturucu bağımlısı ve alkolik olarak tanıtıldı. Moskova için bu olayı filme almak için video operatörlerin sınır müfrezelerine, karakollara önceden yerleştirilmesi de gelecekte bu eylemden gizli planların uygulanmasında kullanılacağını haber veriyordu³⁵⁹. Komünist Gençlik Birliği Merkez Komitesi'nin basın organı Komsomolskaya Pravda 1990 yılının ilk sayısında, "Azerbaycan'daki holiganlar ve aşırılık yanlıları, 31 Aralık'ta Nahçıvan'daki ve diğer yerlerde devlet sınırını tahrip etti" başlıklı bir haber yayınladı³⁶⁰. Sovyet basınının hepsinde aynı propaganda yapıldı. Sovyet televizyonunun haberine göre aşırı içki ya da uyuşturucu almış oldukları anlaşılan ve "aşırı görüşlü eylemci" olarak nitelenen, sayıları belirtilmeyn bazı kişiler, İran-Nahçıvan sınırında, Sovyet askeri birliklerinin koruduğu sınır karakollarına saldırdılar³⁶¹. Moskova, Doğu ve Batı Berlin arasındaki betonarme duvarın yıkılmasını "yeni düşünce" olarak adlandırdıysa, Nahçıvan ve Celilabad'da sınırın 0,5 km ötesindeki dikenli tellerin sökülmesini "aşırılık yanlısı eğilimler" olarak değerlendirdi³⁶². Alizade'ye göre propaganda ile birlikte "holiganlar" ve "aşırılık yanlıları"nın cezalandırılması için kamuoyu oluşturulmaya başlandı³⁶³. NÖSSC Yüksek Sovyeti Prezidyumu başkanı Sakina Aliyeva, "Vremya"nın söylediklerini kısmen reddetti. Sınırların kaldırılmasını haklı göstermese de, dolaylı olarak, eğer yönetim kısmi bir taviz verip halkın sesini zamanında duysaydı, tansiyonun bu seviyeye gelmeyeceğini vurguladı³⁶⁴. "Sınır Hareketi" aktivistlerinden Haydar Oğuz söyleyir ki sınırın yakılmasına Sovyet askerleri tarafından o yüzden müdahale edilmedi ki Moskova'nın Azerbaycan'a askeri müdahalesi için "yasal bir neden" lazımdı: "Nasıl ki 19 Ocak'ta askerlerini Bakü'ye gönderdi ve 20 Ocak'ta katliamı gerçekleştirdi. Azerbaycan halkının milli davasını Pan-İslamist takdim etmek istedi ki dünya buna sert tepki vermesin. Bu nedenle Nahçıvan'dan sonra Masallı ve diğer güney bölgelerinde "Allahu Ekber" sloganlı sınır eylemleri yapıldı. Açıkçası, Rus özel servislerinin bu eylemlerde parmağı olduğunu düşünüyorum"³⁶⁵. Oğuz hatırlatıyor ki sınırlar zaten açılacaktı, ancak Rusya'daki bazı güçler bunu bir aşırılık eylemi olarak sunmak ve süreci durdurmak istedi.

Yeni Yıl tatillerine rağmen, Sovyetler Birliği KP MK Sekreterliği acilen toplandı ve Azerbaycan'daki durumu görüştü. Sekreteryay'nın kararıyla yüksek devlet yetkilileri (Sovyetler Birliği KP MK Sekreteri Andrey Girenko, SSCB Yüksek Konseyi Milletler Konseyi Başkanı Rafik

³⁵⁹ Alakbar Kasimov, "Sınır Hareketi'nden Ulusal Dayanışmaya Giden Yol", 525'inci, 30 Aralık 2021, s.4.

³⁶⁰ "Sınırdaki Heyecan", **Komsomolskaya Pravda**, [Komsomol Gerçeği], 3 Ocak 1990, s.1.

³⁶¹ "Karabağ'da Çatışma, 1 Ölü 6 Yaralı", **Cumhuriyet**, 3 Ocak 1990, s.3.

³⁶² "Karabağ'ın İşgalinin Temel Nedeni Olarak 1988-1993 Yılları İç Siyasi Krizi", **karabakh.center/az**, çevrimiçi: <https://story.karabakh.center/az/1988-1993-cu-illerin-daxili-siyasi-bohrani> erişim: 30.01.2022.

³⁶³ Alizade, **a.g.e.**, s.317.

³⁶⁴ İsmail Veliyev, **Kara Günlük: 20 Ocak 1990 Olayları**, Azerbaycan Ansiklopedisi NPB Yayınevi, Bakü 1997, s.5.

³⁶⁵ Haydar Oğuz ile söyleşi, 28 Mayıs 2002.

Nisanov vb.) destek için Azerbaycan'a ve Nahçıvan'a gönderildi³⁶⁶. Yetkililer Azerbaycan SSC'deki durumla ilgili Sovyetler Birliği merkez kurumlarına önerilerde bulunacaklardır.

1990 yılı başlarında Nahçıvan'da “*Sınır Hareketi*” yatışmış, Sovyet askerleri kontrolü sağlamışlardır. Sovyet DGK'nin sınır güvenliğinden sorumlu üst düzey yetkililerinden Korgeneral Nikolay Britvin, 3 Ocak'ta düzenlediği basın toplantısında sınır bölgesinde durumun normale dönmeye başladığını kaydetti³⁶⁷. SSCB yönetiminin, sınırda yaşananlarla ilgili resmi kararı 10 Ocak'ta alındı. SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı, Sovyet-İran sınırının o bölgesindeki durumun istikrarının zayıflaması, sınır tesislerinin tahrip edilmesi ve “*SSCB Devlet Sınırı Hakkında*” yasanın “*ağır ihlallerini*” kınadı. Kararda, Azerbaycan SSC ve Nahçıvan devlet organlarına, sınır birimleriyle birlikte tahrip olan sınır tesislerinin eski haline getirilmesi için acil önlemler alma talimatı verildi. Kararda belirtiliyor ki kolluk kuvvetleri “*SSCB devlet sınırı hakkında*” yasanın ihlallerine ilişkin gerçekleri araştırıyor ve suçlular adalete teslim ediliyor³⁶⁸.

Sovyetler Birliği KP MK Sekreteri Girenko 3 Ocak'ta Bakü'ye gelir gelmez parti örgütünde bir toplantı yaptı ve Moskova'nın tutumunu açıkladı. O kaydetti ki “*DKÖB ülkedeki milli duyguları yok eden bir füyüdur. Olaylar kontrolden çıkabilir*”. Toplantıda konuşan Vezirov, esas eleştirilerini Aliyev'in taraftarlarına yöneltti ve şunları söyledi: “*Yeniden yapılanma karşıtı güçler gözlerimizin önünde savaşıyor. Bu koşullarda duygulu davranmak olmaz. En önemlisi panik olmamalı, panik havası olmamalı*”³⁶⁹. Bazı MK üyeleri, merkezin politikasını sert bir şekilde eleştirdi. Azerbaycan KP MK Sekreteri Hasan Hasanov'un da eleştirileri önemliydi. O, konuşmasında Moskova'nın Azerbaycan'a karşı ayrımcılık yaptığını belirtti: “*Moğol işletmelerinde toprak bütünlüğü sloganıyla yapılan grevleri adil olarak adlandırıyoruz, ama Azerbaycan işletmelerindeki benzer grevleri yeniden yapılanma karşıtlarının eylemleri olarak*”. O, ülke yönetimini ve Moskova'nın üst düzey yönetimini de eleştirdi ve belirtti ki Azerbaycan KP MK, Yüksek Sovyet ve Bakanlar Kurulu çalışmalarını kökten değiştirmeli, kamuoyunu dikkate almalı, demokratik değişiklikleri güçlendirmeli, Moskova'nın ülkenin sosyo-ekonomik ihtiyaçlarına olan ilgisi artırılmalı, Ermenistan'dan sınır dışı edilen 160.000 Azerbaycanlı ve Özbekistan'dan gelen 30.000 Ahıskalı Türk mülteciler için ekonomik ve mali destek kararları alınmalıdır. Hasanov, aynı zamanda Özel Yönetim Komitesi döneminde yapılan hataları düzeltmek için Sovyet kurumlarının adımlar atmalı olduğunu belirtti: “*DKÖB'de kanunsuz yaşayan, halk arasında “uzun sakallar” olarak adlandırılanlar ve devam eden gerilimi kışkırtan silahlı aşırılık yanlıları oradan tamamen sınır dışı edilmelidir*”³⁷⁰.

Hasanov, Ermenistan Yüksek Konseyi'nin 1 Aralık 1989'da DKÖB'nin Ermenistan'a ilhakına ilişkin kararının iptal edilmesini ve sorumluların cezalandırılmasını talep etti.

³⁶⁶ “Azerbaycan KP MK'de”, **Komünist**, 5 Ocak 1990, s.1.

³⁶⁷ “Nahçıvan'a Takviye Birlik”, **Cumhuriyet**, 4 Ocak 1990, s.15.

³⁶⁸ “SSCB Devlet Sınırı Kanunun Nahçıvan ÖSSC Bölgesindeki Ağır İhlali Hakkında SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı Kararı”, **Komünist**, 11 Ocak 1990, s.1.

³⁶⁹ **Komünist**, 5 Ocak 1990, s.1. **a.g.m.**

³⁷⁰ “Azerbaycan KP MK'nin Sekreteri Hasan Hasanov'un 8 Ocak 1990'da Parti Aktivistleri Önünde Yaptığı Konuşma”, **Azadlıq**, 14 Ocak 1990, s.6.

2.4.1. Lenkeran’da Sovyet Yönetiminin Devrilmesi

Sadece başkent Bakü’de değil, Azerbaycan’ın bazı bölgelerinde de Karabağ’da Ermeni ayrılıkçılığına ve Moskova’nın buna desteğine karşı protestolar yaşanıyordu. Bu protestoların en güçlüsü Lenkeran şehrinde gerçekleşti. 10-11 Ocak 1990 gecesi, hem Azerbaycan’ın hem de Sovyetler Birliği’nin tarihinde çok ses getiren bir olay gerçekleşti: Lenkeran şehrinde Sovyet hükümeti 15 günlük devrildi. Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti’nin DKÖB ile ilgili 9 Ocak 1990 tarihli kararı bardağı taşıran son damla oldu. Merkezi Televizyonun Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti oturumunun kararıyla ilgili “Vremya” haberler programında verilmiş haber Lenkeranlıları sokaklara döktü. Hatta büyük bir grup hemen Karabağ’a gitmeye karar verdi, ancak AHC Lenkeran şubesinin aktivistleri, heyecanlı kalabalığı durdurmayı başardı. AHC Lenkeran şubesi Yönetim Kurulu üyesi Rahim Nuriyev olaylara gözlemci tutumu takınan merkezi makamlara en güçlü protesto ifade etmenin tek yolunun yerel parti ve onun yetkililerinin faaliyetlerini geçici olarak askıya almak olduğuna karar verdiklerini belirtti³⁷¹. 11 Ocak gece yarısı, AHC Lenkeran Şubesi Yönetim Kurulu’nun aldığı kararlar ilde yönetim yetkisi AHC Lenkeran Şube Geçici Savunma Komitesi tarafından devralındı. Geçici Savunma Komitesi bu kararın aşağıdaki şartlar sağlanıncaya kadar geçerli olacağını belirtti:

1. SSCB ve Azerbaycan SSC Anayasası’na göre, SSCB’nin merkezi makamları ve ona hizmet eden Azerbaycan yönetimi, Azerbaycan halkının yasal haklarını koruyamadığı için AHC Lenkeran Şubesi, şehirdeki Sovyet yönetimini tanımamakta ve faaliyetlerini durdurmaktadır;

2. Ermenistan SSC’nin DKÖB’yi kendisiyle birleştirme konusundaki yasadışı kararına cevaben, Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti, DKÖB’nin statüsünün iptali konusunu ilgili yüksek makamlar nezdinde gündeme getirmelidir;

3. SSCB’nin merkezi makamları ve ülke makamlarının Azerbaycan halkının milli menfaatlerini koruyan kesin ve somut kararlar alıp uygulamaya başlamasıyla yönetime el koyma kararımız geçerliliğini yitirmiş sayılacaktır³⁷².

Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu, AHC’nin yerel makamların çalışmalarını şiddet yoluyla bozma ve bölgedeki durumu karmaşıklaştırma girişimini kınadı³⁷³. Bakanlar Kurulu Başkanı’nın birinci yardımcısı Artur Rasizade’nin AHC Lenkeran yöneticileri ile görüşmeleri sonuçsuz kaldı. Gerçi o basına iyimser açıklama yapmıştı³⁷⁴.

Geçici Savunma Komitesi’nin halka hitabında, genel kuralların ihlal edilmemesi, normal çalışma rejimine uyulması ve provokatif eylemlere izin verilmemesi tavsiye edildi. Eğitim, sağlık, hizmet alanları, fırınlar çalışmalarına devam ediyordu. Bölgenin komünist yönetimi de AHC’nin yerel üyeleriyle birlikte hareket ederek onların kararlarını destekledi. 11 Ocak 1990’da, şehrin Aydınlar Evi’nde bölge aydınları, komünistler, parti örgütleri, yerel Sovyetlerin milletvekilleri, Komsomol aktivistleri ve AHC Lenkeran yönetimi ortak bir toplantı düzenledi. Toplantıda Geçici

³⁷¹ “Lenkeran’da Ne Oldu?”, **Komünist**, 13 Ocak 1990, s.2.

³⁷² İltifat Rahimzade, “Lenkeran’da Sovyet Yönetiminin Devrilmesinin Üzerinden 30 Yıl Geçiyor”, **Alternatif**, Ocak 2020, s.10.

³⁷³ “Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulunda Lenkeran Olayları Hakkında”, **Komünist**, 12 Ocak 1990. s.4.

³⁷⁴ “Lenkeran’da Ne Oldu? Resmi Haber”, **Komünist**, 13 Ocak 1990, s.2.

Savunma Komitesi'nin taleplerinin desteklenmesi konusunda karar oybirliğiyle kabul edildi. Bunu takiben 14 Ocak'ta Lenkeran şehir parti komitesi, şehir ve ilçe Halk Temsilcileri Sovyetlerinin yürütme kurulları ortak bir bildiri yayınladı. Açıklamada, "...Geçici Savunma Komitesi'nin DKÖB ile ilgili taleplerini destekliyoruz ve bu talepleri sonuna kadar savunuyoruz" denildi³⁷⁵. Lenkeran Şehri Komsomol Komitesi, 16 Ocak'ta Bakanlar Kurulu'na gönderdiği bir telgrafla, Lenkeran olaylarını Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu tarafından aşırılık yanlısı güçler gibi değerlendirilmesi protesto edildi. 13 Ocak'ta Lenkeran'dan SSCB Yüksek Sovyeti milletvekili seçilen Çernavin Lenkeran'a gelerek AHC yerel yönetimi ile bir toplantı yaptı. AHC Lenkeran Yönetim Kurulu üyesi İltifat Rahimzade, Çernavin'in şahsen Gorbaçov'un talimatıyla geldiğini ve yönetimin derhal yasal temsilcilere iade edilmesini istediğini belirtti: "Yönetimin taleplerimizin farkında olduğunu ve gerçek durumu yerinde öğrenmesi için onu Lenkeran'a gönderdiğini söyledi"³⁷⁶.

Sovyet askerlerinin Lenkeran'a girmesi için burada da "sınır provokasyonu" yapıldı. 19 Ocak 1990'da Lenkeran'da Sovyet-İran sınırının açılacağı ve herkesin sınıra gitmesi gerektiği haberi yayıldı. Sovyet hükümetinin provokasyonlarını anlamayan vatandaşlar, sınırın sıfır noktasında bulunan Astara'ya akın ettiler. Rahimzade'ye göre sabotaj planı çıplak gözle görülüyordu: "SSCB-İran sınırında habersiz kuş bile uçamazdı. Tek bir Sovyet sınır muhafızı bile yoktu. Kalabalığın önüne geçerek bu provokasyonu engellemeye çalıştık. Ama sanki biri gelmemizi bekliyormuş gibi, "Haydi!", "Nihayet bu günü de gördük!" - diyerek sınır kapılarını geçtiler. Sınır kapılarını yıkmak gerekli değildi, yarı açıktı. Sabotaj gerçekleşmişti"³⁷⁷. Astara sakini Elçin İbrahimli de kendilerine ateş edecekleri konusunda uyarıldıklarını hatırlıyor: "Ama ateş etmediler. Oraya vardığımızda hudut kapısının açık olduğunu gördük"³⁷⁸. İbrahimli belirtiyor ki sınır kapısı 3 gün açık kaldı: "İran'a gittik ve İranlı Azerbaycanlılar de bize geldi. İran'dayken Bakü'de katliam olduğunu duyduk. Moskova TV'nin "Vremya" programında, bir grup silahlı Astara sakininin sınır kapısını kırdığı iddia edildi. Amacımız İran sevgisi değildi. Bu sadece halk hapishanesi olan SSCB hükümetine ve onun Karabağ politikasına karşı bir protestoydu..."³⁷⁹.

Geçici Savunma Komitesi, Sovyet askeri şehre müdahale edene kadar yönetimi elinde tuttu.

2.5. Bakü'de Ermeni Yağmalanması

Ocak 1990'da ülkede gerçek bir yönetim boşluğu vardı. Azerbaycan KP'ne olan güven tamamen kaybolmuştu ve kaos ortamı oluşmuştu. Mitinglerde Azerbaycan KP MK Genel Sekreteri Vezirov'un istifası isteniyordu. 20 Ocak'tan önceki 50 gün içinde hükümet felç olmuş, aslında bariz bir anarşi oluşmuştu³⁸⁰. Dönemin Baş Bakanı Mutallibov, Cumhurbaşkanı olduğu vakit verdiği söyleşide Bakü'de Ocak 1990'da "yönetim krizi" yaşandığını belirtti. Mutallibov, Azerbaycan KP MK'nin Dağlık Karabağ'daki ayrılıkçılara direnemediğini ifade etti: "Öte yandan Merkez kararsızlık gösteriyordu. SSCB'nin yüksek makamları, müttefik cumhuriyetin

³⁷⁵ Alternatif, a.g.m.

³⁷⁶ İltifat Rahimzade ile röportaj, 26 Nisan 2022.

³⁷⁷ Rahimzade ile röportaj.

³⁷⁸ "28 yıl önce Lenkeran'da Sovyet iktidarı nasıl devrildi?", [azadliq.org](https://www.azadliq.org/a/lenkeran-sovet-hakimiyeti-20-yanvar/28974434.html), çevrimiçi: <https://www.azadliq.org/a/lenkeran-sovet-hakimiyeti-20-yanvar/28974434.html> erişim: 14.01.2022.

³⁷⁹ a.g.m.

³⁸⁰ Mezhahir Süleymanzade, Şakir Yakubov, **Kara Ocak Diyalogu**, Bilim ve Eğitim Yayınevi, Bakü 2015, s.11.

egemenliğinin garantörü olarak hareket etmediler, Azerbaycan halkının egemenlik haklarının sağlanması konusunda anayasal yükümlülüklerini yerine getirirken azim, kararlılık ve tutarlılık göstermedi”³⁸¹. Aynı günlerde ülkede devlet kurumlarının kontrolü kaybettiğini gösteren bir olay meydana geldi. 9 Ocak’ta Sovyetler Birliği KP MK Sekreteri Girenko ve SSCB Yüksek Sovyeti Milletler Konseyi Başkanı Nisanov Hankendi’ne gitmek istediler. Ancak Ermeniler yolu kapattığı için Girenko ve Nisanov havaalanından Bakü’ye dönmek zorunda kaldılar³⁸². Devlet Dağlık Karabağ’da kontrolü kaybetmişti. SSCB gibi bir ülkenin yüksek düzeyli görevlileri Azerbaycan’ın bir iline giremiyorlardı.

Yeni yılın ilk günlerinde Dağlık Karabağ’da tansiyon yükseldi. Sovyetler Birliği Telgraf Ajansı (SITA), DKÖB merkezinde, Ağdam-Şuşa güzergahında jandarmanın eşlik ettiği ve Azerbaycanlı yolcuları taşıyan bir otomobil kervanının kent sakinleri tarafından taşlanarak ateşe verildiğini haber verdi. Taş atılması sonucu 3 otobüs hasar gördü, otobüslerde bulunan çok sayıda kişi yaralandı³⁸³. Ermenistan SSC tarafından olayları alevlendiren bir adım daha atıldı. 9 Ocak 1990’daki olağanüstü toplantısında, Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti DKÖB’i ülkenin 1990 ekonomik planına dahil etti³⁸⁴. Bu karardan bir gün sonra, SSCB Yüksek Sovyeti Prezidyumu, Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti tarafından kabul edilen, SSCB Anayasası ile bağdaşmayan 1 Aralık 1989 ve 9 Ocak 1990 tarihli yasalar hakkında karar kabul etti³⁸⁵. Kararda, “*Azerbaycan SSC’nin izni olmaksızın Ermenistan SSC ile Dağlık Karabağ’ın birliğinin ilan edilmesi, SSCB Anayasası’nın 78.Maddesi’nin doğrudan ihlalidir*” dendi. Kararda ayrıca Ermenistan SSC’nin aldığı her iki kararın da Azerbaycan SSC Anayasası’nın 74.Maddesi’ne göre hiçbir yasal gücü olmadığı belirtildi. Ancak Ermenistan Moskova’nın aldığı bu kararların hiçbirini dikkate almadı. Aynı zamanda Ermenistan’dan sürekli askeri yardım alan ayrılıkçılar Azerbaycan topraklarına yönelik saldırılarını sürdürdü ve bir dizi kanlı olaya imza attılar. Sonuç olarak, Dağlık Karabağ’daki durum son derece keskin kaldı. SSCB İçişleri Bakanlığı’nın operasyon ekibi, 14 Ocak’ta Dağlık Karabağ il merkezinde çok sayıda silah bulunduğunu haber verdi. Erivan-Hankendi arası uçan “Jak-40” uçağının şehre getirdiği postanın içinde iki adet el havan, bir otomatik makine, 17 tüfek, onlarca farklı patlayıcı bulundu. Azerbaycanlıların çoğunluğunu oluşturduğu Hankendi’ye bitişik Kerkicahan köyüne 14-15 Ocak gecesi baskın düzenlendi. İki ev yandı, bir köy sakini yaralandı³⁸⁶.

O günlerde, 6-7 Ocak’ta Azerbaycan SSC İlimler Akademisi binasında AHC’nin üçüncü kongresi yapıldı³⁸⁷. İki gün süren kongrede ülke ve SSCB’deki durum ayrıntılı olarak değerlendirildi. Elçibey liderliğindeki çoğunlukla hareket içindeki “*liberal*” kanadı temsil eden 14

³⁸¹ Valery Vijutovim, Vasif Samadov, Müdahale, 19-20 Ocak 1990 gecesi Bakü’de ne oldu?, **İzvestiya, [Haberler]** 13 Şubat 1992, çevirisi: **Hayat**, 14 Şubat 1992, s.2.

³⁸² Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İşleri Dairesi Başkanlığı Kütüphanesi, 20 Ocak’a Giden Yol, **preslib.az**, çevrimiçi: <https://files.preslib.az/projects/aggression/az/a3.pdf> erişim: 15.02.2022.

³⁸³ “Dağlık Karabağ’da Olay”, **Komünist**, 3 Ocak 1990, s.4.

³⁸⁴ Azerbaycan Tarihi, C:VII..., s.199.

³⁸⁵ “Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti’nin 1 Aralık 1989 ve 9 Ocak 1990 Tarihlerinde Dağlık Karabağ Konusunda Kabul Ettiği Kanunların Uyuşmazlığına İlişkin SSCB Yüksek Sovyeti Prezidyumu Kararı”, **Komünist**, 11 Ocak 1990, s.1.

³⁸⁶ “Cumhuriyetteki Durum Hakkında”, **Komünist**, 16 Ocak 1990, s.1.

³⁸⁷ “Azerbaycan Halk Cephesi 3. Konferansı”, **Azadlıg**, 14 Ocak 1990, s.1.

üyelik yeni Yönetim Kurulu seçildi³⁸⁸. Leyla Yunusova ve Zerdüşt Alizade AHC'den ayrılarak “sosyal demokrat grup” oluşturdular³⁸⁹. Ancak “radikaller”in bu kongreye ilişkin umutları gerçekleşmedi. “Radikaller” konferans temsilcileri arasında çoğunluğa sahip değildi. Onlar 12 Ocak 1990'da AHC yönetimine haber vermeden Ulusal Savunma Şurası'nı kurdular. Hareketle bölünmeyi önlemek için “liberal” kanat da Ulusal Savunma Şurası'nın çalışmalarına katılmayı kabul etti. 13 Ocak'ta Azadlıg Meydanı'nda düzenlenen mitingde Şura'nın oluşturulmasına ilişkin bilgiler açıklandı. Şura başkanı Elçibey olmasına rağmen, kalan 4 üye (İtibar Mammadov, Nemat Penahov, Halig Bahadur, Rahim Gaziyeu) doğrudan “radikaller”di³⁹⁰. Amaç, mevcut özsavunma gruplarını birleştirmek, yeni askeri birlikler oluşturmak ve Ermeni askeri birliklerinin saldırılarını önlemektir.

Elçibey mitingde AHC Yönetim Kurulu kararını açıkladı ve Şura'nın siyasi amacı olan bir örgüt, siyasi bir parti olmadığını, sınır savunmasını organize etmek için kurulduğunu ve tüm siyasi kuruluşlar ve kamu kuruluşlarının onun çalışmalarına katılabileceğini söyledi. Elçibey devlet organlarının da Şura'nın çalışmalarına katılacağını açıkladı. Şura üyesi Mammadov, amacın gönüllü güçler örgütlemek olduğunu söyledi: “... Devlet onları silahlandırmayı ve gerekli araç ve gereçlerle donatmayı taahhüt etti”. 20 Ocak'tan sonra, hükümet temsilcileri Şura'nın oluşturulmasına katılımlarını yalanladılar. Kalabalığa ilk kez silahlanmanın gerekliliği anlatıldı. Nemat Penahov, çalıştığı fabrikada (adını Teğmen Şmidit ve daha sonra Sattarhan'dan alan fabrika) Ermenilerle savaşta kullanılmak üzere hazırlanan hafif silahlar hakkında bilgi verdi. Ülkenin yönetimi, Şura'nın yardımıyla gençleri milis gruplarına katıp, silahlandırarak cepheye göndermeye çağırdı. “Bu, özünde, paralel bir devlet yapısı oluşturmaktı. O, Ermeni saldırganlığına karşı silahlı direniş göstererek bölgelerdeki durumu kontrol etmeyi kendine görev edindi”³⁹¹.

Şubat 1988'de Sumgayıt'ta gerçekleşen yağma bu kez Bakü'de düzenlendi. 13 Ocak'ta Bakü'nün merkezinde – Azadlıg Meydanı'nda düzenlenen mitingün ardından bir grup göstericilerden ayrılarak Ermenilere saldırmaya başladı. Sumgayıt olayları sırasında olduğu gibi Sovyet birlikleri Bakü'de yağmaların başlarında müdahale etmedi. Yağma başladıktan sonra Bakü'de bulunan SSCB'nin İçişleri Bakan Yardımcısı Liskauskas, Bakü'de konuşlu 12 bin jandarma personelinin yağmacılara karşı kullanılmasına izin vermedi ve kendisine yöneltilen sorulara çok kısa bir cevap verdi: “Sorunu Moskova ile çözün. Asayişin sağlamak için emirlere ve ek güçlere ihtiyacım var”³⁹². Azerbaycanlı milletvekillerinin Gorbaçov ile görüşmesi sırasında, SSCB İçişleri Bakanı Bakatin, yağmacıların sayısının 5.000, Bakü'deki jandarma birliklerinin sayısının ise 12.000 olduğunu söyledi. Azerbaycan'ın ünlü yazarı, SSCB Yüksek Sovyet üyesi Anar, tam o anda, “Yani, bir soyguncuya iki buçuk milis mal oluyor. Ama neden yağmayı durduramadılar?” diye sordu. “Gorbaçov doğrudan gözlerimin içine baktı ve şöyle sordu: - Gerçekten, neden yağmalamayı durduramadılar? Benden sordu”³⁹³. AHC liderlerinden

³⁸⁸ “AHC Yönetim Kurulu Üyeleri”, **Azadlıg**, 14 Ocak 1990, s.2.

³⁸⁹ “Azerbaycan Sosyal Demokrat Grubu”, **İstiklal**, Ocak 1990, s.1.

³⁹⁰ “AHC Yönetim Kurulu'nun Kararı”, **Azadlıg**, 14 Ocak 1990, s.2.

³⁹¹ Rasim Ağayev, Zerdüşt Alizade, **Azerbaycan. İkinci Cumhuriyetin Sonu**, (1988–1993), s.166.

³⁹² Vagif Hüseyinov, **Bolşe, çem odna jizn 2., [Bir Ömürden Daha Fazlası]**, 2. Bölüm, Kırmızı Yıldız Yayınevi, Moskova 2013, s.276.

³⁹³ Anar, “Şehitler Dağı”, **Edebiyat**, 18 Ocak 1991, s.4.

Mammadov, “20 Ocak”la ilgili sorgulandığı mahkeme (30-31 Ekim 1990 - B.N.) konuşmasında Bakü’de Ermenilerin yağmalanmasına Sovyet askerlerinin müdahale etmediğini belirtti: “*Nesimi ilinde iki Ermeni öldürüldü. ...Yakınlarda, Nesimi il karakolunun çevresinde park edilmiş arabalar vardı - içlerinde askerler oturuyordu, hepsi silahlıydı ve tek bir kişi inmedi. Görevlilerinden birine sordum, “Talimat yok, müdahale edemeyiz”, dedi*”³⁹⁴. Azerbaycan DGK Başkanı Vagif Hüseyinov Azerbaycan KP MK’nin 23-25 Ocak 1990 tarihlerinde yapılan genel kurulunda, kolluk kuvvetlerinin yağmayı engelleyemediğini itiraf etti³⁹⁵. Gazeteci Arzu Abdullayeva (uzun yıllardır insan hakları savunuculuğu yapıyor - B.N.) şöyle diyor: “*Sovyetler Evi’nin arkasında vahşi bir kalabalık bir Ermeni yaşlı kadını öldürdü. On beş metre ötede, SSCB İçişleri Bakanlığı’na bağlı bir asker, omuzunda makineli tüfek, zırhlı yelek giymiş, bu şok edici sahneyi sakince izliyordu. Heyecanla yaklaştım ve bağırdım:*

- Neden durdun? Neden karışmıyorsun? Neden kurtarmıyorsun?

Döndü ve bana baktı ve sakince şöyle dedi:

“*Talimat yok*”³⁹⁶.

Evet, tüm bunlar Moskova’nın yağmadan haberdar olduğunu gösteriyordu. Yetkililerin, özellikle Bakü’deki jandarma birimlerinin cinayetleri önlemek için herhangi bir girişimde bulunmaması, Moskova’nın sinsi niyetlerini gösterdi. AHC’nin basın organı Azadlık gazetesi 30 Aralık 1989 tarihli sayısında halkı uyarıyordu: “*Ulusal düzeyde herhangi bir şiddet eylemi, yetkililere, yakın gelecekte yapılması beklenen Yüksek Sovyet seçimleri öncesinde Bakü’de olağanüstü hal ve sokağa çıkma yasağı uygulamak için bir bahane verebilir*”³⁹⁷. Gazetenin bu uyarısı gerçek oldu.

15 Ocak’ta AHC Yönetim Kurulu “*işlenen suçları kınayan*” bir açıklama yaptı. Açıklamada, “*Deliller suçları olay yerinden hemen kaybolan kişiler tarafından işlendiğini gösteriyor*”, denildi: “*Bu, o insanların önceden hazırlandığını gösteriyor. Arkasındaki güçler kimler, organizatör kim?*” diye açıklamada soruldu³⁹⁸. Bu soru hiçbir zaman cevaplandırılmadı. “*Sumgayıt olayları*” örneğinde olduğu gibi, organizatörler belirlenmedi.

14 Ocak günü, Primakov ve Moskova’nın diğer temsilcilerinin katılımıyla ülke yönetiminin toplantısı yapıldı. Vezirov, durum hakkında bilgi verdi. Primakov, şehirdeki Ermeni yağmalarını sorduğunda, “Azerinform” Başkan Yardımcısı Saveliy Perets, öldürülen Ermenilerin sayısını belirtti ve ilave etti ki “*Halk Cephesine çok teşekkür etmek lazım, halkının imajını koruyarak Ermenilerin feribotla tahliyesini organize etti. Bu arada, senin yerine... Aksi halde öldürülenleri onlarca değil yüzlerce sayardınız*”³⁹⁹. O günlerde bazı ülkelerin basın ajansları, Ermenilerin Bakü’den ayrılma ihtimalinin olmadığı yönünde haberler yayınladılar⁴⁰⁰. “Azerinform”un

³⁹⁴ Zülfügarlı, a.g.e., s.105.

³⁹⁵ “İhanetin Sessizliği”, **Azerbaycan**, 17 Ocak 1994, s.2.

³⁹⁶ Alizade, a.g.e., s.333.

³⁹⁷ “Mücadeleyi Bilinçle Yürütelim”, **Azadlık**, 30 Aralık 1989, s.1.

³⁹⁸ Olağanüstü Hal, Şubat 1990, s.1.

³⁹⁹ Saveliy Pereç, Yanan Küller. // **Haftalık “Meridyen” eki**, 17 Aralık 2001.

⁴⁰⁰ “Söylentiler ve Gerçek”, **Komünist**, 17 Ocak 1990, s.1.

muhabiri, “Sovyet Tacikistan” vapuru ile Krasnovodsk’a gönderilirken Ermenilerin bir kısmı ile konuşabiliyor. Bakü’den tehcir edilen Ermenilerden Natells Grigoryevna Muradyan, “*Tabii ki memleketimden büyük bir pişmanlıkla ayrılıyorum. Ancak Bakü halkını yaşananlardan dolayı suçlu görmediğimi de belirtmek isterim. Bütün bunlar, Ermeni aşırılık yanlılarının ayaklanmalarının, onların terör ve ulusal düşmanlığı körükleyen şiddet politikalarının sonucudur*”, diye beyan etti⁴⁰¹. Yardım edilenlerden biri Galin Yedikarova’nın söyledikleri: “*Geçen gece uzun süre kapımızı çaldılar. AHC üyesi olduklarını söylediler. Toparlanmaya yardım ettiler, karargahlarına götürdüler ve sonra buraya sinemaya getirdiler. Onların yardımıyla bebeğim için mama bulduk*”⁴⁰².

Ancak AHC aktivistlerinin çabaları sonucunda o korkunç günlerde yüzlerce Ermeni’nin hayatını kurtarmak ve yağmayı durdurmak mümkün oldu. AHC Savunma Komitesi üyesi Nurettin Hoca belirtiyor ki edindikleri bilgilere göre Bakü ve Gence’de etnik gruplar arası bir çatışma organize edilmesi ve sonuçta SSCB askeri birliklerinin bu şehirlere konuşlandırılması amaçlanıyordu. Hoca’ya göre, Bakü’deki Ermeniler için esas maksat Sovyet birliklerinin şehre girmesi ve yeşil bir hat oluşturulmasıydı: “*Bir yanda Azerbaycanlılar, diğer yanda Ermeniler ve Ruslar. Elçibey bunu önlemek için AHC Savunma Komitesi’ni görevlendirdi. Ermenileri yağmadan korumak için çabucak toplayıp havalimanı, deniz ve tren istasyonu aracılığıyla gönderdik*”⁴⁰³. Hoca, binlerce ailenin koruma altına alındığını, Bakü ve Gence’de Ermeni katliamlarının önlendiğini de sözlerine ekledi. AHC Yönetim Kurulu üyesi Mammadov, yağma senaryosunun önceden yazıldığından emin. Onun sözlerine göre, 6 Ocak’ta suç dünyasının temsilcilerinin de yardımıyla AHC liderleri fiziksel olarak ortadan kaldırılmalıydı. Bu mümkün olmayınca yetkililer olağanüstü hal ilan etmeye hazırlanmaya başladılar: “*Olağanüstü hali meşrulaştırmak için Bakü’de Ermeni yağmalanması başlatıldı*”⁴⁰⁴.

15 Ocak’a kadar Bakü’de çıkan yağmada çoğu Ermeni 34 kişi hayatını kaybetti⁴⁰⁵. 34 kişinin de yaralandığı, 176 yağma suçu işlendiği bilgilerde yer aldı. Yapılan soruşturma sonucunda yağma ve şiddet olaylarına karışan 31 kişi tutuklandı.

Moskova, Azerbaycan ile Ermenistan arasında ayrımcı tavrını sürdürüyordu. SSCB Bakanlar Kurulu, “*1 Ocak 1990’dan sonra, Azerbaycan SSC’den zorla ayrılan vatandaşlara yardım sağlanması konusunda ek tedbirler hakkında*” bir karar aldı⁴⁰⁶. Ancak Ermenistan’dan kovulan Azerbaycanlılar için böyle bir karar vermedi. Ayrıca Ahıskalı Türk mültecileri Özbekistan’dan sürülürken de bir karar vermediler. Bunlardan 40.000’i Moskova’dan yardım almadan Azerbaycan tarafından kabul edildi. Bu arada, yukarıda belirtilen kararda itiraz edilecek bir madde var. Kararda, Azerbaycan SSC’den ayrılan vatandaşların ulaşım, yeniden yerleşim ve ödeme masraflarının SSCB Bakanlar Kurulu yedek fonundan ayrılması ve ardından da tazminatın Azerbaycan SSC bütçesinden kesilmesi gerektiği belirtildi.

⁴⁰¹ a.g.m.

⁴⁰² “Cumhuriyet İçişleri Bakanlığı’nın Bilgileri”, **Komünist**, 16 Ocak 1990, s.4.

⁴⁰³ Nurettin Hoca ile röportaj, 25 Nisan 2022.

⁴⁰⁴ Müdahale, a.g.m.

⁴⁰⁵ “Cumhuriyet İçişleri Bakanlığı’nın Bilgileri”, **Komünist**, 16 Ocak 1990, s.4.

⁴⁰⁶ “Hayır, Aynı Fikirde Değiliz!”, **Komünist**, 23 Şubat 1990, s.2.

15 Ocak akşamı devlet televizyonu Azerbaycan KP MK Genel Sekreteri Vezirov'un Bakü buzdolabı fabrikasında işçilerle görüşünü yayınladı. Vezirov, burada silah kullanmayı beceren tüm gençleri gönüllü birliklere üye olmaya çağırdı ve kendilerine silah verileceğini söyledi. Yani parti komiteleri gönüllü listeleri oluşturuyordu. Büyük bir sabotajın hazırlandığı açıkça belliydi⁴⁰⁷.

2.6. Moskova'dan Olağanüstü Hal Kararı

Azerbaycan'a askeri müdahale için bahaneler hazırды: bölgelerde Sovyet yönetimlerinin devrilmesi, sınırların yıkılması, Bakü'de Ermeni yağması. 13 Ocak'ta Bakü'de yaşanan olaylarla ilgili olarak, SSCB Yüksek Sovyet Birlik Konseyi Başkanı Yevgeniy Maksimoviç Primakov bir grup parti ve askeri uzmanla birlikte Bakü'ye geldi⁴⁰⁸. O günlerde (14-16 Ocak) Primakov AHC liderliğiyle 4 toplantı yaptı. Ana tartışma konusu askeri tesislerin ve askeri birliklerin, yolların ablukalarının kaldırılmasıydı. Primakov, Bakü katliamından sonra düzenlenen ilk parti genel kurulunda şöyle diyordu: *"Neredeyse onlara yalvarıyorduk, orduyla dalga geçilmez diye. Ordu ne olursa olsun ablukayı kıracak"*⁴⁰⁹. Daha sonraki yıllarda hatıralarını kaleme alan çoğu Sovyet yöneticileri aynı görüşü paylaştılar. 1990 Ocak ayında Bakü'ye gelenlerden biri de Sovyetler Birliği KP MK Sekreteri Girenko idi. Girenko bu görüşmeyi şöyle hatırlıyor: *"Elçibey ve diğer AHC liderleriyle görüştük. Primakov ve ben onları kabul ettik ve onlarla konuştuk. Vezirov'un kontrolü tamamen kaybettiği benim için netleşti. O gece yaşananların arifesinde AHC aktivistlerinden biriyle görüştüm. Askerlerin uzun süre abluka altında kalmayacağı açıldı. İnsanları birliklerle tehlikeli karşılaşmalardan kurtarmak için yollardaki ve hava alanlarındaki barikatları kaldırması için ona yalvardım"*⁴¹⁰. Bir grup aydın - İsmail Şihli, Bahtiyar Vahabzade, Nureddin Rzayev, Şeyhülislam Allahşükür Paşazade ve Hasan Hasanov 17 Ocak'ta Vezirov'a gittiler. Vezirov'un kabinesinde onların karşısına Primakov ve Girenko çıktılar. Vahabzade belirtti ki o, hemen Primakov'a saldırmış: *"Bizden ne istiyorsun, neden durmuyorsun?" Size ne kötülük yapmışız? Bunu gören Vezirov ayağa kalkıp bana sarıldı ve beni sakinleştirmeye çalıştı. O sırada Allahşükür Paşazade, Primakov'a benden daha sert bir şekilde saldırdı ve sert bir tavırla, "Halkıma tehdit olan yerde, ben, hiç kimseyi tanımıyorum. Dürüst olun, ordu şehre girecek mi? Bir katliam olacak mı, olmayacak mı?" dedi. Bize katliam olmayacağına dair güvence vermeye çalıştılar"*⁴¹¹. Gazeteci Nadejda İsmayilova yazılarında o günlerde siyasi yönetimin çaresizliğine dikkat çekti. 14 Ocak'ta Vezirov'un KP MK'yi toplantıya çağırdı. İsmayilova: *"Akşama doğru Moskova'dan gelen Primakov'un katılımıyla ikinci toplantı yapıldı. Primakov keskin sorulardan kaçındı ve konuşmacıları kaba bir şekilde böldü. Yüksek Sovyet Başkanı Elmira Kafarova, durumun çok kritik olduğunu belirtti. Kafarova, halkın Dağlık Karabağ sorununa çözüm talep ettiğini söyledi. Bu sorun çözülürse karşılıklı anlayış sağlanacaktır. Ve Primakov cevap verdi: "Dağlık Karabağ hakkında konuşmayın! Bakü'deki aşırılık yanlılarıyla ne yapabileceğimize bakalım?". Toplantıda büro üyeleri Primakov'a vatandaşların tek bir talebinin olduğunu söyledi: "Karabağ'daki durumu normalleştirmek". Primakov öfkeyle protesto etti: "Hükümeti devirdiler.*

⁴⁰⁷ Aydın Balayev, **Azerbaycan Ulusal Hareketi: Müsavat'tan Halk Cephesine**, Bilim Yayınevi, Bakü, 1992, s.48.

⁴⁰⁸ "Bakü'ye Geldiler", **Komünist**, 16 Ocak 1990, s.1.

⁴⁰⁹ Ağayev, Alizade, **a.g.e.**, s.168-170.

⁴¹⁰ Wall, **a.g.e.**, s.113.

⁴¹¹ "Halk şairi Bahtiyar Vahabzade: Parlamentoyu Toplantıya Çağırarak Benim Şahsi İnisiyatifimdi", **Respublika**, 18 Ocak 1997, s.2.

Bunu neden görmezden geliyorsun?” Moskova’da gönderilenlerin yerel yönetimle durumu tartışmak, bir çıkış yolu bulmak için değil, kanlı niyetlerini gerçekleştirmek için geldikleri buradan anlaşılıyor”⁴¹².

AHC ile anlaşma sağlanamayınca Primakov, Kafkas Müslümanları Ruhani İdaresi Başkanı Paşazade’ye “ülkeyi yönetmeyi” teklif etti. Bu öneri Azerbaycan’da yaşananları İslami köktendincilikle ilişkilendirme zaruretiyle doğuyordu. Dini bir liderin yönetici olduğu gerçeği, Sovyet ordusunun işgalini haklı çıkarmak için iyi bir argüman olabilirdi⁴¹³. “Primakov bana bir öneride bulundu, Gorbaçov ile görüştük, istişare ettik, ancak bir şartla buraya girmeyebiliriz: Ülkenin yönetimini üstlenirseniz, devletinizi korumak için her şekilde size yardımcı olacağımıza ve birliklerin buraya girmeyeceklerine söz veriyoruz”, Şeyhülislam Paşazade, yıllar sonra verdiği röportajda anlatıyordu⁴¹⁴. Şeyhülislam Paşazade, Primakov’un bu teklifini sert bir dille reddettiğini anlattı: “Amacını anlıyorum, bu yüzden kesinlikle söylemeliyim ki teklif ettiğin pozisyonu alamayacağım. Benim 2 rekatlık namazım senin sunduğun makamdan çok daha üstündür!”. Bakü katliamının arifesinde Gorbaçov, Azerbaycan’da İslam devleti kurma girişimi hakkında kışkırtıcı bir açıklama da yaptı⁴¹⁵. Waal, Afganistan’dan Bakü’ye Azerbaycan KP’nin İkinci Sekreteri görevine getirilen Viktor Polyaniçko’nun siyasi manipülasyona açık olduğunu ve İslami faktörü kullanmaktan çekinmediğini belirtiyordu. Bir keresinde Polyaniçko, iki AHC aktivistini görüşmeye davet etti ve onları tuhaf bir teklifle şaşırttı. O, radikal İslami köktendincilik ilkelerinin AHC’nin programına dahil edilmesinde ısrar etti⁴¹⁶. New York Times gazetesinden Bill Keller, AHC Yönetim Kurulu üyesi Tofiq Gasimov’un sözlerini aktarıyor: “Ofisinde (Polyaniçko’nun – B.N.) bir Kuran vardı, karıştırdı ve “Kuran güzel bir kitap” dedi. Ama İslam taşrada çok güçlü. İslami faktörü göz önünde bulundurmalısınız”. Bir komünist yetkilinin ağzından çıkan bu tavsiye çok garip ve şüpheli geldi”⁴¹⁷.

Paşazade, 30 Ocak 1990’da Azerinform’a verdiği demeçte, Sovyet devletinin Azerbaycan halkına karşı öne sürdüğü ve askerlerin konuşlandırılmasına neden olduğu iddia edilen “İslami faktör”ü “kışkırtıcı bir suçlama” olarak nitelendirdi: “Bölgedeki durumun en gergin anlarında bile zekaya, barışa, dostça komşuluğa çağırdık. Bu nedenle, “İslami faktör”ün istikrarı bozduğunu iddia etmek özellikle çileden çıkarıcıdır. Bunu iddia edenlerin tamamen bilinen bir niyetleri olduğu açıktır - Müslümanları Hristiyanlara karşı kışkırtmak ve böyle bir durum etnik gruplar arası çatışmayı şiddetlendirecektir”⁴¹⁸.

Ülkenin böylesine zor bir durumunda, o zamanki yönetim siyasi sahtekarlığa başvurdu. 15 Ocak 1990’da Vezirov’un inisiyatifiyle, Yüksek Sovyet Prezidyumu toplantıya çağırıldı. Yüksek Sovyet Başkanı Elmira Kafarova, Moskova’daki SSCB Yüksek Sovyet Başkanlığı toplantısına

⁴¹² Gabil Hüseyinli, Kanlı Ocak, **Respublika**, 19 Ocak 2020, s.6.

⁴¹³ Arif Yunusov, **Azerbaycan’da İslam**, Zaman Yayınevi, Bakü 2004, s.172.

⁴¹⁴ “20 Ocak’ın “açılmamış kurşunu” - Primakov Neden Allahşükur Paşazade’ye İktidarı Ele Geçirmeyi Teklif Etti?”, çevrimiçi: <https://modern.az/az/news/189378/20-yanvarin-acilmayan-gullesi-primakov-allahsukur-pasazadeye-hakimiyeti-ele-almagi-niye-teklif-etmisdi-tarix> erişim: 22.02.2022.

⁴¹⁵ Ramiz Mehdiyev, **Azerbaycanlılara Yapılan Soykırım Gerçekleri**, Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi Yayınevi, Bakü 2000, s.16.

⁴¹⁶ Waal, **a.g.e.**, s.109.

⁴¹⁷ **a.g.e.**, s.109.

⁴¹⁸ “Şeyhülislam: “Allah’ın Rahmetine Güveniyorum”, **Azerbaycan Gençliği**, 30 Ocak 1990, s.3.

katıldığından Bakü’de değildi. Toplantıya katılanlara göre, toplantı yeter sayısı bile yoktu. Azerbaycan Cumhuriyeti Başsavcılığı’nın verdiği bilgiye göre, Yüksek Sovyet Prezidyumu’nun 11 üyesinden 4’ü (Başkan Yardımcısı Naim Fataliyev, Başkan Yardımcısı Feyruz Mustafayev, Leonid Sokolov, Zakirulla Tagiyev) toplantıya davet edilerek DKÖB’de, gerekirse DKÖB’ye komşu bölgelerde ve sınır boyunca olağanüstü hal ilan etme kararı alındı⁴¹⁹. Kararda SSCB organlarından bu kararın uygulanmasında Azerbaycan’a gerekli yardımı yapmaları istendi. Karardan sonra, SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı, 15 Ocak 1990’da Azerbaycan’da olağanüstü hal ilan etme kararı aldı. SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı, DKÖB ve çevre bölgelerinde olağanüstü hal ilan etti⁴²⁰. Kararnamede Azerbaycan Yüksek Sovyeti Başkanlığı’na Gence ve Bakü şehirlerinde sokağa çıkma yasağı uygulamasını tavsiye etti. Gence ve Bakü’de sokağa çıkma yasağı uygulamasını tavsiye eden kararnamenin 7.Maddesi durumu daha da kötüleştirdi. Nitekim, Ermeni militanların Azerbaycan’ın sınır köylerine ve Dağlık Karabağ’da Azerbaycanlıların yaşadığı yerleşim bölgelerine yönelik saldırılarının yoğunlaştığı bir durumda, Ermenistan’a değil Azerbaycan’a yönelik sert tedbirlerin uygulanması halkta derin bir öfkeye neden oldu. Azadlıg gazetesi Ermenistan’ın Azerbaycan’a karşı eylemlerini “ilan edilmemiş savaş” gibi nitelendirdi⁴²¹. Gazetenin haberine göre 12 Ocak 1990’da öğlen saatlerinde Ermenistan’dan havalanan çok sayıda helikopter Hanlar ili (şimdiki Göygöl) Kuşçu köyü yakınlarına indi. Helikopterden inen silahlı kişiler makineli tüfeklerle sivillerin üzerine ateş açtı. Ermeni militanların 12 Ocak’ta Taşkesen ilçesine bağlı Kuşçu köyüne düzenlediği saldırıda onlarca sivilin hayatını kaybettiğini belirtmek yeterlidir⁴²². Gazete belirtiyordu ki saldırganlara direnenlerin en büyük sıkıntısı silahsızlıktı: “*Ermeniler tepeden tırnağa silahlıydılar. İyi eğitilmiş haydutlara karşı Azerbaycanlılar yalnızca av tüfeği ile çıkabildiler*”.

Böyle bir durumda Azerbaycan halkı, SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı’nın 15 Ocak tarihli kararnamesini kesinlikle haksız, Ermeni yanlısı bir eylem olarak değerlendirdi. Söz konusu karar, AHC Yönetim Kurulu’nun 17 Ocak tarihli kararıyla “*Azerbaycan halkının milli onurunu aşağılayan*” bir belge olarak değerlendirildi⁴²³. Kararda, Azerbaycan Yüksek Sovyeti’nin 20 Ocak’ta olağanüstü toplantıya çağırılması ve bu kararnamenin “*Azerbaycan SSC’nin Egemenliği Hakkında*” Anayasa Kanunu’na aykırı olduğu beyan edilmesi talep edildi. AHC Yönetim Kurulu aynı kararda halka, askerlerin Bakü’ye girmesi halinde direnmemeleri çağrısında bulundu.

15 Ocak kararnamesinin ardından yeniden sürecin barışçıl niteliğini ihlal eden ve şehre asker girişi için yeni bahaneler sunan kararlar alındı. Şehirde istikrar yaratmak yerine dört yanlış eğilim benimsendi: 1. Genel grevler. 2. Kenti korumak için yollarda toplu gösteriler düzenlemek. 3. Mitinglerin Azerbaycan KP MK karşısına taşınması. 4. İstifa sloganı. Hepsi krizi derinleştirdi⁴²⁴. Özellikle mitinglerin neden Azadlıg meydanı’nda değil de Azerbaycan KP MK karşısında yapıldığı ve kimin organize ettiği belli değildi. Bu durum, “*hükümeti zorla değiştirmeye teşebbüs*” bahanesini doğurdu. AHC yönetiminin de bundan haberi yoktu. AHC Yönetim Kurulu üyesi

⁴¹⁹ “Yüksek Sovyet Başkan Vekili Afıyaddin Calilov’un Raporu”, **Azerbaycan**, 20 Ocak 1994, s.2.

⁴²⁰ “SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı’nın Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti ve Diğer Bazı Bölgelerde Olağanüstü Hal İlan Edilmesine Dair Kararnamesi”, **Komünist**, 17 Ocak 1990, s.1.

⁴²¹ “Ermenistan, Azerbaycan’a Karşı İlan Edilmemiş Savaş Yürütüyor”, **Azadlıg**, 14 Ocak 1990, s.7.

⁴²² **a.g.m.**,

⁴²³ Balayev, Mirza, **a.g.e.**, s.32

⁴²⁴ Rahim Aliyev, “Kırk Günün Düşüncesi”, **Azerbaycan**, 2 Mart 1990, s.4.

Gambar: “Bence bu mitingin AHC ile hiçbir ilgisi yoktu. Daha önceden oradaydım ve oradaki insanların çoğu bana yeni görünüyordu. Kışkırtıcı konuşmalar nedeniyle bu miting Azadlıq Meydanı’daki mitinglerden farklıydı. Söylemeye gerek yok ki bu mitinglerin organizasyonunda iktidar için mücadele eden grupların parmağı vardı”⁴²⁵.

18 Ocak’tan itibaren birileri vatandaşları yolları kapatmaya çağırdı. Daha sonra bu suçlamalar ağırlıklı olarak AHC liderlerine yöneltildi, ancak onlar bunu yalanladı. Tanıklara göre, Azerbaycan KP MK önündeki mitinglerde konuşanlar şehrin tüm giriş yollarında - Bileceri, Salyan, Havaalanı, Zığ istikametinde sokaklara inilmesi, yolların kapatılması ve barikatlar kurulması gerektiğinden bahsettiler⁴²⁶. Böyle bir durumda bir katliam olması kaçınılmazdı. Silahsız sivil halkı, Sovyet tanklarının önüne çıkmaya çağırdılar.

O günlerde şehrin askeri komutanı, gerek yokken başta asker aileleri olmak üzere Rusça konuşan nüfusu Azerbaycan’dan nakletmeye başladı. Güya bu onların güvenliği için yapılmıştı. Aslında amaç, Bakü’ye asker sevk edilmesinin önemi konusunda uluslararası toplumda gerekliliği göstermektir.

SSCB Yüksek Sovyeti’nin 15 Ocak tarihli kararının basında açıklanmasının ardından Bakü kentinin girişlerinde ve kentte konuşlu askeri birliklerin çevresinde mitingler yapılmaya başlandı. Şehirde 60 ordu birliğinden 34’ü doğrudan ablukaya alındı⁴²⁷. Mitinglere halkın geniş katılımı vardı. 17 Ocak’ta Azerbaycan KP MK binası önünde aralıksız devam eden mitingler başladı ve genel grev ilan edildi. Göstericiler, Azerbaycan Yüksek Sovyeti’nin olağanüstü toplanmasını, ülke yönetiminin istifasını, Ermenistan’ın Azerbaycan’a yönelik toprak iddialarına son verilmesini ve Bakü çevresinde toplanan ordu birliklerinin Dağlık Karabağ’a ve Ermeni militanların sürekli baskınlarına maruz kalan sınır bölgelerine gönderilmesini talep ettiler.

Bu kararname ile birlikte Gorbaçov Azerbaycan yönetimi için bir aday da arıyordu. Gorbaçov, 16 Ocak’ta DGK başkanı Hüseyinov’u aradı ve Azerbaycan KP’nin başına geçmesini teklif etti. Bundan sonra SSCB KGB Başkanı V. Kryuçkov, Hüseyinov’u arayarak durum hakkında bilgi aldı. Hüseyinov yazıyor: “Vladimir Aleksandroviç, neler oluyor?” Binlerce insan Ermenistan’dan Azerbaycan’a naklediliyor. Şimdi Bakü’de insanları öldürüyorlar, saatlerce süren istişareler ve Moskova’ya raporlar. Ve belirsiz bir beklenti var. Kimse bir şey yapmak istemiyor. Arkalarında ne var?”. Kryuçkov cevabında şunları söylüyor: “Biliyorsunuz ki ülkemizde maalesef kararlar ya geç alınıyor ya da hiç alınmıyor. Primakov Bakü’ye gönderildi. Geniş yetkilere sahiptir. Gorbaçov ile sürekli temas halindedir. Primakov’u durum hakkında bilgilendirin. Ardından Gorbaçov ile yaptığı görüşmeye atıfta bulunarak, “yeni büyük bir işe hazır olun” diye ekledi⁴²⁸. O zaman, Azerbaycan KP Genel Sekreteri Vezirov’un istifasını Gorbaçov

⁴²⁵ “Bu Bizim Görüşümüzdür, İsa Gambar Yönetim Kurulu Raporuyla İlgili Soruları Yanıtlıyor”, **Azadlıq**, 26 Temmuz 1991, s.3.

⁴²⁶ Rovşan Yerfi, **Günlüklerim (anı)**, Yayınevi belirtilmemiş, Bakü 2022 s.40.

⁴²⁷ Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Komisyonunun 19-20 Ocak 1990 Tarihlerinde Bakü Şehrine Asker Sevkiyle İlgili Trajik Olayların Ayrıntıları ve Nedenlerinin Araştırılması Hakkındaki raporu...

⁴²⁸ Hüseyinov, **a.g.e.**, C:2, s.280.

zaten kabul etmişti. 18 Ocak'tan bu yana Primakov onun makamında oturuyor, ülkeyi de fakto yönetiyordu⁴²⁹.

2.6.1. Moskova'dan Bakü'de Katliam Kararı

17 Ocak'tan itibaren Azerbaycan'a ilave Sovyet askeri birlikleri gönderilmeye başlandı. 19 Ocak'ta sevk edilen Sovyet askerlerinin sayısı 24 bine ulaştı⁴³⁰. Bakü'de olağanüstü hal ilan edilmesi konusu ise muamma idi. Sovyet yetkilileri “*olağanüstü hal ilan edilmeyecek*” açıklamaları yapsalar da halkta ve AHC yönetiminde buna güven yoktu. Bakü trajedisinden iki gün önce - 17 Ocak'ta Azerbaycan KP MK binasında çeşitli halk temsilcileriyle toplantıda hem Primakov hem de Girenko, Bakü'de olağanüstü hal ilan etme planı olmadığına yemin ettiler⁴³¹. 18 Ocak'ta Primakov göstericilerin ve Sovyetler Birliği KP MK yetkilisi V. Mihaylov Azerbaycan televizyonunda yaptıkları konuşmalarda söz verdiler ki Bakü'de olağanüstü hal ilan edilmeyecek ve kente ordu birlikleri konuşlandırılmayacak⁴³². Azerbaycan KP Bakü Şehir Komitesi Genel Sekreteri Müslüm Mammadov ve Azerbaycan KP MK daire başkanı Afrand Daşdemirov, onların söylediklerine istinaden ve talimatları yerine getirerek sokağa çıkma yasağı uygulanmayacağına dair kamuoyuna açıklama yaptılar⁴³³.

Ancak, ertesi gün, 19 Ocak'ta, Azerbaycan Yüksek Sovyeti'nin rızası olmadan Gorbaçov, 20 Ocak 00:00'dan itibaren SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı'nın “*Bakü şehrinde olağanüstü hal uygulanmasına ilişkin*” kararnamesini imzaladı⁴³⁴. Kararnamede belirtiliyor ki şehirdeki vatandaşların güvenliğini sağlamak, toplu isyanları önlemek, yasal olarak faaliyet gösteren devlet kurumlarının devrilmesini önlemek için Bakü şehrinde olağanüstü hal ilan edildi ve 15 Ocak 1990 tarihli SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı kararnamesi ülkenin başkentinde de geçerlidir. 19 Ocak'ta Gorbaçov, “*Barvikha*” sanatoryumunda dinlenen Haydar Aliyev'i arayarak, “*Azerbaycan'da isyanlar var ve bu isyanların sorumlusu sensin*” tehdidinde bulundu. Gorbaçov, Azerbaycan'da Sovyet iktidarının fiilen devrildiğini ve suçlunun Aliyev olduğunu ve olayları etkilemek için acilen önlemler alması gerektiği konusunda uyardı⁴³⁵.

Moskova, olağanüstü hal kararını halktan gizlemek için her şeyi yaptı. AHC Yönetim Kurulu üyesi Mammadov televizyonla Bakü'de olağanüstü hal ilan edilmeyeceği ile ilgili SSCB yönetiminin fikirlerini halka iletmek, halkın yollardan ve mitinglerden dağılmasını sağlamak için hitap etmeyi amaçladı. Ancak Mammadov'un halka hitabından kısa bir süre önce, yani saat 19:27'de Azerbaycan Devlet Televizyonu'nun enerji trafosu DGK'nın “*Alfa*” grubu üyeleri tarafından havaya uçuruldu ve halka bu bilgiyi iletme mümkün olmadı. Enerji trafosunun patlatılmasının amacı neydi? Mammadov halka hitap edebilseydi, olaylar nasıl gelişecekti?

⁴²⁹ Hasanlı, a.g.m.

⁴³⁰ Musa Kasımlı, **Azerbaycan Cumhuriyeti Tarihi (1991-2021): İki Ciltte, C:I (1991-2003)**. Bakü Devlet Üniversitesi Yayınevi, Bakü 2021, s.67.

⁴³¹ Anar, Şehitler Dağı...

⁴³² Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Komisyonunun 19-20 Ocak 1990 Tarihlerinde Bakü Şehrine Asker Sevkiyle İlgili Trajik Olayların Ayrıntıları ve Nedenlerinin Araştırılması Hakkındaki raporu...

⁴³³ Oktay Sultanov, 1980'lerin Sonu ve 1990'ların Başında Azerbaycan'da Siyasi Mücadele, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Bakü 1995, s.81.

⁴³⁴ **Bakinskiy Raboçiy** [Bakü çalışanı], 25 Ocak 1990, s.1.

⁴³⁵ Ahundova, a.g.e., s.790.

Mammadov belirtti ki 19 Ocak öğlen saatlerinde, televizyonun çalışmasının durmak üzere olduğu bilgisini alıyor: “O zamanki televizyon başkanı Elşad Guliyev ile görüştüğümde, kendilerine AHC temsilcisi diyen bir grup kişinin televizyon istasyonunun binasına gelip grev ilan ettiklerini söyleyerek işin durdurulmasını talep ettikleri ortaya çıktı. Bu nedenle Guliyev işçileri eve göndermiş. Guliyev’e bunun bir provokasyon olduğunu bildirdim ve işçilerin geri çağrılmasını talep ettim ve saat 20.00’de halka sesleneceğimi söyledim”⁴³⁶. Mammadov, vaatlere rağmen Bakü’deki askeri birliklerin yönetimiyle yaptığı görüşmelerden şehre bir saldırı hazırlığında olduğu izlenimini edindiğini de sözlerine ekledi. Bu nedenle o sırada Azerbaycan KP MK’ya gelen Mammadov, ülke liderlerinin olaylara müdahale etmesini ve yaklaşan trajedinin önlenmesini talep etti: “Ancak, bu sonuçsuz görüşmeler sırasında TV istasyonunun enerji trafosunun devre dışı kaldığı ortaya çıktı ve Azerbaycan’ın tamamı için ana bilgi kaynağı kapatıldı”. Bu konuşmaya izin verilseydi, halk arasında büyük bir üne sahip olan Mammadov’un çağrısıyla halkı yollardan ve mitinglerden evlerine dağıtmak mümkün olabilirdi. Azerbaycan Başsavcılığı’nın 16 Ocak 1994 tarihli açıklamasında belirtildi ki 19 Ocak’ta Azerbaycan Radyo ve Televizyonunun enerji trafosunun patlatılması SSCB DGK yönetimi tarafından düzenlendi ve “Alfa” özel grubu tarafından Azerbaycan SSC DGK’nin 4. Bölümünün elemanı N. Starsenkov ile birlikte yürütüldü⁴³⁷.

Azerbaycan KP MK büro üyeleri 19 Ocak’ta Yazov ile görüşerek Bakü’ye yönelik saldırının yarına ertelenmesini talep etmelerine rağmen, Yazov, “Size yeterince zaman verdik” yanıtını verdi. Çaresiz kalan Azerbaycan yönetimi SSCB Bakanlar Kurulu Başkanı Rijkov ile temasa geçti: “Size yalvarıyoruz, lütfen Yazov’a planları sabaha kadar durdurmasını emredin. Sabah Büro’yu toplayacağız ve tüm sorunları çözeceğiz. Ülkede yönetim krizi yaşıyoruz. Bu sorunu çözeceğiz. O zaman orduya gerek kalmayacak”⁴³⁸. Rijkov’u Azerbaycan’da yaşayan çok sayıda Rus olduğu konusunda uyardılar ve “Onları zor durumda bırakıyorsunuz. Askerlerin sevk edilmesi onlara karşı nefret uyandırabilir. Bunu yapmak gerekli değildir. Bize bu sorunu sabaha kadar çözme fırsatı verin”⁴³⁹.

Sovyet askeri birlikleri Bakü’ye girmeden birkaç gün önce, bir dizi askeri birlik şehir içindeki kışlalara yerleştirildi ve yerel milis birlikleri silahsızlandırıldı. Olaydan bir gün önce 19 Ocak’ta tüm hastaneler boşaltıldı ve hastaların neredeyse tamamı evlerine gönderildi. Tüm bölgesel parti komitelerine, Azerbaycan KP MK tarafından herkesin hazır olması ve çağrıldığı anda gelmesi gerektiği gizlice talimatla verildi. İlçe parti komitelerinin binaları askeri komutanlara ayrıldı, komutanların kimlikleri belirlendi⁴⁴⁰. Daha sonraki olaylar da Bakü’de olağanüstü hal ilanı ve sokağa çıkma yasağı zamanını halktan sakladıklarını ve Bakülüleri gafil avlamak için her şeyin yapıldığını da gösterdi.

⁴³⁶ İtibar Mammadov ile röportaj, 19 Mayıs 2022.

⁴³⁷ “Ocak Trajedisinin Failleri Halkın Önünde Hesap Vermeli, Yüksek Sovyet Başkan Yardımcısı Afiyaddin Calilov’un Raporu”, **Azerbaycan**, 20 Ocak 1994, s.3.

⁴³⁸ İhanetin Sessizliği (Kanlı Ocak Trajedisinden Bu yana Geçen Dört Yılın Belge Kroniği), **Azerbaycan**, 17 Ocak 1994, s.2.

⁴³⁹ **a.g.m.**

⁴⁴⁰ Azerbaycan Milli Meclisinin 20 Ocak 1990’da Bakü’de Meydana Gelen Trajik Olaylara İlişkin Kararı, **e-qanun.az**, çevrimiçi: <https://e-qanun.az/framework/8820> erişim: 13.04.2022.

Böyle bir ortamda, Sovyet ordusu, özel kuvvetler ve jandarmadan oluşan birlikler Bakü'yü işgal etmek için harekete geçti. Askeri birliklerin sevk hareketi konuşlandığı bölgelerden, Türkan ve Gala yerleşimlerinden 19 Ocak'ta 21-22 saatleri arasında başladı. Askerlerin hareket ettiği istikamette yoldan geçenlere ve araçlara ateş açıldı. 20 Ocak 00:00'a kadar, yani 19 Ocak 1990 tarihli kararname yürürlüğe girmeden önce, Sovyet askerleri 9 vatandaşı öldürdü⁴⁴¹. Kentte olağanüstü hal uygulanacağı uyarısı, 7 saat sonra askeri komutanın anonsu ile verildi⁴⁴².

Sabah açıldığında, Bakü sakinleri korkunç bir manzara ile karşılaştı: sivillerin kanıyla kırmızıya boyanmış asfalt, parçalanmış ceset kalıntıları, ezilmiş ve kurşun delikli arabalar, evler ve hastanelerin binaları, aynı zamanda çocuk hastanesi binaları. Bu trajediyi araştıran Azerbaycan Yüksek Sovyeti Komisyonunun raporuna göre şehrin ele geçirilmesi sonucunda 131 kişi öldürüldü. Bunların 117'si Azerbaycanlı, 6'sı Rus, 3'ü Yahudi ve 3'ü Tatardı. Bunların 124'ü erkek, 7'si kadın ve 7'si çocuktü. Askeri operasyonda 744 kişinin yaralandığı, 4 kişinin kayıp olduğu ve 400 kişinin tutuklandığı raporda yer aldı. Operasyon sırasında, değişken ağırlık merkezine sahip Kalaşnikof makineli tüfek, 5.45 kalibrelik mermiler kullanıldı⁴⁴³. Askeri personel tarafından 200 ev ve daire, ambulans dahil 80 araba, yanıcı mermilerin neden olduğu yangın sonucu devlet malı ve özel mülkiyet tahrip oldu. Ölenler arasında kadınlar, çocuklar ve yaşlıların yanı sıra acil servis çalışanları ve milisler de vardı. Söz konusu rapor, olağanüstü hal ilanından önce Sovyet askerlerinin 82 kişiyi öldürdüğünü ve 20 kişiyi ölümcül şekilde yaraladığını (hepsi o gün ve sonraki günlerde hastanelerde vefat etti) belirtmektedir. Bakü'de metro dışında ulaşım yoktu, insanlar yollarda ve sokaklarda yaya yürüyorlardı.

Saldırıyı Gala yönünden yöneten General Alexander Lebed şöyle yazıyor: “*Talimatlara göre Bakü şehrini aldık - önümüze gelen her şeyi tanklarla, tabii ki insanlarla birlikte, mahv ve yerle bir ettik*”⁴⁴⁴. Halk yazarı İsmayil Şıhlı 24 Ocak 1990'da Azerbaycan KP MK'nin genel kurulunda yaptığı konuşmada İkinci Dünya Savaşı'nda bile böyle vahşet görmediğini söyledi: “*İkinci Dünya Savaşı'na katıldım. Birçok korku ve kanlı sahne gördüm. Savaşlar ve bastırılmış isyanlar hakkında kitaplar okudum. Ben böyle vahşi hareketlerle karşılaşmadım. Askerlerin sivil bir nüfusa bu kadar vahşi, acımasız bir saldırısı olmamıştı*”⁴⁴⁵. İnsan Hakları İzleme Örgütü'nün 1991 yılında “*Azerbaycan'da Kara Ocak*” başlığıyla yayınladığı raporunda da 19-20 Ocak gecesi Sovyet birliklerinin Azerbaycanlıların direnişine karşı uyguladığı şiddetin ölçüsüz olduğu belirtildi⁴⁴⁶. Raporda ifade edildi ki Sovyet yetkilileri açıkça itiraf ettiler ki Sovyet birliklerinin müdahalesinin amacı Azerbaycan SSC'nin komünist hükümetinin komünizm karşıtı milliyetçi muhalefet tarafından devrilmesini önlemek olduğu için Sovyet orduları tarafından verilen ceza sadece

⁴⁴¹ Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Komisyonunun 19-20 Ocak 1990 Tarihlerinde Bakü Şehrine Asker Sevkiyle İlgili Trajik Olayların Ayrıntıları ve Nedenlerinin Araştırılması Hakkındaki raporu...

⁴⁴² 19-20 Ocak 1990'da Bakü'de Meydana Gelen Olaylarla İlgili Soruşturma Hakkında Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Araştırma Komisyonunun Beyanı, 11 Şubat 1990, **preslib.az**, çevrimiçi: <https://files.preslib.az/projects/aggression/az/c4.pdf> erişim: 13.04.2022.

⁴⁴³ Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Komisyonunun 19-20 Ocak 1990 Tarihlerinde Bakü Şehrine Asker Sevkiyle İlgili Trajik Olayların Ayrıntıları ve Nedenlerinin Araştırılması Hakkındaki raporu...

⁴⁴⁴ Alexander Lebed, Za Derjavu Abidna [**Devlet İçin Bir Utanç**], Moskovskaya Pravda gazetesinin Yayınevi, Moskova 1995. s.289.

⁴⁴⁵ **Ordubad**, 16 Şubat 1990, s.2.

⁴⁴⁶ Sovyetler Birliği'nde Konflikt Azerbaycan'da Kara Ocak, **hrw.org**, çevrimiçi: <https://www.hrw.org/reports/pdfs/u/ussr/ussr915.pdf> erişim: 12.04.2022.

Azerbaycan’da değil, Sovyetler Birliği’nin diğer cumhuriyetlerindeki milliyetçilere de bir uyarı gibi öngörülebilirdi.

Olağanüstü hal ilan edilmeyen bölgelerde 25 Ocak’ta Neftçala’da ve 26 Ocak’ta Lenkeran’da 8 kişi öldürüldü⁴⁴⁷. Rahimzade’nin söylediğine göre Bakü’deki katliamdan sonra Lenkeranlılar meydanlardan çekilmedi. Onun sözlerine göre Lenkeran’ın merkezinde her gün binlerce kişi toplandı: “*Korku yoktu. Şehri savunmak için müfrezeler kuruldu. Av tüfekleriyle silahlanmışlardı. Ancak silahlı bir ordunun bize doğru geldiğini biliyorduk. Ordunun Lenkeran’a geldiğini haber verdiler. 22 Ocak’ta 2.000 kişilik ordu Lenkeran şehrini kuşattı. Helikopterler üzerimizden uçuyordu. Buna rağmen kimse sahadan ayrılmak istemedi*”⁴⁴⁸. Lenkeran Halk Cephesi Yönetim Kurulu üyeleri kan dökülmesini önlemek için bölgede bulunan Sovyet askeri ve sivil yetkilileriyle toplantı yaptılar. Bu toplantının amacı Halk Cephesi temsilcilerinin silahlarını teslim etmesi ve karşılığında Sovyet ordusunun şehre girmemesidir. Bu toplantı 25 Ocak 1990 gece yarısı 12 sularında başladı ve 3’e kadar devam etti. Son olarak bir anlaşma protokolü imzalandı. Ertesi sabah, 26 Ocak, öğleden sonra saat 3’te tüm silahlar toplandı. Ancak AHC’nin Lenkeran il teşkilatının yönetiminde de bölünme vardı. Ayın 26’sında Lenkeran Halk Cephesi üyesi Alikram Humbatov anlaşmayı bozarak silahlı bir grupla Haftoni ormanına çekildi. Nitekim 26 Ocak günü öğleden sonra saat 2’de Haftoni ormanında SSCB birlikleri ile Humbatov’un grubu arasında silahlı çatışma çıktı ve açılan ateş sonucu 5 kişi öldürüldü. Bir kişiyi - Tariyel Abdullayev’i helikopterde boğdular. Rusya’nın Ulyanovsk kentine 16 kişi, Şuvelan cezaevine ise 30 kişi götürüldü. Tutuklananların çoğu bir ay sonra evlerine kötü durumda döndüler.

Bakü’deki 20 Ocak katliamından sonra, Sovyet ordusu Bakü-Sumgayıt yolunda bir başka korkunç suç daha işledi: Zırhlı bir tank, Azerbaycan’ın 5 kimyager bilim adamını seyahat ettiği 05-10 AQU devlet plakalı “*Jiguli*” arabasını ezdi⁴⁴⁹. Onlar, başkentten Sumgayıt’a, birkaç yıl birlikte çalıştıkları Polimer Malzemeler Enstitüsü’ne gidiyorlardı. Kimyager bilim adamları: İbrahim İbrahimov, İsmayıl Mursagulov, İdris Ahmedov, Parlag Mustafayeva ve Svetlana Mammadova, Profesörler İ. İbrahimov ve S. Mammadova olay yerinde öldü. İ. Mursagulov da doktorların ciddi çabalarına rağmen üç gün sonra öldü. Sadece P. Mustafayeva ve İ. Ahmedov uzun süreli tedaviden sonra yaşamaya devam edebildiler.

Merkez medyası Bakü’de hiçbir kadın ve çocuğun öldürülmediğini haber verdi. SSCB KP MK’nin resmî gazetesi Pravda yazdı ki Halk Cephesi liderlerinin olağanüstü hal ilan etmek için alınan önlemler sonucunda kadın ve çocukların öldürüldüğü iddiası açıkça kışkırtıcıdır: “*Bunun taraflı bir yalan olduğu bir kez daha tekrarlanmalıdır! Amacı, halkı Sovyet ordusuna karşı koymaktır*”⁴⁵⁰. Ancak ölenler arasında 7 kadın ve 7 çocuk da var. On üç yaşındaki Larisa Mammadova, babası Farman’ın çalıştığı parkın çalışanları ile birlikte L. Şmidt’in adını taşıyan fabrikanın yanında “İkarus” otobüsünde oturdukları yerde kurşunlandı, Larisa kalbinden vuruldu

⁴⁴⁷ 20 Ocak 1990’da Bakü’de İşlenen Trajik Olaylar Hakkında Milli Meclis kararı, 29 Mart 1994, **e-qanun.az** çevrimiçi: <https://e-qanun.az/framework/8820> 14.04.2022.

⁴⁴⁸ Rahimzade ile röportaj.

⁴⁴⁹ Rahman Orhan, Sovyet Ordusunun 24 Ocak Suçu, **lent.az**, çevrimiçi: <https://lent.az/news/153232> erişim: 28.04.2022.

⁴⁵⁰ **Pravda**, [Hakikat] 22 Ocak 1990, s.1.

ve olay yerinde öldü⁴⁵¹. Bu kızcağız aşırılıkçı mı? Orta okul öğrencisi Kerim Kerimov şöyle diyor: “20 Ocak’ta saat dört civarında arkadaşım ve ben parkta yürüyorduk. O sırada askerler gördük, tek kelime etmeden ateş etmeye başladılar. Beni vurdular, düştüm, başka bir şey hatırlamıyorum”. Kerimov hastaneye getirilmiş ve şu teşhis konmuş: mermi mesaneden geçmiş, karın boşluğunu tahrip etmiş ve göğüs kafesi delinmişti. Bu çocuk silahlı bir milliyetçi mi? On yaşındaki Samira Bagirova (göğüs kafesinden vuruldu), 12 yaşındaki Gültekin Paşayeva (boyun bölgesinden ateşli silahla yaralandı) bölücü güçler mi? Rastgele gelip giden insanları, arabaları, evlerin pencerelerini vurdular. İnsanlar evden çıkmadan mutfakta oturup çay içerken bile öldürüldüler⁴⁵².

“Askerlerin ve Aile Üyelerinin Sosyal Korunması Birliği”nin (SHIT) bağımsız askeri uzmanlarının raporu, Sovyet askerlerinin “savaş görevi” yerine getirmek için güçlü bir psikolojik eğitim aldıklarını belirtti. Rapora göre askerlere aşağıdaki psikolojik etkiler yapılmış: *Rusları savunman için seni Bakü’ye getirdiler, yerel halk onları vahşice yok ediyor; aşırılık yanlıları Salyan kışlasının* (Bakü’de esas askeri garnizonun bulunduğu alan-B.N.) *çevresindeki evlerin çatılarına keskin nişancılar yerleştirdi, sadece bu bölgede 110 atış noktası var; binalar ve apartmanlar AHC militanlarıyla dolu, sizi ağır makineli tüfek ateşiyle vuracaklar*⁴⁵³. Aslında bu söylenenlerin hepsi yalandı. Tüm bu psikolojik hazırlıklar Sovyet askerinin da kaddar yapmak içindir ve bu sonuç verdi. Sovyetler Birliği’nin askerleri önlerine çıkan herkesi yakın mesafeden ateşle, özellikle acımasızca öldürdüler. Ambulanslara bile ateş açtılar⁴⁵⁴. Öldürülenlerin cesetleri tanınmaz haldeydi. Gorbaçov yönetimindeki Sovyet imparatorluğunun yönetimi, Bakü’de “Rus ve Ermeni kartını” ustaca kullandı. Güya askerler Bakü’ye onları ve askeri personelin ailelerini korumak, “milliyetçi aşırılık yanlıları” tarafından iktidarın şiddetle ele geçirilmesini önlemek için sevk edilmişti. Aslında bu açık bir ikiyüzlülüktü, beyaz bir yalandı. Çünkü Sovyet liderliğinin “kanıtları” gerçeğe yakın olsa bile, Bakü’ye tam silahlı birlikler göndermeye gerek yoktu. Çünkü o zaman 12 bin civarında jandarma vardı, Savunma Bakanlığı’na bağlı Bakü garnizonunun çok sayıda askeri birimi, hava savunma kuvveti vardı. 4. Ordu Komutanlığı da Bakü’de bulunuyordu⁴⁵⁵.

Azerbaycan Yüksek Sovyeti Komisyonu’nun raporunda, olağanüstü hal sırasında tutuklananların azılı suçlularla birlikte tutuldukları ve vücutlarında kendilerine karşı şiddet uygulandığını gösteren morluklar olduğu ifade edildi.

2.6.2. Katliama Bakü’nün Tepkisi

20 Ocak akşamı saat sekiz civarında Bakü radyosu, Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Prezidyumu Başkanı Kafarova’nın Azerbaycan ve Rus dillerinde yaptığı açıklamayı yayınlamaya başladı. Kafarova, “Azerbaycan SSC’nin yüksek makamları ve yönetim organları tarafından Bakü’de olağanüstü hal ilan edilmesine yönelik herhangi bir karar alınmadığını ve SSCB Yüksek Sovyeti’nin böyle bir kararı alması için onay verilmediğini” beyan etti: “Dökülen kanın tüm

⁴⁵¹ Gulu Kangarlı, **Kara Ocak Şehitleri (Bilgi kitabı)**, Genclik Yayınevi, Bakü 1992, s.81.

⁴⁵² Müdahale, **a.g.m.**

⁴⁵³ Valiyev, **a.g.e.**, s.58.

⁴⁵⁴ Vahid Maharramov, **Kanlı Gece - Kanlı Tarih**, Askeri Yayınevi, Bakü 2011, s.89.

⁴⁵⁵ 20 Ocak trajedisi Azerbaycan Halkına ve İnsanlığa Karşı İşlenmiş Korkunç Bir Suçtur, **history.az** (çevrimiçi) [file:///C:/Users/B%C9%99kir%20N%C9%99rimano%C4%9Flu/Downloads/kitab201001060900389999%20\(5\).pdf](file:///C:/Users/B%C9%99kir%20N%C9%99rimano%C4%9Flu/Downloads/kitab201001060900389999%20(5).pdf)

sorumluluğu, bu kararı kabul eden ve doğrudan uygulayan SSCB'nin organları ve yetkililerine aittir. Azerbaycan halkı, oğullarının ve kızlarının trajik ölümlerinden dolayı kimseyi affetmeyecektir”⁴⁵⁶. Kafarova, Hürriyet Haber Ajansı Erzurum Bürosu'nun kurduğu teleks bağlantısında soruları cevaplandırırken, “Azeri halkına yapılan saldırılar hiçbir zaman affedilmeyecektir” dedi. Kafarova, Rus askerlerinin iki günden bu ana Azerbaycan'da özellikle başkent Bakü'de binlerce⁴⁵⁷ Azeri'yi öldürdüğünü belirterek şunları söyledi: “Azerbaycan ile Sovyetler Birliği Prezidyumu arasında çıkan anlaşmazlık, çatışmaya dönüştü. Rus askeri yakın dövüş taktiğine girdi. Tank, top ve son derece modern silahlarla Azeri halkına saldıran Rus Askeri, genç, ihtiyar, çoluk çocuk demeden binlerce Azeri'yi öldürüyor. Bakü bir kan gölü haline geldi. Dökülen kanların sorumlusu Sovyetler Birliği yöneticileridir. Azerbaycan dökülen kanların hesabını soracaktır. Olayların sorumlularını affetmeyecektir”⁴⁵⁸.

21 Ocak'ta, milletvekillerinin 1/3'nin girişimiyle Azerbaycan Yüksek Sovyeti'nin olağanüstü toplantısı yapıldı. Toplantıda SSCB halklarına ve tüm dünya halklarına ve parlamentolarına çağrı kabul edildi. Olayları araştırmak için 21 kişilik bir soruşturma komisyonu oluşturuldu⁴⁵⁹. 22 Ocak 1990'da Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti, “Bakü şehrinde olağanüstü halin iptali hakkında” sert bir karar aldı⁴⁶⁰. Kararda, SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı'nın 19 Ocak 1990 tarihli Bakü'deki olağanüstü hal hakkındaki kararı “Azerbaycan SSC'nin egemenliğine karşı saldırganlık” ve Bakü ve çevresinde toplu katliama neden olan kararnamenin infazını emreden SSCB'nin yüksek otorite ve yetkililerinin eylemleri ise “Azerbaycan halkına karşı suç” olarak değerlendirildi. Başkent Bakü'den tüm askeri birliklerin ve tümenlerin bir an önce geri çekilmesini talep eden kararda, SSCB'den ayrılma konusunda da görüş dile getirildi: “Birlik yetkililerinden olumlu bir yanıt alınmazsa, olağanüstü oturum çalışmalarına devam etmelidir. SSCB ile Azerbaycan SSC arasındaki ittifak ilişkilerini sürdürmenin yararı konusunu tartışmaya başlamalıdır”. Daha sonra, SSCB kurumlarından sadece olumlu değil, genel olarak bir yanıt alınmamasına rağmen, parlamento çalışmalarına devam etmedi, SSCB ile Azerbaycan SSC arasındaki birlik ilişkilerinin sürdürülüp sürdürülemeyeceği görüşülmedi. Bu karar aşağıdaki kısımlarda zamanında uygulanmadı: Bakü şehrinde olağanüstü hal ilan edilmesine ilişkin 19 Ocak 1990 tarihli SSCB Yüksek Sovyet Başkanlığı Kararnamesi'nin yürütmesinin askıya alınması (2.Madde); tüm askeri birliklerin Bakü ve ülkenin diğer bölgelerinden en kısa sürede geri çekilmesi (3.Madde). Böyle bir durumda alınan kararlar Azerbaycan SSC yönetimi tarafından uygulanmadı ve parlamentonun kararının aksine Bakü'de olağanüstü hal hemen iptal edilmedi. Yüksek Sovyet'in belgelerinden, Moskova'nın Bakü'deki olağanüstü halin ilan edilmesinden sadece bir buçuk ay sonra iptal etmeyi kabul ettiği belli oldu. Azerbaycan SSC yönetimi, toplumda çatışmaya yol açacağı korkusuyla olağanüstü hali iptal etmeyi reddetmiş. Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti'nin 9 Şubat 1991'deki oturumunda, Yüksek Sovyet Başkanı Kafarova, milletvekillerinin

⁴⁵⁶ Balayev, Mirza, **a.g.e.**, s.131.

⁴⁵⁷ 20 Ocak katliamından sonraki ilk günlerde hem Azerbaycan'dan Türk medyasına yapılan açıklamalarda hem de medyada yayınlanan haberlerde şehit sayısı binlerle ifade edildi. Daha sonra Yüksek Sovyet'in raporunda 131 kişinin şehit olduğu kaydedildi.

⁴⁵⁸ “Azerbaycan Devlet Başkanı'ndan Ağır Suçlama: Akan Kanın Sorumlusu Moskova'dır”, **Hürriyet**, 22 Ocak 1990, s.12.

⁴⁵⁹ “Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Milletvekili Komisyonu'nun Bilgileri”, **Komünist**, 27 Ocak 1990, s.3.

⁴⁶⁰ Balayev, Mirza, **a.g.e.**, s.133.

taleplerine yanıt olarak şunları söyledi: “Bu karar 5 Mart’taki Sovyetler Birliği’nin parlamento oturumunda tartışıldığında, Yoldaş Gorbaçov ile görüştük. Bu konuyu gündeme getirdim. Bize yarından itibaren olağanüstü hal kararını iptal edeceğim yanıtını verdi. Bize zaman verin dedim. Ayaz Niyazoviç’i aradım, sonra Bakü’ye döndüğümde bu konuyu tartıştık. Olağanüstü hali Bakü’de iptal edemedik, çünkü iç savaş olabilirdi”⁴⁶¹. Olağanüstü hal ancak 30 Ağustos 1991’de cumhurbaşkanlığı seçimlerinin arifesinde iptal edildi.

Azerbaycan KP MK parti örgütünde hukuki ve siyasi bir değerlendirme yapmak için girişimde bulunuldu. Ancak, sıradan görevliler tarafından gündeme getirilen bu girişim, üst düzey yöneticiler tarafından örtbas edildi. Azerbaycan KP MK’nin 24-25 Ocak 1990’da düzenlediği genel kurul toplantısında da trajedinin hukuki ve siyasi değerlendirmesini yapma girişimi gündeme getirildi. Moskova’ya bağlı komünistler tarafından engeller oluşturulsa da demokratik görüşlü komünistlerin ısrarıyla genel kurulda bir komisyon oluşturuldu. Bunlardan birine Daşdemirov başkanlık etti ve görevi 20 Ocak trajedisinin nedenlerini araştırmaktı. Trajediye araştıran komisyonun raporu, 31 Mart 1991’de Azerbaycan KP MK’nin genel kurulunda dinlendi⁴⁶². Komisyon başkanı Daşdemirov yaptığı konuşmada Gorbaçov’un olağanüstü hal kararını savunan açıklamalar yaptı. O, acil önlem alınması gerektiği sonucuna varmıştı. SSCB yönetiminin görüşü ile örtüşen bu konuşmaya göre, o dönemde halk bölünmüştü, halk içinde bir çatışma vardı ve bu nedenle olağanüstü hal gerekliydi. Böyle bir yaklaşım halka iftira niteliğindeydi, çünkü halk haklı olarak Dağlık Karabağ’daki Ermeni ayrılıkçılığına ve onu destekleyen SSCB yönetimine karşı çıkmıştı. Azerbaycan KP MK 24 Ocak 1990’da düzenlenen plenumunda oluşturulan ikinci komisyonun görevi Vezirov’un görev süresi boyunca faaliyetlerini araştırmaktı. Bu komisyon tarafından Vezirov’un faaliyetleri hakkında hazırlanan bilgiler, Azerbaycan KP MK’nin 2 Haziran 1990’daki genel kurulunda gözden geçirildi ve 20 Ocak trajedisinin ana suçlularından biri olan Vezirov, sadece yazılı olarak ağır bir şekilde kınandı ve Azerbaycan KP MK üyeliğinden çıkarıldı⁴⁶³. Vezirov’un suçlu olduğu bile kanıtlanmadı.

21 Ocak 1990’da Sovyetler Birliği KP MK Siyasi Bürosunun eski bir üyesi olan Aliyev, Azerbaycan’ın Moskova’daki Daimi Temsilciliği’nde bir konuşma yaptı ve Bakü’ye asker gönderilmesini eleştirdi ve bu eylemin yasa dışı olduğunu ilan etti. Aliyev, “Böyle bir kararı verenlerin eylemini siyasi bir hata olarak görüyorum. Evet, büyük bir siyasi hata yapıldı” diye açıklamada bulundu⁴⁶⁴. Bu, Aliyev’in 1987’de istifaya zorlandıktan sonra ilk siyasi konuşmasıydı. Moskova’da SSCB yöneticileri tarafından takibe uğrayan Aliyev’in siyasal hayatının yeni dönemi başlıyordu.

Moskova, Azerbaycan’a asker göndermek amacıyla çeşitli bahaneler öne sürmüştü. Bu bahanelerden biri, Sovyet devletine tehdit olarak görülen “İslami faktör” idi. Yukarıda bahsetmiştik: Moskova, bu bahaneyi kanıtlamak için Şeyhülislam Hacı Allahşükür Paşazade’ye ülkeyi yönetmeyi teklif etmişti. Bu öneri reddedilse de Moskova bu bahaneyi kullandı, çünkü dünya kamuoyu Azerbaycan’a askeri müdahale nedenlerine inanacak ve destekleyecekti. “Pravda”

⁴⁶¹ “20 Ocak 1990’da Bakü’de İşlenen Trajik Olaylar Hakkında” Milli Meclis kararı, 29 Mart 1994, e-qanun.az, çevrimiçi: <https://e-qanun.az/framework/8820> erişim: 12.05.2022.

⁴⁶² “Azerbaycan KP MK Genel Kurulu Hakkında Bilgi”, **Komünist**, 1 Nisan 1990, s.1.

⁴⁶³ “Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi Genel Kurulu Hakkında Bilgi”, **Komünist**, 3 Haziran 1990, s.1.

⁴⁶⁴ Azerbaycan Tarihi, C:VII..., s.213.

gazetesi, 20 Ocak 1990 tarihli sayısında yazıyordu: “*Milliyetçi, Sovyet karşıtı gruplar şehrin (Bakü kasedediliyor – B.N.) normal yaşamını bozuyor. Mitinglerde Azerbaycan’ın SSCB’den çekilmesi, kuzey ve güney Azerbaycan’ın birleşmesi ve tek bir İslam devleti oluşturmaya talep ediliyor*”⁴⁶⁵. SSCB’de İslam’a yaklaşım belliydi. Tamamen marjinalleşmiş dindar insanlar, toplumun “*ikinci sınıf insanı*” statüsündeydiler. Azerbaycan’da bu durum farklı değildi. Ülkenin dini cemaati çok sınırlıydı. 1985 yılında Azerbaycan’da sadece 18 kayıtlı cami ve 53 dini cemaat faaliyet gösteriyordu. 1982 yılında yapılan resmi kayıtlara göre ülkede sadece 123 molla vardı, bunlardan sadece 16’sı din eğitimi almıştı⁴⁶⁶. Buhara’daki “Mir Arap” Medresesi ve Taşkent İslam Üniversitesi’nden mezun olan bu din adamlarının tümü, Kafkas Müslümanları Yönetimi’nde ve Bakü camilerinde çalışıyordu. Paşazade 21 Ocak 1990 tarihinde yaptığı açıklamada, “*Mümin olmak, İslam’a dahil olmak, aslında günah sayılan şovenizmden ve kibirden uzak durmaktır... Hayali “İslami faktörü” bir toplumsal karışıklık nedeni olarak öne sürmek öfke oluşturuyor. Bunun belli bir amacı olduğu çok açık. Demek ki Müslümanları Hristiyanların karşısına koymakla etnik çatışmaları yoğunlaştırmak amaçlanıyor*” dedi⁴⁶⁷. Şeyhülislam’ın açıklaması sert bir uyarıyla sona eriyordu. O, askerlerin Bakü’den derhal çekilmesini şiddetle talep etti, aksi takdirde, Sovyet birliklerinin Afganistan’daki duruma düşeceğini vurguladı. Türk basınından Mehmet Ali Birand’a verdiği bir röportajda, “*Burada İslam’ı bilenlerin sayısı azdır. Biz nasıl olur da İslam devleti kurarız*” diyen AHC lideri Elçibey, Azerbaycan toplumunun din alanında ne eğitimi ne de bilgisinin bulunduğunu, dinin yaygınlaşmadığını, aksine özgür Azerbaycan’ın Atatürk’ün Türkiye’si gibi laik olacağını tekrarladı⁴⁶⁸.

Şehitlere 40 gün yas tutuldu. Sovyet petrol arıtma endüstrisinin liderlerinden biri olan Azerbaycan, 40 gün boyunca ulusal greve gitti. Grev, özellikle Bakü şehri askeri komutanı V.S. Dubinyak’ın emriyle yasak olmasına rağmen yapıldı⁴⁶⁹. Söz konusu emire göre, günün herhangi bir saatinde ve her şeyden önce gıda ürünleri temini, sağlık, eğitim ile ilgili mesleklerin yanı sıra ulaşım, iletişim, enerji, gaz, su temini, akaryakıt ve madeni yağ tedarik sisteminde, basın kuruluşlarında grev yapanlardan, kuralları çiğneyenlerden hesap sorulacaktı.

Bakü, Gence vb. şehir ve bölgelerin kolluk kuvvetleri tarafından takibe uğrayan muhalefetin liderleri yasadışı faaliyetlere başladı. Rahim Gaziyev ve Nemat Penahov İran’a, İ. Mammadov ise aranma duyurusu sırasında Moskova’ya giderek, Azerbaycan Daimî Temsilciliği’nde yabancı muhabirlerin katılımıyla düzenlenen basın toplantısında Azerbaycan’a karşı işlenen suç hakkında bilgi verdi ve orada tutuklandı⁴⁷⁰.

Bakü’nün işgali sırasında hayatını kaybedenler için 22 Ocak’ta cenaze töreni düzenlendi. Törene 1 milyondan fazla kişi katıldı. Azadlık Meydanı’nın, Azerbaycan KP MK binasının

⁴⁶⁵ Sovyet Gazetelerinin 20 Ocak’tan Önce ve Sonra Yazdıkları, azadliq.org, çevrimiçi: <https://www.azadliq.org/a/1932519.html> erişim: 26.06.2022.

⁴⁶⁶ 20 Ocak’ın “Ateşlenmeyen Mermi”, 17 Ocak 2019, **525-inci**, <https://525.az/news/113641-20-yanvarin-acilmayan-gullesi> erişim: 27.06.2022.

⁴⁶⁷ **Olağanüstü Hal**, Mart 1990, s.3.

⁴⁶⁸ “KGB’yi Peşinden Koşturan Aliyev, Milliyet’e Konuştu: “Kızıl Ordu’yu Demokrasi İle Çıkaracağız”, **Milliyet**, 5 Şubat 1990, s.8.

⁴⁶⁹ “Bakü Özel Bölge Komutanının Emri”, 20 Ocak 1990, **preslib.az**, çevrimiçi: <https://files.preslib.az/projects/aggression/az/c4.pdf> erişim: 29.06.2022.

⁴⁷⁰ “Tutuklandılar”, **Komünist**, 27 Ocak 1990, s.8.

duvarlarına halk tarafından şu sözler yazılmıştı: “*Kaniçen Gorbaçov - cellat!, Sovyet ordusu faşist bir ordudur!, Baş cellat, başkesenlerini red et!*” Cenazeye KP’nin üyelik kartlarının toplu atılması ve yakılması eşlik etti. Düzenlenen mitinglerde 2.000’e yakın üye KP üyelik kartlarından vazgeçerek partiden ayrıldıklarını duyururken, bazı öğretmen ve öğrenciler parti kartlarına faşist işareti çizerek parti örgütlerine teslim etti⁴⁷¹. Azerbaycan komünist yönetimi, milliyeti ne olursa olsun şehitlerin bir yerde defnedilmesine karşı çıktı. Hükümetin bu mezarları mutlaka başka bir yere taşıyacağına dair söylentiler yayıldı. Ancak milliyeti ne olursa olsun tüm şehitler bir yere defnedildi⁴⁷².

2.6.3. Moskova’nın İşlediği Cinayeti Kapatmaya Çalışması

Katliam gününün akşamı Moskova saatıyla 22.00’de Gorbaçov televizyonda konuşma yaptı. Gorbaçov, konuşmasında, devlet dairelerinin kontrol altına alındığını, yağmacılara ve düzenleyenlere karşı belirleyici önlemler alındığını belirtti⁴⁷³. Gorbaçov, yaptığı konuşmada, Bakü’deki operasyonu bir dizi gerekçeyle haklı çıkarmaya yeltendi: *Ermeni nüfusuna karşı yasadışı eylemler, Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki fiili iç savaş durumu, meşru otoriteleri güç kullanarak iktidardan uzaklaştırma girişimleri ve Sovyet-İran sınırı bölgesindeki olaylar*. Bu olayların her biri gerçekten yaşandı. Hatta bu olayların yaşanmasının Azerbaycan’a askeri müdahaleye bahane olduğu da kaydedildi. 13 Ocak’ta Ermenilere yönelik yasadışı eylemler başladı ancak 18-19 Ocak arifesinde şehirde yağma olayı yoktu. Azerbaycan ve Ermenistan gerçekten bir savaş halindeydi, ancak bu Bakü’de yaşanmıyordu. Sovyet-İran sınırındaki olaylar Bakü şehrini ve nüfusunu doğrudan etkilemiyordu. Özellikle, oradaki durum zaten istikrara kavuşmuştu ve iki ülke arasında sınırdaki insanların esasen yasal taleplerinin karşılanması konusunda bir anlaşmaya da varılmıştı⁴⁷⁴. Diğer Sovyet yöneticileri de askerlerin Bakü’de katliam yapmasını savundular. Sovyet Dışişleri Bakanı Eduard Şevardnadze, Associated Press Ajansı’na verdiği demeçte, Kızıl Ordu’nun Azerbaycan’a girmesini de savunarak, Sovyet askerlerinin, daha fazla kan dökülmesini önlemek için müdahale ettiklerini söyledi⁴⁷⁵.

Mart 1990’da düzenlenen SSCB Yüksek Sovyeti’nin üçüncü oturumu, Ocak ayında Bakü’deki olaylara siyasi bir değerlendirme yapmak yerine, çok gizemli bir karar aldı: “*Azerbaycan SSC ve Ermenistan SSC’deki durum ve o bölgedeki koşulları normalleştirmeye yönelik tedbirler hakkında*”⁴⁷⁶. SSCB Yüksek Sovyeti, bu kararla Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti araştırma komisyonunun raporunu dikkate alarak SSCB Savcılığına, SSCB DGK’ye ve SSCB İçişleri Bakanlığı’na 20 Ocak’ta işlenen suçları soruşturma talimatı verdi ki Ocak 1990’da meydana gelen tüm suçların Azerbaycan’ın kolluk kuvvetleri ile birlikte en kısa zamanda araştırılmasını sağlasın. AHC Yönetim Kurulu üyesi Gambar, kararı Azerbaycan’ı temsil eden milletvekillerinin tam yenilgisi olarak değerlendirdi⁴⁷⁷. Bu karar sabote edildi ve ilk günden

⁴⁷¹ Sultanov, a.g.e., s.86.

⁴⁷² Şehitlerin Defnedilmesini Organize Eden Kamu Komisyonu Başkanı Gudrat Abdulsalimzadeh, “20 Ocak Trajedisinin İzlerini Kaybetmeye Çalışıyorlardı”, **Halk Cephesi**, 20-22 Ocak 2007, s.11.

⁴⁷³ “Sovyetler Birliği KP MK Genel Sekreteri, SSCB Yüksek Sovyeti Başkanı M.S. Gorbaçov’un Merkezi Televizyondaki Konuşması”, **Bakü**, 25 Ocak 1990, s.3.

⁴⁷⁴ “Azerbaycan SSC Dışişleri Bakanlığı’nda”, **Komünist**, 10 Ocak 1990, s.2.

⁴⁷⁵ “Moskova’dan Azerbaycan Savunması”, **Hürriyet**, 30 Ocak 1990, s.15.

⁴⁷⁶ “SSCB Yüksek Sovyeti Oturumunda”, **Komünist**, 6 Mart 1990, s.1.

⁴⁷⁷ **Olağanüstü Hal**, №4, Nisan 1990, s.2.

itibaren uygulanmadı. Zaten 20 Aralık 1990'da, soruşturma askeri personelin eylemlerinde suç unsuru bulunmadığı gerekçesiyle sonlandırıldı⁴⁷⁸. SSCB Başsavcısı Nikolay Semyonoviç Trubin, SSCB Yüksek Sovyeti'nde milletvekillerinin, *“Lütfen, bize Ocak 1990'da Bakü'de meydana gelen olaylarla ilgili soruşturmanın nasıl gittiğini anlatır mısınız?”* sorusuna: *“Bakü olaylarıyla ilgili soruşturma sonlandırıldı, çünkü hiçbir askeri personel hakkında kovuşturma yapılmasına gerek yok. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Yoldaş Mutallibov bundan üç dört hafta önce haberdar edildi”*⁴⁷⁹. Böylece, onlarca sivil Azerbaycanlının katilleri cezasız kaldılar. 20 Ocak cinayetinin failleri kimlerdi? Azerbaycan parlamentosunun kararında 20 Ocak trajedisini organize eden Gorbaçov'un Azerbaycan halkına karşı ciddi bir suç işlediği belirtilmektedir. Kararda aynı zamanda belirtiliyor ki halka karşı işlenen askeri saldırının sorumluluğu Azerbaycan KP yönetimindedir. *“Halkın bağımsızlık hareketini bastırmak için Sovyet birliklerini Azerbaycan'a davet etmeyi ve halka karşı yönlendirmeyi kabul eden, makamlarını korumak için halkının kanının dökülmesine izin veren Vezirov, cinayetin düzenleyicisi ve işleyenidir. Mutallibov, Polyaniçko, Huseynov bu suçta doğrudan iştirak etmişler”*⁴⁸⁰. Parlamantonun kararına göre Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Prezidyumu başkanı Kafarova, Azerbaycan KP Bakü Şehir Komitesi Genel Sekreteri Mammadov Sovyet birliklerinin Bakü'ye konuşlandırılmasıyla ilgili somut önlemler almadıkları ve vatandaşların güvenliğini sağlamadıkları için yüksek rütbeli yetkililer olarak siyasi sorumluluk taşıyorlar.

Dönemin siyasi süreçlerine aktif olarak katılan Vahabzade, Vezirov'un trajediye rıza gösterdiğini belirtti⁴⁸¹. Vahabzade bu siyasi sürecin koşullarını yaratan Gorbaçov'u ve bazı Azerbaycanlı yöneticileri eleştirdi: *“Bu işlerin başında duran Ermeni mafyasını yöneten, onu güçlü silahlarla donatan, hatta açıkça savunan ve her konuda Azerbaycan halkını sıkıştıran Gorbaçov'un bizzat kendisidir”*⁴⁸². SSCB Başkanı Gorbaçov 2 Mart 2006'da 75 yaşındayken *“Moskovskiy Komsomolets”* gazetesine verdiği röportajda Ermenileri desteklediğini itiraf etti⁴⁸³. Gorbaçov söz konusu röportajda bizzat Dağlık Karabağ'daki Ermeni ayrılıkçı hareketinin arkasında olduğunu kabul ederek, *“Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan çekilmesi kararı doğru bir adımdı”* dedi. Röportajında şu ana kadar pek çok kişi için belirsiz kalan bazı fikirlere açıklık getirerek şunları söyledi: *“Sanırım 1988'de Moskova isteseydi Dağlık Karabağ'daki ayrılıkçı rejime son verebilir ve Azerbaycan yönetimini ise Dağlık Karabağ'ı Ermenistan ile birleşmeden daha fazla bağımsızlık vermeye mecbur edebilirdi”*. Gorbaçov, *“Moskova bunu nasıl yapmak istedi”* sorusuna yanıt olarak itiraf etti ki, Moskova, 180 bin nüfuslu Dağlık Karabağ'ın kalkınması için yarım milyar ruble ayırmaya, Bakü'yü sübvansiyon ayırmaya mecbur etmeye, Ermenistan ile iletişim hatlarını açmaya ve Dağlık Karabağ'a Azerbaycan içinde özerk bir cumhuriyet statüsü vermeye hazırlanıyormuş: *“Ancak ertesi gün Erivan'da toplanıp Karabağ'ı Ermenistan'ın ayrılmaz bir parçası ilan ediyorlar. Ne yapsaydım? Ermenistan'a asker göndermeli miydim? Bu konuda kimin kazandığını konuşamayız. Bence de Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan çekilmesi*

⁴⁷⁸ “Azerbaycan Milli Meclisinin 20 Ocak 1990, 29 Mart 1994 Tarihinde Bakü'de İşlenen Trajik Olaylara İlişkin Kararı”, e-qanun.az, çevrimiçi: <https://e-qanun.az/framework/8820> erişim: 07.07.2022.

⁴⁷⁹ Şakir Yakubov, **Şahidim ki... Kara Ocak: Öncesi ve Sonrası**, Azerbaycan Yayınevi, Bakü 1992, s.17.

⁴⁸⁰ “20 Ocak 1990'da Bakü'de İşlenen Trajik Olaylar Hakkında” Milli Meclis kararı, 29 Mart 1994...

⁴⁸¹ Yunus Oğuz, “Kan Dökülmeye Bilirdi”, **Yeni Azerbaycan**, 20 Ocak 2000, s.1.

⁴⁸² Bahtiyar Vahabzade, Cumartesi Gecesine Giden Yol, **Azerbaycan Dergisi**, 1990, №9, s.3-20.

⁴⁸³ **Şark**, 3 Mart 2006, s.7.

kararı doğru bir adımdı". Bakü'ye asker gönderme sebebini ise şöyle açıkladı: "Evet, kan dökülmeden olmadı... Bakü'de olaylar kontrolden çıkıyordu, hem Yüksek Sovyet hem de Merkez Komite felç halindeydi, sınırın 200 km'si yıkıldı ve yerel birimler saldırıya uğradı. Acilen Primakov ve Girenko'yu Bakü'ye gönderdim, onlar bana rapor verdiler ve olağanüstü hal ilan etmeyi ve asker göndermeyi önerdiler. Bugüne kadar askerlerin müdahalesinin daha fazla kan dökülmesini engellediğine inanıyorum". Azerbaycan yönetimi SSCB dağıldıktan sonra 20 Ocak cinayetinin sorumlularının cezalandırmasını gündeme getirse de Moskova bunu ciddiye almadı.

Bakü olayları etrafında Moskova tarafından sıkı bir enformasyon ablukası oluşturuldu. O günlerde, "Pravda", "Izvestia", "Krasnaya zvezda" ve Azerbaycan'da yayınlanan diğer merkez basının aynı sayıları, Moskova'da ve SSCB'nin diğer bölgelerinde birtakım farklılıklarla çıktı. Bakü'de yayınlanan merkez gazetelerin sayılarında Azerbaycan karşıtı materyaller, ordunun Bakü operasyonunun "kamu savunması" ile ilgili kapsamlı kampanyalar yer almadı. Sovyet basınında ilk kez böyle bir fark görüldü. Bu trajik anlarda, Azadlıg Radyosu'ndan "Mirza Hazar'ın sesi" Gorbaçov'un enformasyon ablukasını kırdı. 20 Ocak'ta Azadlıg Radyosu'nun ilk yayını hem Azerbaycan'da, hem de tüm dünyada Azerbaycanlıları ve kamuoyunu uyandırdı. Dünya Azerbaycanlıları ayağa kalktı. Protestolar başladı. Moskova Bakü operasyonunu sakın bir şekilde bitiremedi. Olaylar etrafında uluslararası kamuoyunu harekete geçirdiği için Sovyet makamları, Azadlıg Radyosu'nu ABD hükümetine resmen şikayet etti. Radyonun Azerbaycan bölümü başkanı Mirza Hazar belirtiyor ki 22 Ocak'ta yönetimin yaklaşımında ani bir değişiklik yaşandı: "Yönetim panik içindeydi. SSCB Dışişleri Bakanlığı, Washington ve radyo istasyonunun yönetimiyle diplomatik kanallar aracılığıyla temasa geçerek, 20 ve 21 Ocak tarihlerinde yayınlara şiddetle karşı çıktığını belirtti"⁴⁸⁴. SSCB Dışişleri Bakanlığı'nın protesto notası etkisini gösterdi. 22 Ocak'ta Azadlıg Radyosu'nun Azerbaycan servisine verilen iki saatlik ek yayın süresi alınmış ve o günden itibaren yayınlanan tüm programlara sansür uygulanmaya başlanmıştı⁴⁸⁵.

2.7. Nahçıvan'ın SSCB'den Ayrılması

Azerbaycan'a yönelik saldırganlık, Moskova'nın Ermenistan ile işbirliği kapsamında gerçekleştirildi. 20 Ocak trajedisinden bir gün önce Gorbaçov, Ermenistan SSC Başkanı Suren Arutyunyan'ı kabul etti. Ordunun Bakü'ye saldırmasıyla aynı anda Ermeniler de Nahçıvan'a baskın düzenlediler. Nahçıvan'ın Kerki köyü 18 Ocak'ta Sovyet birliklerinin yardımı ile işgal edilmiş ve Ermenilere teslim edilmişti⁴⁸⁶.

Bu arada Dağlık Karabağ ve çevresinde meydana gelen olaylar, Ermenistan'ın Nahçıvan sınırlarına silahlı baskınları, Azerbaycan demiryolunun Mehri bölgesinde Ermeniler tarafından trafiğin durdurulması, Bakü ile karayolu bağlantılarının, elektrik ve gaz naklinin kesilmesi Nahçıvan'ın tam bir ablukası ile sonuçlanmıştı. SSCB yönetimi Nahçıvan'da olağanüstü hal ilan etmeye çalışsa da başarılı olamadı. 18 ve 19 Ocak'ta Azerbaycan KP MK Genel Sekreteri Vezirov, İkinci Sekreter Polyaniçko, Sovyetler Birliği KP MK Sekreteri Girenko ve SSCB DGK başkanı Kryuçkov, Yüksek Sovyet başkanı Anatoly Lukyanov, SSCB Bakanlar Kurulu başkanı Rijkov, durumu öğrenmek için sürekli olarak Nahçıvan'ı aradılar ve Nahçıvan'da olağanüstü hal

⁴⁸⁴ Elbeyi Hasanlı, "Mirza Hazar'ın Sansasyonel Açıklamaları", **Yeni Müsavat**, 19 Ocak 2009, s.5.

⁴⁸⁵ **a.g.m.**

⁴⁸⁶ Azerbaycan Tarihi, 1941-2002..., s.211.

uygulanmasında ısrar ettiler. Nahçıvan KP Genel Sekreteri Afiyaddin Calilov, bu talebin yerine getirilmediğini söyledi⁴⁸⁷. Olaylar 19 Ocak'ta doruk noktasına ulaştı. Gece saat 3 sularında, SSCB DGK Başkan Yardımcısı Filip Bobkov ve Transkafkasya Sınır Birlikleri Komutanı General Yakubas Petrovas, Ermenistan'ın başkentinden Nahçıvan'a geldi. SSCB ve Azerbaycan'ın o zamanki liderleri Nahçıvan'da olağanüstü hal ilan edilmesini talep ettiler. Calilov: “*Halkın ulusal kurtuluş hareketine yönelik ve onun iradesine aykırı olan bu talepler kesin olarak reddedildi*”⁴⁸⁸. 19 Ocak günü saat 11-12 sularında Nahçıvan'ın Sadarak ili ağır topçu ateşiyle vuruldu. Nahçıvan sınırındaki tüm yerleşim yerleri Ermeni saldırısı altındaydı. Nahçıvan'da bulunan Sovyet ordusunun 91. Tümen'in 12.000 kişilik birliğin komutanları, Nahçıvan yönetiminin yardım taleplerini görmezden geldi. Azerbaycan yönetimi de Nahçıvan'a yönelik yardım taleplerini dikkata almadı. Zor bir durumda, halkın talebi üzerine çağrılan Nahçıvan Yüksek Sovyeti'nin olağanüstü oturumu, SSCB ve Azerbaycan yönetiminin dikkatini Nahçıvan'a çekmek için SSCB'den ayrılma kararı aldı. 19 Ocak 1990 akşamı, Nahçıvan Yüksek Sovyeti'nin olağanüstü oturumunda, bölgenin Anayasası'nın 81.Maddesine dayanarak (SSCB'nin yükümlülüklerini yerine getirmemesi) Azerbaycan ve Nahçıvan'ın egemenliğini ve toprak bütünlüğünü savunmak ve 1921 tarihli Kars Antlaşması⁴⁸⁹ hükümlerinin ihlali nedeniyle SSCB'den ayrılma kararı alındı⁴⁹⁰. Meclisin bu kararıyla Nahçıvan bağımsız bir cumhuriyet ilan edildi. Kararda, Kars Antlaşması'nın şartlarına dayanarak Nahçıvan'ın toprak bütünlüğünün korunması ve toplu katliamların önlenmesi için Türkiye Cumhuriyeti'ne başvurulması, Birleşmiş Milletler, İran İslam Cumhuriyeti ve tüm dünya ülkelerinden yardım istenmesi öngörüldü. Nahçıvan Yüksek Sovyeti'nin Moskova'dan iki talebi vardı: *Nahçıvan topraklarındaki SSCB birliklerinin cumhuriyetten çekilmesi; Nahçıvan'a yönelik saldırganlığa son verilmesi*. Bağımsızlığını ilan eden Nahçıvan için çeşitli isimler öneriliyor: Nahçıvan İslam, Nahçıvan Türk, Türk-Araz Cumhuriyeti⁴⁹¹. Sonuç olarak Nahçıvan Cumhuriyeti ismi kabul edildi. Nahçıvan'ın bağımsızlığını tanımak için derhal Türkiye ve İran'a bir heyet gönderildi. Sovyet DGK heyetin Türkiye'ye gitmesine izin vermedi ve heyet 21 Ocak'ta Araz'ı Culfa üzerinden Güney Azerbaycan'a geçti. Zorlukla Tebriz'e ulaşan heyet, Türkiye'nin İran'daki askeri ataşesi ile görüşmeyi başardı. İran'a gönderilen heyet 25 Ocak'ta eli boş döndü.

Sovyet Nahçıvanı gazetesinin ismi Şark Kapısı'na dönüştürüldü, 40.000 tirajlı yeni gazetede bağımsızlıkla ilgili haberler yayımlandı.

Küçük ve uzak bir eyalette “SSCB'den ayrılma” kararı nasıl alındı? Kararı imzalayan Nahçıvan Yüksek Sovyeti Başkanı Sakina Aliyeva, bu olaydan 8 yıl sonra verdiği yanıtta, o günlerde Nahçıvan'ı kaybetme tehlikesinin yaşandığını belirtti⁴⁹². Aliyeva diyor ki Ermeniler son

⁴⁸⁷ Yüksek Sovyet Başkan Vekili Afiyaddin Calilov'un Raporu...

⁴⁸⁸ **a.g.m.**

⁴⁸⁹ Kars Antlaşması, 13 Ekim 1921'de Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Arasında imzalanmıştır. Antlaşmanın 5.Maddesine göre Türkiye, Nahçıvan bölgesini Azerbaycan'da kalması ve hiçbir zaman üçüncü bir ülkeye devredilmemesi şartı ile devretti.

⁴⁹⁰ “20 Ocak: Kanlı Bakü Trajedisinin Perde Arkası veya Nahçıvan'ın İşgali Senaryosu”, **Halk**, 19 Ocak 2013, s.4.

⁴⁹¹ Nazım Akbarov, “Nahçıvan'ın Unutulan Kurtarıcısı Sakina Aliyeva: Özerk Cumhuriyet 1990'da Ermeni İşgalinden Nasıl Kurtuldu?” **ovqat.com**, çevrimiçi: <https://ovqat.com/prizma/45374-skin-liyeva-naxcvann-unudulmu-xilaskar-muxtar-respublika-1990-c-ild-ermni-ialndan-nec-qurtuldu.html> erişim: 13.07.2022.

⁴⁹² “SSCB'nin Kalbine Saplanan Hançer”, **Halk**, 20 Ocak 1998, s.5.

Azerbaycanlıyı da Ermenistan'dan göçe zorladıktan sonra tüm tehdit ve tahrikleri Nahçıvan'a yönelttiler: *"Azerbaycan ile kara yolları kesildi, Ermeni silahlı kuvvetleri tüm sınır boyunca yoğunlaştı. O gece Bakü'de ne olduğunu bilmiyorduk. ...Ermenilerin Sederek'e şiddetli saldırısı sonucunda 8 kişi öldü, 30 kişi yaralandı, nüfus çöllere kaçtı ve birçok ev yıkıldı. Sederek'te ölen 2 çocuğun cenazeleri Nahçıvan merkez meydanına getirilirken, on binlerce kişi öfkeyle önlem alınmasını istedi"*. Aliyeva, bu kararlar Ermenilerin o gece Nahçıvan'ı işgal etme planının bozulduğunu da sözlerine ekledi. Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti, 27 Ocak 1990'da özerk parlamentonun bu kararını iptal etmesine rağmen, bu cesur adım siyasi açıdan çok önemliydi⁴⁹³. Nahçıvan Yüksek Sovyeti'nin beklenmedik kararı yıldırım hızıyla tüm dünyaya yayıldı. Kremlin'de yankılanarak, Ermenistan SSC'nin Nahçıvan'a askeri saldırısı durduruldu.

2.8. Batı'nın Moskova'nın Yanında Yer Alması

Azerbaycan bu zor günlerde Batı'dan hiçbir destek görmedi. Hatta tam tersi oldu: Batılı ülkeler Moskova'nın Azerbaycan'daki cinayetini destekledi. 1994-2001 yılları arasında ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı olan Stroub Talbot'un da yazarlarından biri olduğu *"En Üst Düzeyde"* kitabında belirtilmektedir ki 20 Ocak'tan iki ay önce Malta yakınlarında bir Sovyet ticaret gemisinde Gorbaçov, ABD Başkanı George W. Bush ile yaptığı görüşmeler sırasında, Sovyet hükümetinin bazı güçlere karşı zor kullandığı takdirde, Batı'nın buna nasıl yaklaşacağını sormuş. ABD Başkanı Bush şunları söylemiş: *"Barışçıl bir siyasi mücadele veren demokratik güçlere karşı güç kullanılırsa, keskin bir şekilde eleştirel bir pozisyon alırız. Yasaları ihlal eden yıkıcı güçlere karşı güç uygulanırsa, buna makul bir şekilde yaklaşacağız"*⁴⁹⁴. SSCB DGK'nin maksatlı ve AHC liderlerinin ise bazı yanlış kararları Azerbaycanlılara *"yıkıcı güç"* imajı kazandırmıştı. İran'la sınırların dağıtılması, Bakü'de Ermeni yağmasının organize edilmesi, illerde Sovyet yönetimlerinin devrilmesi bu imajın oluşmasında önemli pay sahibi oldu. Sovyet ve dünya basının olayları Azerbaycan aleyhinde sunması da etkili oldu. Aynı zamanda AHC liderleri Moskova ile Batı arasında gelişen ilişkileri doğru okuyamadı. Söz konusu Malta buluşmasının ardından ABD, Panama'yı işgal etti. Moskova bu işgali soğukkanlılıkla karşıladı.

O günlerde Amerika'nın Sesi radyosu, Bakü'ye asker konuşlandırılması konusunda Azerbaycan'da İslami köktendinciliğin yükselişiyle tehdit edilen ABD Başkanı George Bush'un iki gün üst üste Gorbaçov'u savunduğunu belirtti⁴⁹⁵. O, bu eylemi Ermeniler ve Azerbaycanlılar arasındaki ilişkileri düzenlemek olarak yorumladı. Amerika'da yaşayan Azerbaycanlılar, 26 Ocak'ta 20 Ocak olaylarıyla ilgili Washington'da gösteri yaptı ve bu eylem Bakü katliamıyla ilgili gerçeğin yayılmasına yardımcı oldu⁴⁹⁶. O dönemde Batı ve ABD'nin dikkati doğrudan Baltık cumhuriyetlerindeydi. ABD Dışişleri Bakanı James Baker, 10 Nisan 1990'da Kanada Başbakanı Brine Mulroney ile yaptığı görüşmede bunu açıkça ortaya koydu. *"Litvanya ile ilgili olarak, tanklar olmadan da Litvanya ile savaşmaya devam etmeleri halinde Amerikan-Sovyet ilişkilerinde*

⁴⁹³ "Nahçıvan ÖSSC Yüksek Sovyeti'nin 19 Ocak 1990 tarihli "Nahçıvan ÖSSC'nin Sosyal ve Siyasi Durumuna İlişkin" kararının Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Başkanlığı'nın Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasasına Aykırılığına İlişkin Kararı", **Komünist**, 28 Ocak 1990, s.1.

⁴⁹⁴ Elman Nasirov, 20 Ocak: Trajedi ve Kahramanlık Tarihimiz, **apa.az**, çevrimiçi: <https://apa.az/az/blog/blog-single/20-Yanvar-Faci-v-qhrmanliq-tariximiz-172> erişim: 22.08.2022.

⁴⁹⁵ Tahirzade, **a.g.e.**, s.735.

⁴⁹⁶ **a.g.e.**, s.735.

ilerleme olmayacağını açıkça belirttik. Litvanya ile ilgili acımızın Azerbaycan'dan daha az olduğunu söyledik"⁴⁹⁷. Talbot'un da söz konusu eserinde belirtilmektedir ki 24 Aralık 1989'da ABD Dışişleri Bakanı James Baker, ülkesinin Rusya'daki büyükelçisi Jack Motlak aracılığıyla SSCB Dışişleri Bakanı Eduard Şevardnadze'ye şu bilgileri verdi: *Sovyet birlikleri iç istikrarı sağlamak için Romanya'ya müdahale ederse, ABD bu olayı protesto etmeyecektir*. Buna karşılık Şevardnadze, ABD'nin SSCB'yi askeri bir maceraya dahil etmek istediğini ve böylece Panama'ya müdahalesini haklı göstermeye çalıştığını belirtti. SSCB Dışişleri Bakanı, ülkesinin prensipte yeni bir dış politika rotası uyguladığını ilave etti. Bu kursa göre, SSCB artık sosyalist ülkelerin iç işlerine müdahale etmeyecek. Bu yaklaşımdan da anlaşılacağı gibi, Sovyet cumhuriyetlerinden değil, sadece sosyalist ülkelerden bahsediyordu. Bu nedenle, Gorbaçov liderliğindeki SSCB yönetimi, ABD'nin Romanya ile ilgili bilinen konumundan bir takım sonuçlar çıkardı. İlk sonuç, Sovyet birliklerinin Azerbaycan halkının bağımsızlık mücadelesine karşı Bakü'ye girmesi halinde ABD'den bir itiraz olmayacaktı. Beklenen oldu: ABD, 20 Ocak trajedisini soğukkanlılıkla karşıladı. ABD Dışişleri Bakanlığı temsilcisi Margaret Tatuyler, ABD hükümeti adına ABD'nin Azerbaycan'ı desteklemediği ve Ocak ayında Bakü'de yaşanan olaylar hakkında yorum yapmayı gerekli görmediği yönünde bir açıklama yaptı⁴⁹⁸. Daha sonra ABD Dışişleri Bakanlığı, Gorbaçov'u açıkça destekledi ve çabalarının Azerbaycanlılar ile Ermeniler arasındaki silahlı çatışmayı durdurmayı amaçladığına inandıklarını açıkladı. Cumhuriyet gazetesi Washington muhabiri kaydetti ki Sovyetler'in Azerbaycan'a müdahalesi, ABD'de genel olarak, "anlayışla" karşılandı. Gazetenin söz konusu haberinde ABD'nin Sovyetler'in Azerbaycan'a müdahalesini "anlayışla" karşılamasının nedenlerini aktarıldı. Gazeteye göre söz konusu nedenler Başkan Bush'un Gorbaçov'un ayağının altından halıyı çekmek istememesi, diğeri ise Ermeni konusudur⁴⁹⁹. ABD Başkanı Bush 20 Ocak katliamı hakkında, "Bildiğim kadarıyla Gorbaçov iyi davrandı. Kimsenin onu suçlayacağına inanmıyorum. Sanırım bu sorunun cevabını iyi buldu" değerlendirmesini yaptı⁵⁰⁰. İngiltere Dışişleri Bakanlığı bir açıklama yaparak Azerbaycan'daki durumu "SSCB'nin iç meselesi" olarak değerlendirdi. Dönemin İngiltere Dışişleri Bakanı Douglas Hurd'un bir grubun diğer grubu öldürmesini engellemek için SSCB merkezi yönetiminin askeri müdahalede bulunduğunu ifade etmesi dikkat çekicidir⁵⁰¹. Avrupa Topluluğu Komisyonu Başkanı Jacques Delors'un açıklaması ise "gaf" gibi nitelendirilebilir: "Azerbaycan'daki İslami hoşgörüsüzlükten kaygı duyuyorum. Gorbaçov'un perestroykası kan dökülmeden ve insan kaybı olmadan varlığını sürdüremez"⁵⁰². İtalya Dışişleri Bakanı Gianni De Michelis de Bakü'de yaşananların SSCB'nin "iç işleri" olduğunu açıkladı. Ona göre, SSCB hükümeti ulusal çıkarlarını korumak ve AHC'nin radikal milliyetçilerini engellemek zorundaydı. Ocak 1990'da cezasız kalacağından tamamen emin olan Gorbaçov, Azerbaycan'a asker göndererek silahsız sivilleri vahşice katletti.

⁴⁹⁷ Hasanlı, "Bakü Askeri Operasyonu - SSCB'nin Macaristan ve Çekoslovakya'daki Saldırganlık Politikasının Devamı"...,

⁴⁹⁸ Mehdiyev, a.g.e., s.28.

⁴⁹⁹ "ABD'nin İnce Hesapları", **Cumhuriyet**, 25 Ocak 1990, s.1.

⁵⁰⁰ "Tarih Yamayı Almaz", **Yeni Azerbaycan**, 17 Şubat 1994, s.3.

⁵⁰¹ "Batı, SSCB'yi Haklı Buldu", **Milliyet**, 22 Ocak 1990, s.4.

⁵⁰² "Batı Günah Çıkarıyor", **Hürriyet**, 25 Ocak 1990, s.12.

Bu dönemde Gorbaçov da Batı'nın arzu ettiği politikaları yürütüyordu. Gorbaçov Batı ile çatışmayı aza indirip, iç sorunlara, özellikle de ekonomiye odaklanmak zorundaydı. Soğuk Savaş esnasında, askeri kuvvetlerin artırılması, nükleer silah ve uzay yarışı Sovyetleri ekonomik olarak zora sokmuştu. Moskova nükleer denemeleri tek yanlı olarak durdurdu, Mart 1988'de Afganistan'dan tek taraflı çekilme kararı aldı. 1990 yılının ilk günü SSCB lideri ABD halkına hitaben yayınladığı mesajda 90'lı yılların SSCB ve ABD'yi kaynaştırması temennisinde bulundu⁵⁰³. Bu dönemde SSCB'nin attığı adımlar Batı dünyasında da olumlu karşılandı ve karşılık buldu. SSCB Dışişleri Bakanı Eduard Şevarnadze'nin Aralık 1989'da Brüksel'deki NATO Merkezi'ni ziyareti Doğu-Batı ilişkilerindeki dönüm noktasının sembolü haline geldi⁵⁰⁴.

Batılı ülkelerin tutumunu üzümlere kabul eden Elçibey, *"Amerika Başkanı Bush, Fransa Cumhurbaşkanı Mitterrand, Türkiye Cumhurbaşkanı Özal ve hatta benim saygı duyduğum ve sempati duyduğum Bayan Thatcher bile Gorbaçov'un emrini onayladılar"* diye yazdı⁵⁰⁵. AHC Başkanı Elçibey, Azerbaycan'ın ulusal kurtuluş hareketinin boğulmasının Rus-Sovyet İmparatorluğu düzeyinde değil, ABD'nin katılımıyla uluslararası düzeyde planlandığını yazdı. 1989'un son aylarında Azerbaycan'da halk hareketinin ikinci yükselişinin başladığını ve Moskova'nın bundan korktuğunu belirtti: *"Yani bu sefer hareket önceden bastırılmazsa SSCB yok edilecek!"* Gorbaçov, Malta'da Bush ile yaptığı gizli görüşmelerde bu konuda ısrar etti. Bush'un dışişleri bakanı James Baker, Moskova'nın Transkafkasya'daki milliyetçi hareketleri bastırmak için orada güç kullanması halinde Amerika'nın itiraz etmeyeceğini söyledi. *"Moskova, Transkafkasya'daki milliyetçi hareketleri bastırmak için orada güç kullanırsa Amerika itiraz etmeyecektir"* cümlesinde, *"Azerbaycan"* kelimesi *"Transkafkasya"* sözüyle karşılanmıştır⁵⁰⁶.

Ocak 1990'da Bakü'deki olaylar Gorbaçov için bir "ders oldu". SSCB'nin son lideri bunu *"Yaşam ve Reformlar"* kitabında yazdı⁵⁰⁷. Gorbaçov'un *"bu trajik olaylardan"* çıkardığı sonuç şudur: *"Hükümetin güç kullanmadan aşırı durumdan çıkamayacağı doğrudur, ancak bu eylemin önemi tam olarak gerekçelendirilmelidir"*. *"Bazı tahrif girişimlerine"* itiraz eden Gorbaçov, Bakü'ye asker gönderme ihtiyacının cumhuriyetteki olağanüstü durumdan kaynaklandığını vurguladı: *"Evet, üzücü, çok üzücü, Ocak 1990'da çok sayıda Bakü insanının hayatını kaybetmesi çok üzücü. Uyruklarının ne olduğu önemli değil ama o sırada şiddet önlenmeseydi mağdur sayısı kat kat artacaktı"*. Onun 20 Ocak günü ruhsal durumunu, karısı Raisa Gorbaçov'a yazdığı *"Umarım..."* adlı kitabında gösterdi: *"19-20 Ocak 1990 gecesini Bakü olaylarının yaşandığı tarihtir. Ertesi gün Mihail Sergeyeviç'i tanıyamadığımı hatırlıyorum. Saçları beyazlamış, yüzü bozarmış, kalbi paramparça, ruhu sarsılmış gibiydi"*⁵⁰⁸.

Trajedî önlenbilir miydi? Şeyhülislam Paşazade'ye göre Vezirov'un istifası sağlansaydı, katliam engellene bilirdi⁵⁰⁹. Alizade, 20 Ocak katliamının yaşanmasında iki tarafı suçlu görüyor:

⁵⁰³ "Gorbaçov ABD Halkına Hitaben Mesaj Yayınladı: "Ülkelerimiz Kaynaşsın", **Milliyet**, 2 Ocak 1990, s.4.

⁵⁰⁴ "Şevardnadze Baş Tacı", **Milliyet**, 20 Aralık 1989, s.4.

⁵⁰⁵ Elçibey, **Bu Benim Kaderimdir**, Bakü 1992, s.197.

⁵⁰⁶ Elçibey, "En Kısa Yol", **Azadlıq**, 3 Ocak 1991, s.5.

⁵⁰⁷ "Gorbaçov 20 Ocak Hakkında Yazıyor ve Aliyev'i Eleştiriyor", **azadliq.org**, çevrimiçi: <https://www.azadliq.org/a/25235115.html> erişim: 07.08.2022.

⁵⁰⁸ Raisa Gorbaçova, Ya Nadeyus, **[Umarım...]**, Haberler Yayınevi, Moskova 1991, s.158.

⁵⁰⁹ "Şeyhülislam Hacı Allahşükür Paşazade: "İktidarı Devralmam Teklif Edildi", **Respublika**, 11 Ocak 1997, s.3.

SSCB yönetimi ve AHC liderleri. Alizade, her iki tarafın eylemlerinin “20 Ocak”a yol açtığına inanıyor: “Azerbaycan’ın illerinde raykom sekreterlerinin zor kullanarak devrilmesi, SSCB devlet sınırının yıkılması, Ermeni uyruklu vatandaşların yağması, 18-19 Ocak’ta yönetim organları – Azerbaycan KP MK ve Bakanlar Kurulu, askeri tesisler kuşatılması ve felç edilmesi. Bunlar AHC yönetiminin yaptığı hatalardır”⁵¹⁰. Alizade’ye göre SSCB yönetiminin, Ermeni irredentizmini himayesi, Azerbaycanlıların anavatanlarından göçe zorlanması, SSCB Anayasası’nın ağır ihlali ve kolluk kuvvetlerinin kasıtlı olarak felç edilmesi, 20 Ocak olaylarına yol açtı: “Elbette AHC liderleri, ısrar ettiğim gibi, hükümetin provokasyonuna uymadan yasal ve barışçıl yollarla mücadele etselerdi, “20 Ocak” suçu işlenmezdi”⁵¹¹.

Operasyon bittikten sonra Izvestia gazetesi muhabiri Savunma Bakanı Yazov’a Sovyet birliklerinin Bakü’ye neden girdiğini sorduğunda, askerlerin şehre “AHC’nin mevcut yapılarını yıkmak için” girdiği yanıtını verdi⁵¹². 20 Ocak olaylarını araştıran Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Komisyonunun raporuna göre, “Amaç, Azerbaycan’daki ve SSCB üyesi cumhuriyetlerindeki bağımsızlık hareketlerine açık bir ders vermek ve onları korkutmak olmuştur”⁵¹³.

AHC Yönetim Kurulu’nun 26 Ocak 1990 tarihli kararı ile örgütün tüm bölgesel (şehir) şubelerinden, destek gruplarından ve bireysel üyelerinden saldırganlara karşı sadece barışçıl yollarla mücadele etmelerini istendi⁵¹⁴.

20 Ocak milli hareket ve onun öncü gücü AHC’ye güçlü bir zarar verse de onu yok edemedi. Aksi yönde bir sonuç ortaya çıktı: Sovyet imparatorluğu Azerbaycan’daki milli hareketin amaçlarını ve taleplerini radikalleştirdi. 20 Ocak trajedisi, Azerbaycan’ın bağımsız devlet yolunda bir dönüm noktası oldu. 20 Ocak olaylarına kadar AHC, Azerbaycan’ın SSCB içinde gerçek egemenliğinin sağlanmasını ana hedef olarak öne sürüyordu, ancak 24-25 Mart 1990’da Ağdaş’ta toplanan AHC Yüksek Meclisi Azerbaycan’ın SSCB dışında tam devlet bağımsızlığı için örgütün mücadele edeceğini ilan etti⁵¹⁵. 21 Ocak’ta Bakü’de büyük bir miting düzenlendi. Mitingte Moskova’ya yönelik şiddetli eleştiriler yapıldı. Mitingin önemli taraflarından biri Azerbaycan’ın SSCB’den ayrılmasını talep eden sloganlara tüm göstericilerin katılmasıydı. Halbuki birkaç ay önce, benzeri sloganlardan dolayı halk miting meydanını terk etmişti. Bu trajediden sonra toplumda sorunların ancak bağımsız bir devlet olarak çözülebileceğine dair genel bir kanaat oluştu. Bağımsızlık mücadelesi ulusal bir fikir haline geldi. Bu olaydan sonra milli öz bilinç, milli örgütlenme ve milli birlik en üst düzeye çıkmıştır. Sovyet askerinin Azerbaycan’da yaptığı katliam, SSCB’nin çöküşünü geri dönüşü olmayan bir sürece dönüştürdü.

20 Ocak, Azerbaycan’da yönetim değişikliğine neden oldu. Gorbaçov, Vezirov’un yerine Bakü’den 3 yöneticiyi (Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu Başkanı Ayaz Mutallibov, Azerbaycan

⁵¹⁰ Zerdüşt Alizade ile röportaj, 31 Mayıs 2022.

⁵¹¹ Alizade ile röportaj.

⁵¹² Hasanlı, a.g.m.

⁵¹³ Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Komisyonunun 19-20 Ocak 1990 Tarihlerinde Bakü Şehrine Asker Sevkiyle İlgili Trajik Olayların Ayrıntıları ve Nedenlerinin Araştırılması Hakkındaki raporu...

⁵¹⁴ Olağanüstü Hal, Şubat 1990, s.1.

⁵¹⁵ Olağanüstü Hal, Mayıs 1990, s.3.

KP MK Sekreteri Hasan Hasanov ve Bakü Şehir Partisi Komitesi Sekreteri Müslim Mammadov) davet etti. Moskova tercihini Mutallibov'dan yana kullandı. Azerbaycan KP MK Plenumunun işi, Moskova'nın kararını tescillemektir. 24-25 Ocak plenumunda, Mutallibov⁵¹⁶ Azerbaycan KP MK'nin Genel Sekreteri seçildi⁵¹⁷.

2.9. Seçimlerin Ertelenmesi

Mart 1990'da yapılması planlanan Azerbaycan Yüksek Sovyeti seçimlerinde AHC'nin zaferinden kimsenin şüphesi yoktu. En karamsar tahminlere göre bile AHC bu seçimlerde oyların yüzde 60-70'ini ala bilirdi. Bu Moskova'yı endişelendirdi, çünkü AHC'nin iktidara gelmesi, Azerbaycan'ın gerçek egemenliğini sağlamak demektir. SSCB yetkilisi Primakov'un AHC başkanı Elçibey'e, "*Hedefiniz nedir?*" sorusuna, "*Demokratik seçimlerde zafer*" cevabını aldığı anda, "*Bundan sonra Sovyetler Birliği'nden ayrılmak için sadece bir adım kalıyor*" dedi⁵¹⁸. Primakov korkusunda haksız değildi. AHC'nin halk arasında güveni o kadar yüksekti ki onun kararları sadece üyelere değil tüm vatandaşlar için emir telakki ediyordu. Greve katılanların hepsi AHC üyesi değildi, ancak neredeyse tüm çalışanlar greve katılıyorlardı. Sonuç olarak, beklenen gerçekleşti: Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Başkanlığı'nın 22 Şubat 1990 tarihli kararıyla seçimler ertelendi, mevcut parlamentonun görev süresi uzatıldı⁵¹⁹. Bu kadar katliama neden olan seçim böylece ertelendi.

20 Ocak trajedisinin ardından genel olarak ulusal harekette bir zayıflama ve durgunluk dönemi başladı. Bunun nesnel nedenleri vardı. 20 Ocak'ta halk hareketine karşı yapılan kanlı darbe, hareketin önde gelenlerinden birçoğunun tutuklanması, bir kısmının mühacirliğe zorlanarak göç ettirilmesi ve Bakü'de ve ülkenin büyük şehirlerinde olağanüstü hal ilan edilmesi hareket üzerinde olumsuz bir etki yaptı.

Moskova ve Azerbaycan'ın komünist yönetimi halk hareketini zayıflattıktan sonra seçimlerin yapılmasına karar verdiler. 26 Haziran 1990'da Yüksek Sovyet toplantısında seçim yasası kabul edildi ve aynı yılın 30 Eylül'ünde seçimler yapıldı⁵²⁰. Temmuz ayında AHC'nin girişimiyle Demokratik Azerbaycan Bloku (Demblok) kuruldu ve buna 50 kadar örgüt katıldı. Demblok, 166 seçim bölgesinden 231 aday gösterdi. Demblok'tan 30 milletvekili seçildi. Muhalefet milletvekilleri parlamentoda Bağımsız Milletvekilleri Bloğu'nu kurdu. Yüksek Sovyet'te muhalif millet vekilleri sayca az olsa da, çok etkiliydiler.

⁵¹⁶ **Ayaz Mutallibov** - Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu Başkanı (1989-1990). Azerbaycan SBKP MK 14. Genel Sekreteri. SB KP MK Siyasi Bürosu Üyesi (1990-1991). Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 1. Cumhurbaşkanı (1990-1992). Ermenistan'ın Hocalı'da yaptığı soykırımın ardından 6 Mart 1992'de görevinden alındı. Mayıs 1992'de Şuşa şehrinin işgalinden sonra yeniden iktidara gelmek istese de AHC'nin darbeye iktidara gelmesi üzerine Moskova'ya gitti. 2012 yılında "Eski Cumhurbaşkanı Kanunu"nun kabul edilmesinin ardından Azerbaycan'a döndü.

⁵¹⁷ "Azerbaycan KP Merkez Komitesi Genel Kurulu Hakkında Bilgi", **Komünist**, 27 Ocak 1990, s.1.

⁵¹⁸ Elçibey, **a.g.e.**, s.57.

⁵¹⁹ "Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Başkanlık Divanı'nın Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Milletvekilleri ile Azerbaycan SSC Yerel Halk Temsilcilerinin Onbirinci Döneminin Görev Sürelerinin Uzatılmasına Dair Kararı", **Komünist**, 23 Şubat 1990, s.1.

⁵²⁰ "Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti'nin Azerbaycan SSC Halk Temsilcileri ve Azerbaycan SSC Halk Temsilcileri Yerel Konseylerinin Seçimlerinin Belirlenmesine İlişkin Kararı", **Komünist**, 27 Haziran 1990, s.1.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KANLI OCAK VE TÜRKİYE

3.1. Azerbaycan'dan Türkiye'ye Önemli Açılım

1990 yılına girilirken Azerbaycan'dan Türkiye'ye önemli bir açılım oldu: Azerbaycan SSC Başbakanı Ayaz Mutallibov 5-10 Ocak 1990'da Türkiye'ye resmi bir ziyaret gerçekleştirdi⁵²¹. Bu ziyaret, Sovyetler Birliği'nin işgalinden sonra Azerbaycan'dan Türkiye'ye Başbakan düzeyinde ilk resmi ziyaret idi. Bu bakımdan tarihi bir önemi vardı. Sovyetler döneminde Türkiye'den Azerbaycan'a üst düzey ziyaretler gerçekleşmişti: Başbakan Süleyman Demirel (Eylül 1967), Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay (Kasım 1969). Tabii ki Azerbaycan bağımsız bir devlet olmadığı için bu ziyaretler SSCB ziyaretleri çerçevesinde gerçekleşmişti. SSCB döneminde tüm yetkiler Moskova'daki merkezi yönetimde olduğu için Azerbaycan'ın Türkiye ile doğrudan ilişkileri söz konusu olmamıştır. Mutallibov, Maliye ve Gümrük Bakanı Ekrem Pakdemirli'nin resmi konuğu olarak, 5 Ocak 1990'da Türkiye'ye geldi. Azerbaycan henüz bağımsız bir devlet değil, Moskova'ya bağlı bir Sovyet Cumhuriyeti idi. Bu bakımdan Azerbaycan Başbakanı, protokolde, Türkiye Başbakanının dengi sayılmıyor, Maliye ve Gümrük Bakanının resmi davetlisi olarak geliyordu⁵²². Ancak kendisine Cumhurbaşkanı protokolü uygulandı. Hürriyet Genel Yayın Yönetmeni Ertuğrul Özkök de Azerbaycan Başbakanına Cumhurbaşkanı protokolü uygulandığını haber veriyordu: “*Tabii, kendisine cumhurbaşkanı protokolü uygulanacağı hiçbir resmî belgede yer almıyor. Ancak Türkiyede kaldığı sürece kendisine uygulanacak program dikkatle izlendiğinde bu gerçek açık biçimde ortaya çıkıyor*”⁵²³. Özkök'e göre, ziyaretteki sembolik işaretler bunu gösteriyor: “*Ankara'da Devlet Tiyatrosu ve Devlet Halk Dansları topluluğu, Mutallibov onuruna gösteriler yapacak. Bu gösteriler, Dışişleri protokolünde cumhurbaşkanlarına uygulanan programların unsurları olarak kabul ediliyor. Bunun yanında, Cumhurbaşkanı Turgut Özal ve Başbakan Yıldırım Akbulut kendisini kabul edecek. Programın bütün ayrıntıları inceden inceye ele alındı. Dost bir ülke cumhurbaşkanına uygulanan programın bütün unsurları bu programa dahil edildi*”⁵²⁴. Mutallibov, bu ziyaretin “*SSCB ile Türkiye arasındaki devletlerarası anlaşmalar çerçevesinde düzenlendiğini*” belirtiyordu⁵²⁵. Mutallibov, diğer bir açıklamasında gezinin amacını, aralarında ortak tarihsel bağlar bulunan Türkiye ile Azerbaycan arasında kültürel ve ticari ilişkileri geliştirmek olarak açıklıyordu⁵²⁶.

⁵²¹ “Azerbaycan Başbakanı Mutallibov, İstanbul'da”, **Hürriyet**, 6 Ocak 1990, s.12.

⁵²² Bilal N. Şimşir, **Azerbaycan, Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri**, Bilgi Yayınevi, Ankara 2011, s.72.

⁵²³ Ertuğrul Özkök, “Azerbaycan Başbakanı'na Cumhurbaşkanı Protokolü”, **Hürriyet**, 5 Ocak 1990, s.15.

⁵²⁴ **a.g.m.**

⁵²⁵ “Azerbaycan-Türkiye: İlişkiler Güçleniyor”, **Komünist**, 13 Ocak 1990, s.1.

⁵²⁶ “Azerbaycan Başbakanı İstanbul'da”, **Türkiye**, 6 Ocak 1990, s.3.

Mutallibov, İstanbul Atatürk Havalimanında Maliye ve Gümrük Bakanı Ekrem Pakdemirli tarafından karşılandı. Konuk Başbakan Mutallibov devlet konukevinde basına kısa bir açıklama yaptı. Resmi görüşmelerde, “*Türkiye ile Azerbaycan arasında ekonomik ilişkileri geliştirme üzerinde duracaklarını*” söyledi. Mutallibov, “*Türkiye’deki gelişmelerle Sovyetler Birliği’ndeki yenilenme sürecinde, iki ülke arasındaki ilişkilerin de giderek gelişeceğine inandığını*” belirtti⁵²⁷. Pakdemirli de, Sovyetler Birliği’nde başlatılan “glasnost” ve “perestroyka” sonrası bu ülkedeki cumhuriyetler ile ikili ilişkiler kurmaya özen gösterdiklerini, amaçlarının Türkiye’nin sınır komşuları ile daha fazla ticaret yapmak, ekonomik ve kültürel faaliyetleri artırmak olduğunu belirtti. Pakdemirli, Türkiye ile Azerbaycan arasında ticaret geliştirme potansiyeli bulunduğuna inandığını da ekledi⁵²⁸.

Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Başbakan Yıldırım Akbulut tarafından da kabul edilen Mutallibov, ayrıca Sağlık Bakanı Halil Şıvgın, Sanayi ve Ticaret Bakanı Şükrü Yürür ve Kültür Bakanı Namık Kemal Zeybek ile ayrı ayrı görüşmelerde bulundu⁵²⁹. Pakdemirli, görüşmelerden önce yaptığı açıklamada, Gorbaçov’un “*yeniden yapılanma*” politikası sonucunda Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerin geliştiğini belirtti. Ticareti ve ekonomik ilişkileri geliştirmek için öncelikle iki ülke arasında haberleşme ve ulaştırma altyapısını kurmak gerektiğini söyledi. Pakdemirli, Nahçıvan’da bir sınır kapısının açılması için gerekli incelemelerin yapıldığını, Bakü ile İstanbul arasında uçak seferleri başlatmayı düşündüklerini, Azerbaycan’la ekonomik ve ticari işbirliği protokolü imzalanacağını açıkladı⁵³⁰. Cumhurbaşkanı Özal da, görüşmede Mutallibov’a Türkiye Cumhuriyeti’nin, Sovyetler Birliği ve bu arada Azerbaycan SSC ile de ekonomik ve ticari ilişki ve işbirliğinin daha da artırılması gereğini vurguladı⁵³¹.

Mutallibov’un Türkiye ziyareti sırasında, 10 Ocak 1990 günü Türkiye ile Azerbaycan arasında Ankara’da aşağıdaki dört anlaşma⁵³² imzalandı:

- 1) Ekonomik ve Ticari İlişkilerin Geliştirilmesine İlişkin Protokol,
- 2) Sınır Ticaretine İlişkin Protokol,
- 3) 1990-1992 Dönemi Kültürel ve Bilimsel Değişim Programı ve
- 4) Kültürel ve Bilimsel Değişim Anlaşmasının Tatbikatına Dair Mukavele.

Birinci belgenin tam ismi, “*Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Arasındaki Ekonomik ve Ticari İlişkilerin Geliştirilmesine İlişkin Protokol*”dür. Bir “Giriş”ten sonra altı maddeden oluşmaktadır. Türkiye adına Ekrem Pakdemirli, Azerbaycan adına da Ayaz Mutallibov tarafından imzalanmıştır.

“Azerbaycan SSC Başbakanı Sayın Ayaz Niyazioğlu Mutallibov başkanlığındaki Azerbaycan heyeti 5-10 Ocak 1990 tarihleri arasında Türkiye’yi ziyaret etmiştir...

⁵²⁷ “Azerbaycan SSC Heyetinin Ziyareti”, **Komünist**, 6 Ocak 1990, s.1.

⁵²⁸ **a.g.m.**

⁵²⁹ “Akbulut, Azerbaycan Başbakanı İle Görüştü”, **Hürriyet**, 10 Ocak 1990, s.16.

⁵³⁰ Şimşir, **a.g.e.**, s.75.

⁵³¹ “Özal Azerbaycan Başbakanını Kabul Etti”, **Türkiye**, 9 Ocak 1990, s.13.

⁵³² Hazırlayan Bilal N.Şimşir, **Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki anlaşmalar/ 90-92**, TOBB Yayınevi, Ankara 1993, s. 3-14.

Anılan ziyaret sırasında yapılan müzakereler sonucunda Taraflar, Türkiye ve SSCB arasında mevcut ticari ve ekonomik işbirliği anlaşmaları ve Türkiye ile Azerbaycan arasındaki tarihi ve kültürel bağları da göz önüne alarak aşağıdaki hususlarda mutabık kalmışlardır.

1. Taraflar, Türkiye ile SSCB arasında 6 Temmuz 1989 tarihinde imzalanan Sınır ve Kıyı Ticareti Anlaşması çerçevesinde Türk ve Azerbaycan firma ve kuruluşları arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için her türlü gayreti sarfetmek için anlaşmışlardır...ayrıca... “Sadarak” mevkiinde karayolundan yük ve yolcu taşımacılığına ilişkin bir anlaşmanın imzalanması ve SSCB-Sadarak-Nahçıvan hudut hattındaki karayolunun bir an önce tamamlanmasıyla sınır ticaretine işlerlik kazandırılmasını kararlaştırmışlardır.

2. Taraflar, aralarındaki ticari ilişkileri geliştirirken ekonomik iş birliğinin de sınıai işbirliği ve ortak teşebbüsler kurulması yoluyla ileriye götürülmesi konusunda görüş birliğine varmışlardır...”.

Protokolün 3.Maddesinde iş birliği yapılabilecek alanlar sıralanmaktadır: Ortak pazarlama şirketleri kurulması; Ulaştırma ve haberleşme imkanlarının geliştirilmesi; İnşaat sektöründe; Petrol arama, üretim ve petrol endüstrisi alanlarında; Petrokimya alanında; Madencilik alanında; Telekomünikasyon sanayii alanında; Tarım alanında; Küçük ölçekli sanayilerin geliştirilmesi alanında ve Tarafların, üzerinde mutabık kalacakları diğer alanlarda işbirliği yapılması öngörülmektedir. Küçük ve orta büyüklükteki projelerin finansmanı konusuna değinilmektedir.

Protokolün 4.Maddesinde turizm sektörünün geliştirilmesi, organize turların özendirilmesi, karşılıklı olarak “charter” uçak seferlerinin başlatılması konularında Türkiye ve Azerbaycan’ın kararlı oldukları belirtilmektedir. 5.Maddede de fuar ve sergilere katılmaların özendirileceği dile getirilmektedir.

Son olarak, “Taraflar, yukarıda belirtilen iş birliği imkanları tespiti amacıyla Türkiye’den bir teknik heyetin 1990 yılının ilk altı ayı içinde Azerbaycan’ı ziyareti hususunda mutabık kalmıştır” denilmektedir.

Protokolün Türkçe ve Rusça ikişer nüsha olarak imzalandığı ve her iki metnin de aynı derecede geçerli olduğu belirtilmektedir.

2- Sınır Ticaretine İlişkin Protokol

Bu protokol de Pakdemirli ile Mutallibov tarafından imzalanmıştır. Tam adı şudur: *Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Arasında Sınır Ticaretine İlişkin Protokol*. 11 maddeden oluşan protokolün, hangi ilkelere göre, hangi inançlar ve düşüncelerle imzalandığı giriş bölümünde şöyle dile getiriliyor: “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti, karşılıklı yarar, birbirlerinin içişlerine karışmama, karşılıklı saygı ve eşit haklar prensipleri çerçevesinde, iyi komşuluk ve dostluk ilişkilerinin gelecekte daha da gelişerek güçleneceğine olan inançlarını ifade ederek, iki ülkenin coğrafi yakınlığını ve sınır ticaretinin ekonomik yararlarını göz önünde bulundurarak, Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan SSC arasındaki ilişkilerin canlandırılması maksadıyla, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Hükümeti ve Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti arasındaki 6

Temmuz 1989 tarihli Sınır ve Kıyı Ticareti Anlaşması çerçevesinde, Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan SSC arasında karşılıklı yarara dayanan sınır ticaretinin gerçekleştirilmesi gereğine inanarak, işbu protokolün, Türkiye Cumhuriyeti ile SSCB arasında “Sadarak” mevkiinde karayolundan yük ve yolcu taşımacılığına ilişkin bir anlaşmanın, gerekli müzakerelerin yapılmasından sonra imzalanması ve SSCB-Sadarak-Nahçıvan hudut hattındaki karayolunun tamamlanmasından sonra fiilen işlerlik kazanması hususunda mutabık kalarak, Cumhuriyetler arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin genişletilmesi ve güçlenmesinin önemini kabul ederek, Taraflar anlaşmışlardır. Protokolün maddelerinde sınır ticaretinin nasıl yapılacağı özetle şöyle anlatılıyor: Sınır ticareti yürürlükteki mevzuata uygun olacaktır(1.Madde); ödeme şekilleri ve mal listeleri düzenlenecektir(2.Madde); bölgede üretilmeyen malların ticareti de yapılabilecektir (3.Madde); malların teslimi yıllık sözleşmeler çerçevesinde yapılacaktır(4.Madde); ödemeler serbest konvertible dövizle ya da karşılıklı mal teslimi yoluyla yapılacaktır(6.Madde); imzacı Taraflar sınır ticaretinin gelişmesine yardımcı olacaklar(7.Madde); satışı sergiler düzenleyecek ve reklam yapacaklar(8.Madde); Protokol imzalandığı tarihte, yani 10 Ocak 1990’da yürürlüğü girecektir(9.Madde). Bu Protokol de Türkçe ve Rusça olarak imzalanmıştır, her iki metin aynı derecede geçerlidir.

3 - Kültürel ve Bilimsel Değişim Protokolü

Tam olarak, “*Türkiye-Azerbaycan Arasında 1990 – 1992 Dönemi Kültürel ve Bilimsel Değişim Protokolü*” adını taşıyan bu belge de Mutallibov’un ziyareti dolayısıyla, 10 Ocak 1990 günü, Ankara’da imzalanmıştır. Belge, 50 maddeden oluşmaktadır. Bunu, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti adına Dışişleri Bakanlığı Kültür İşleri Genel Müdürü Büyükelçi İsmet Birsel; Azerbaycan SSC Hükümeti adına da Zahir Paşaoğlu Rüstemezade imzalamışlardır. Rüstemezade, SSCB Bakanlar Kurulu Nezdince Azerbaycan Bakanlar Kurulu Daimi Temsilciliği Birinci yardımcısı idi.

Protokol altı bölümden oluşuyor:

1. Eğitim ve Bilim,
2. Kültür ve Sanat,
3. Spor ve Gençlik,
4. Radyo, Televizyon, Enformasyon, Sinemacılık;
5. Genel Hükümler,
6. Mali Hükümler.

Protokolün eğitim ve bilim bölümünde şöyle hükümler yer almıştır: Türkiye ile Azerbaycan kurumları arasında bilimsel işbirliğinin özendirilmesi; bilim adamları, bilim yayınları, bilimsel toplantı bildirileri değişimi; Türkoloji konusunda ortak kollokyumlar düzenlenmesi; bilgi, belge, heyet değişimi; dil kursları için karşılıklı burslar verilmesi; araştırmalar için master, doktora bursları verilmesi; Azerbaycanlı öğretmenlerin hizmet içi seminerler için Türkiye’ye davet edilmeleri; Azerbaycan’a Türk dili ve edebiyatıyla ilgili ders kitapları ve eğitim malzemeleri gönderilmesi, her yıl belli miktarlarda dil ve araştırma bursları verilmesi; sözlük hazırlanmasının desteklenmesi vs.

Protokolün 2. Bölümüne göre de, akla gelen her türlü kültür, sanat eserlerinin ve malzemelerinin değişimi yapılacaktır: kitap, yayın, katalog, plak, kaset, video, film vs. Sanatçılar, yazarlar, kültür adamları, uzmanlar, kütüphaneciler karşılıklı olarak davet edilecektir. Kültür ve sanatın her dalında ikili ilişkiler kurulacak ve geliştirilecektir.

Protokolde Türkiye ile Azerbaycan'ın gerek spor ve gençlik konularında, gerekse radyo, televizyon, enformasyon, sinemacılık konularında ayrı birer işbirliği protokolü imzalayacakları belirtilmektedir.

Evet, Türkiye ile Azerbaycan arasında uzun yıllardan beri sınıksız kapalı olan kültürel ve bilimsel değişim kapıları ilk defa aralanıyor; “demir perde” yavaş yavaş kalkıyordu. Ancak, bu açılımın, Türkiye’de, Sovyetler Birliği’nde ve Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti’nde halen yürürlükte olan “*kanun ve nizamla göre ve resmi kanallarla*” yapılacağına belirtilmesine de gerek duyulmuştu (38.Madde)⁵³³. “*Resmi kanal*” tabiri ile Türkiye’de Dışişleri Bakanlığı Kültür İşleri Genel Müdürlüğü’nün; Azerbaycan’da SSCB Bakanlar Kurulu nezdindeki Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu’nun Daimi Temsilciliği’nin anlaşıldığı da belirtilmişti (39.Madde). Bilimsel değişimler yerine getirilirken, gönderilecek bilim adamlarının ismen belirlenmesi “gönderen tarafça yapılacak” deniyordu (42.Madde). Kültür, sanat, bilim adamları değişiminde, heyetlerinin yol masrafları gönderen tarafça karşılanacak; diğer masraflar kabul eden tarafça karşılanacaktı. Opera ve bale temsillerini sahneye koymak için üç aya kadar davet edilecek sanatçıların bütün masraflarının ve aylıklarının davet eden tarafça karşılanması da hükme bağlanmıştı (45.Madde). Son olarak, bu protokolün 1 Ocak 1990-31 Aralık 1992 tarihleri arasında geçerli olacağı; 1993-1995 dönemi için yeni bir protokol imzalanacağı da belirtilmişti (50.Madde).

4- Kültürel ve Bilimsel Değişim Anlaşmasının Tatbikatına Dair Mukavele

Bu mukavele veya sözleşme, yine 10 Ocak 1990 günü Ankara’da, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanı Namık Kemal Zeybek ile Azerbaycan SSC Kültür Bakanı Polat Bülbüloğlu tarafından imzalanmıştır.

Burada, Kültürel ve Bilimsel Değişim Protokolü hükümleri genişletilmiş, zenginleştirilmiş ve belli programlarla somutlaştırılmıştır. Protokolde yer almayan çeşitli değişim programları bu mukavelede hükme bağlanmıştır.

Bu sözleşmede, Türkiye ile Azerbaycan’ın, sanatçı topluluklarının festivallere davet edilmeleri öngörülmüş ve somut örnekler gösterilmiştir: Adnan Saygun’un Yunus Emre senfonik eserinin Azerbaycan’da seslendirilmesi; Azerbaycan Devlet Oda Müziği Orkestrası’nın turne için Türkiye’ye davet edilmesi, Nevit Kodallı’nın Van Gogh operasının Azerbaycan’da Türkçe olarak sahneye konması, Azerbaycan Opera ve Bale Tiyatrosu bale grubunun turne için Türkiye’ye davet edilmesi gibi.

Türkiye ile Azerbaycan’ın, karşılıklı olarak, kültür ve sanat festivalleri düzenlemeleri; sanatçı, orkestra şefi, rejisörü, balemayster değişimi yapmaları; bilim adamları ve uzmanlarını kongre ve konferanslara davet etmeleri; el sanatları, halıcılık sergileri düzenlemeleri, 20’şer gün süreyle gazete ve dergi muhabirleri davet etmeleri; ortak filmler ve çizgi filmler yapmaları vs.

⁵³³ Şimşir, *Azerbaycan, Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri...*, s. 83.

öngörülmüştür. Kültürel ve Bilimsel Değişim Protokolünün genel hükümlerinin bu sözleşmede de geçerli olduğu belirtilmiştir.

Yukarıda kısaca tanıtılan dört anlaşmanın hepsi 10 Ocak 1990 günü imzalandı. Belgelerin imzalanmasının ardından, aynı gün, Mutallibov Türkiye’den ayrıldı.

3.1.1. Ziyaretin Değerlendirmeleri

Mutallibov’un Türkiye’den ayrılışının ertesi günü, Ankara’da İngilizce olarak yayımlanan haftalık Newspot gazetesinde “Türkiye-Azerbaycan İlişkileri” başlıklı bir başyazı çıktı. Newspot gazetesi, yabancılara dönük olarak, Başbakanlık Basın-Yayın Enformasyon Genel Müdürlüğü tarafından yayımlanıyordu. Gazetenin imzasız başyazıları o yıllarda Dışişleri Bakanlığı’nda kaleme alınıyor ve genellikle Hükümet görüşünü yansıtıyordu. Bu bakımdan bu makaledeki görüşler, Dışişleri Bakanlığı’nın değerlendirmesi olarak görülebilir⁵³⁴.

Başyazıda, Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, Türk-Sovyet ilişkileri çerçevesinde değerlendirildi ve şu görüşler dile getirildi: “*Son yıllarda reformların ve perestroykanın etkisiyle Türk-Sovyet ilişkilerinde önemli gelişmeler olmuştur. Türkiye, Türk-Sovyet ilişkilerine paralel olarak, çeşitli Sovyet cumhuriyetleri ile de karşılıklı yarara dayanan dostluk ve iş birliği ilişkileri geliştirmeyi arzu etmektedir. Bu yolda Ukrayna ve Gürcistan ile yararlı ilişkiler başlatılmıştır. Benzer bir yaklaşımla Türkiye, aralarında birçok bağlar bulunan Azerbaycan SSC ile de her alanda ilişkileri geliştirmeyi arzu etmektedir. Azerbaycan’ın da Batıya açılma ve çağdaş milli politikaları uygulama çerçevesi içinde Türkiye ile iş birliği imkanlarını araştırmakta olmasını memnuniyetle karşılıyoruz. Bu bağlamda ekonomik ve ticari ilişkilere öncelik vermek gerektiğini düşünüyoruz*”⁵³⁵. Makalede ayrıca Nahçıvan’da bir sınır kapısı açılmasının ikili ticareti kolaylaştıracağı belirtilmektedir.

Mutallibov, Türkiye ziyaretini tamamladığı 10 Ocak günü Ankara’da, Milliyet gazetesiyle geniş bir söyleşi yaptı⁵³⁶. Türkiye’den ayrılışının hemen ardından gazetede yayımlanan bu demecinde Mutallibov, Türkiye’den memnun ayrıldığını belirtmiş, birçok konularla beraber Türkiye ile ilişkileri de değerlendirmiştir. İki ülke arasında ortak yatırımlar ve ticaret için büyük potansiyel gördüğünü açıklayan Azerbaycan Başbakanı, “Türkiye’den her türlü tüketim malı, sanayi mamulleri, gıda, ayakkabı, deri mamulleri alabiliriz. Bazı teknolojiler iki ülke arasında ortaklıklar kurulmasına uygundur. Buna çalışacağız”, dedi. Türkiye’nin Azerbaycan’dan petrol alıp almayacağı konusunda ise konuk Başbakan, “Bu henüz ele alınmadı ama düşünülmüyor” yanıtını vermiş. Mutallibov, Azerbaycan’daki Azerinform ajansına yaptığı açıklamada, tarafların ticari-ekonomik ve diğer ilişkileri geliştirmek için tüm çabalarını ortaya koyacaklarını ifade etmiş: “Yakın gelecekte, anlaşmaların hayata geçirilmesi için ilk somut adımlar atılacak. Örneğin, tüketim mallarının üretilmesinde ve mal satışı için ortak şirketler oluşturulacak ve inşaat, petrol arama ve işleme alanlarında iş birliği genişletilecektir. Sadarak-Nahçıvan karayolu sınır ötesi ticaretin gelişmesine yardımcı olacak”⁵³⁷. Mutallibov, aynı zamanda turizm, bilimsel ve kültürel

⁵³⁴ Şimşir, *Azerbaycan, Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri...*, s.85.

⁵³⁵ *a.g.e.*, s.86.

⁵³⁶ “Azeriler, Ermeni’yle Savaşmaz”, *Milliyet*, 11 Ocak 1990, s.13.

⁵³⁷ *Komünist*, 13 Ocak 1990, *a.g.m.*

alanlarda iş birliğinin geliştirileceğini kaydetmiş. Azerbaycan'ın bağımsız devlet olmadığı, henüz Moskova'ya bağlı olduğu için Mutallibov görüşmelerde siyasi konulara girmemeye özen göstermiş, esasen iki ülke arasında ekonomik ilişkiler ele alınmıştır.

3.2. Azerbaycan'da Olağanüstü Hal

Bu arada Azerbaycan'da durum giderek kötüleşiyordu. Karabağ'da Ermeni ayrılıkçılığı en üst düzeye çıkmıştı. Uzun zamandır Ermeni ayrılıkçılığına yeterli tepkiyi göstermeyen Moskova çıkış yolunu Azerbaycan'ı cezalandırmakta gördü. SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı 15 Ocak 1990 günü DKÖB ve “çevresindeki bölgelerde” olağanüstü hal ilan etti⁵³⁸. 16 Ocak 1990 Türk gazeteleri, “*Rus tankları Azerbaycan'da*”, “*Kafkasya Kanıyor*” diye başlıklar attılar. Moskova Kızıl Ordu birliklerini Azerbaycan'a sevk etmişti. Bunun üzerine Türkiye Dışişleri Bakanlığı, Ermenistan ile Azerbaycan arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkları Sovyetler Birliği'nin bir iç meselesi olarak gördüğünü ve olayların silahlı bir boyut kazanmış olmasını endişeyle karşıladığını belirten açıklama yayımladı⁵³⁹. Açıklamada, Türkiye'nin Sovyet ordu ve iç güvenlik kuvvetlerinin bölgeye sevk edilişlerinden zamanlıca haberdar kılındığı belirtiliyordu. Türkiye, çatışmalardan zarar görenlere insani yardım yapmaya hazır olduğunu da beyan etti. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Azerbaycan'daki olayları “*Sovyetler Birliği'nin bir iç meselesi*” olarak görüyor, Azerbaycan ile Ermenistan'a aynı yaklaşım sergiliyordu. Ancak 20 Ocak olaylarından sonra bu yaklaşım değişecekti. Dahası, Moskova hükümetinin Olağanüstü Hal ilan ettiği ve asker sevk ettiği bölgeler, Türkiye Cumhuriyeti'nin sınır bölgelerini de kapsıyordu. Bu bakımdan Türkiye, gelişmeleri “*endişeye karşılamakta*” idi. Moskova, Ankara'yı yatıştırmak için, “*Türk ve İran sınırlarından almakta olduğu önlemlerinin Türkiye'ye yönelik herhangi bir amaç taşımadığını*” açıkladı⁵⁴⁰.

Bakü'ye ilave asker sevk ve bölgede tırmanan gerginlik Türkiye için oluşturduğu sorunlar şöyle özetlenebilir: 1) Türkiye, İran ve Ermenistan arasında sıkışmış bulunan Azerbaycan'a ait Nahçıvan bölgesi Ermeniler tarafından ablukaya alındı. Ermenilerin üzerinde hak iddia ettikleri bu bölgenin Türkiye uzantısı da bulunuyor. Böylece Ermenilerin bölgede Azerilere karşı girişecekleri saldırılar Türkiye açısından hem bir sınır güvenliği hem de bir mülteci sorununu gündeme getirebilir. 2) Ermeniler, Batı'da örgütlenmiş Ermeni ve Ermeni yanlısı örgütlerin başlattıkları geniş çaplı propaganda kampanyasından güç alıyorlar. Bu kuruluşlar “*yeni bir Ermeni soykırımı hazırlığı olduğu*” iddiaları ile Batı'daki Türk düşmanlığını körüklüyorlar. 3) Türkiye, Sovyetler Birliği'nin Azerbaycan'a karşı sert askeri önlemler alacağından endişe ediyor. Ermeni sempatisinin yaygın olduğu Batı'nın da bu önlemlere göz yumması olasılığı bulunuyor⁵⁴¹.

Azerbaycan'daki gerilimli gelişmeler, 18 Ocak 1990 günü de Türk gazeteleri baş sayfalarına taşımışlardı. “*Oluk oluk kan*”, “*Karabağ kan deryası*”, “*Karabağ iç savaş alanı*”, “*Kafkasya kıran kırana*” gibi haber başlıkları göze çarpıyordu. Aynı gün Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz, Sovyet Büyükelçisi Albert Çernişev'le makamında bir görüşme yaptı. Görüşmenin ardından, daha önce

⁵³⁸ “Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi ve Diğer Bazı Bölgelerde Olağanüstü Hal İlan Edilmesine İlişkin SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı'nın Kararı”, **Komünist**, 17 Ocak 1990, s.1.

⁵³⁹ **Dışişleri Bakanlığı 1990 Tarihçesi**, Dışişleri Eğitim Merkezi, Ankara 1991, s.232.

⁵⁴⁰ “Ankara'ya Güvence”, **Milliyet**, 17 Ocak 1990, s.4.

⁵⁴¹ “Türkiye'den Bölgeye Hassas Yaklaşım”, **Cumhuriyet**, 19 Ocak 1990, s.14.

Türkiye Dış İşleri Bakanlığı'nın yaptığı açıklamayı tekrar ederek, meseleyi Sovyetler Birliği'nin "iç sorunu" olarak nitelendirdi: *"Bütün dünyanın yakından izlediği endişe verici olaylar söz konusudur. Aynı dili ve aynı kültürü paylaştığı Azerilerle doğal bir yakınlık duyan Türk milleti, çok yakındaki bu gelişmeleri özel bir hassasiyetle izlemektedir. Sovyetler Birliği Büyükelçisinden son durumla ilgili bilgi rica ettim. 16 Ocak günü konuyla ilgili olarak yaptığımız açıklamada vurguladığımız gibi, biz bunları Sovyetler Birliği'nin bir iç sorunu olarak görmekteyiz"*⁵⁴². Yılmaz açıklamasında, çatışmaların her iki tarafta da can kaybı ve yaralanmalara yol açtığını, bu çerçevede Türk Kızılıay'na bazı yardım talepleri ulaştığını belirtti. Yılmaz, Kızılıay'ın bu ve bundan sonra ulaşabilecek talepleri Sovyet hükümeti ile işbirliği halinde ve tamamen insani çerçevede karşılamaya hazır olacağını da Büyükelçiye bildirdi.

Yardım talepleri ise Azerbaycan'dan geliyordu. AHC lideri Elçibey, Gorbaçov'un Ermenileri desteklediğini, aynı şekilde ABD, Fransa ve İtalya'nın da yardımlarda bulunduğunu ileri sürerek, Türkiye'nin de kendilerinin yanında olması gerektiğini dile getirdi. Türkiye kamuoyunca yakından tanınan ünlü şair Bahtiyar Vahabzade de benzer bir talebi seslendirerek Türkiye'nin uluslararası alanda destek olmasının kendilerine büyük bir manevi güç vereceğini ifade ediyordu⁵⁴³.

3.2.1. Bakü'de Olağanüstü Hal

Moskova 15 Ocak kararında Bakü ve Gence'de olağanüstü halin uygulanmasını Azerbaycan yönetimine tavsiye etmişti. Ama Moskova Azerbaycan Anayasası'nı da çiğneyerek 19 Ocak'ta Bakü'de olağanüstü hal ilan etti ve bu kararı saklı tuttu. Günlerdir emir bekleyen Kızıl Ordu birlikleri 19 Ocak 1990 akşamı şehre girdi. Sovyet ordusu karşısına çıkan kadın, çocuk, yaşlı demeden herkesi ateşe tuttu. Türkiye Dışişleri Sözcüsü 20 Ocak'ta Bakü'de yaşananları, yakından ve üzüntüyle izlemekte oldukları ve Türkiye'nin temennisinin olayların daha vahim boyutlar kazanmadan yatışması olduğunu açıkladı⁵⁴⁴. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti katliamları sert kınamaktan bile çekiniyor, sükûnet çağrısıyla yetiniyordu. Aynı günde Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Albert Çerişev, *"Kafkasya'daki olaylar ve Türkiye'nin bunlara ilişkin tutumu"* hakkındaki Sovyet görüşlerini 20 Ocak'ta Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz'a iletti. Söz konusu görüşlerde belirtiliyordu ki Sovyet Hükümeti'nce atılmakta olan adımlar, tamamıyla kanunlar çerçevesinde azami soğukkanlılık ve şefkatle uygulanıyor. *"Söz konusu önlemler, Sovyet - Türk ilişkileri ile bağlı olmayıp yalnızca içişlerimize dönüktür ve bu çerçeve dışına herhangi bir şekilde çıkmamaktadır"*⁵⁴⁵.

3.3. Bakü'de Gerçekleşen Katliama Türkiye'den Tepkiler

3.3.1. Özal: Onlar Şii, biz Sünni'yiz...

⁵⁴² a.g.m.

⁵⁴³ "Azerbaycan Halk Cephesi'nden Hürriyet Aracılığıyla Mesaj: "Türkiye'den Yardım Bekliyoruz", **Hürriyet**, 18 Ocak 1990, s. 12.

⁵⁴⁴ "Ankara Tedirgin İzliyor", **Cumhuriyet**, 21 Ocak 1990, s.14.

⁵⁴⁵ "Sovyet Büyükelçisi Albert Çerişev'in Kafkasya'daki Olaylar ve Türkiye'nin Bunlara İlişkin Tutumu Konusunda Dışişleri Bakanı A. Mesut Yılmaz'a İlettiği Sovyet Görüşlerine İlişkin Açıklama", **Dışişleri Bakanlığı 1990 Tarihçesi**, s.237.

Azerbaycan-Türkiye ilişkileri açısından 1990 yılı önemli bir ziyaretle başlamıştı. İki ülke arasında ilişkileri güçlendirecek hedefler belirleyen anlaşmalar imzalanmıştı. Bundan birkaç gün sonra ise iki ülke arasındaki ilişkiler bir sınavdan geçiyordu. Azerbaycan'da katliam yapılmış, Türkiye'den gelecek tepki merak ediliyordu. Azerbaycan ve Türkiye kamuoyunda en fazla tepki çeken açıklama ise Cumhurbaşkanı Özal'dan geldi. Özal, ABD ziyareti sırasında (19 Ocak'ta) International Club'da bir konuşma yaptı. Cumhurbaşkanı dinleyicilerden biri Özbekistan ve Azerbaycan'daki bağımsızlık hareketi konusunda Türkiye'nin alacağı roller olup olmadığını sordu. Özal bu sorunun Azerbaycan ile ilgili bölümüne şu cevabı verdi: *"Bu konu Sovyet Rusya'nın iç meselesidir. Biz komşularımızdaki gelişmelere daima "yurtta sulh cihanda sulh" prensipi ile karşılık verdik...Azeriler Şiidir. Türkiye'den ziyade İran'a daha yakındır. Azerbaycan'daki olayların Türkiye'yi etkileyeceğini sanmıyorum"*⁵⁴⁶. Özal'ın *"Azeriler Şiidir"* yolundaki sözleri Türkiye ve Azerbaycan'da tepkilerle karşılandı. Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) Genel Başkanı Erdal İnönü, Özal'ın Azerbaycan Türklerine ilişkin sözlerini anımsatan gazetecilere, *"Sayın Özal talihsiz, yanlış anlamlara yol açacak bir konuşma yapmış. Basına yansıyan şekliyle, bir cumhurbaşkanının söylememesi gereken sözler söylemiş"* dedi. İnönü, sözlerini şöyle sürdürdü: *"Ülkemizdeki vatandaşlarımızın arasındaki mezhep ayrılıkları açısından fark gözetken bir havası var. Böyle bir şey söylemeye hakkı yok. Hangi mezhepten olursa olsun, bütün vatandaşlarımızın eşit hakları vardır ve devleti yönetenler, onlara mezheplerini düşünmeden hizmet etmek zorundadır, durumundadırlar. Bunun aksine bir havayı veren konuşmaları, yurtdışındaki olaylarla ilgili olarak dahi söylemeye hakkı yoktur. Devleti yönetenlerin bunun için bir demeci yanlış anlamalara yol açan talihsiz bir konuşma diye niteliendiriyorum. Sanıyorum ki bu yanlış anlamları düzelten bir açıklama çıkacaktır yakında, ama bunu hiç yapmamış olması çok daha iyi olurdu"*⁵⁴⁷. Demokratik Sol Parti (DSP) Genel Başkanı Bülent Ecevit de, Özal'ın hem Alevi yurttaşlardan hem de Azeri Türklerinden özür dilemesini istedi⁵⁴⁸. Ecevit, Cumhurbaşkanı Özal'ın milyonlarca Alevi yurttaşın varlığını inkâr eder gibi bir üslup kullandığını, Türkiye'deki Müslüman nüfusun tümünü Sünni gibi göstermesinin gerçeğe uymadığını belirterek, bunu ulusal birliğe ve cumhuriyetin laik niteliğine gölge düşürecek bir davranış olarak niteledi. Ecevit, Türk Aleviliğinin İran Şiiliğinden çok farklı olduğunu, İran Şiiliğinin bağnazlığına karşın, Türk Aleviliğinin hoşgörölü, demokrat eğilimli, ilerici insanlar olduğuna işaret etti. Özal'ın Cumhurbaşkanı olarak milyonlarca Alevi yurttaşımızı adeta *"Türk milleti"* kavramının dışında tutan ifade kullanmasını eleştiren DSP lideri, bu konuda verdiği demeçte şöyle dedi: *"Türkiye'deki Alevi varlığını inkar etmek, laik cumhuriyetle pekiştirilen ulusal birliğimizi sarsmaya kalkışmaktır, Sayın Özal'ın Sovyetler Birliği'ndeki Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yaşayan Azeri Türklerini adeta İran'ın kucığına itici sözler söylemesi de bir başka sorumsuzluk örneğidir. Eğer bunlar talihsiz dil sürçmeleri ise Sayın Özal derhal sözlerini düzeltmelidir. Laik Türkiye Cumhuriyeti Devleti Cumhurbaşkanı'na yaraşır bir açıklama yaparak hem Alevi yurttaşlarımızdan hem de Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki Azeri Türklerinden özür dilemelidir"*. Doğru Yol Partisinin (DYP) Genel Başkanı Süleyman Demirel, Özal'ın sözlerini, *"Azeriler Şiidir, bizi alakadar etmez, anlamında söylendiyse, bunun vatandaş inciteceğini"* belirtti. Demirel, sözlerin bir tespit niteliği taşıması durumunda bundan kimsenin

⁵⁴⁶ "Özal'ın Azeri Gafı", **Milliyet**, 19 Ocak 1990, s.14.

⁵⁴⁷ "Özal Özür Dilesin", **Cumhuriyet**, 20 Ocak 1990, s.15.

⁵⁴⁸ a.g.m.

alınmaması gerektiğini bildirerek, “Önemli olan aynı kültüre sahip olmaktır” dedi⁵⁴⁹. Başbakan Akbulut ise Özal’ın ABD’deki açıklamalarından farklı bir yaklaşımla, Azerbaycan’da yaşayan insanların Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları arasında da duygusal bir bağ olduğunu, “bu nedenle ilgimiz daha da bir mana ifade etmektedir” diye belirtmiş⁵⁵⁰.

Özal’ı dinleyenler arasında olan Türk gazeteciler de söz konusu sözleri duyunca şaşkınlıklarını gizleyememişlerdi. “Özal nasıl oluyor da “Türkiye sünni Müslümanların çoğunlukta olduğu bir ülke” diyebiliyordu? Bir cumhurbaşkanı sunni-şii ayırımı yapmamalıydı”⁵⁵¹.

Özal, sözlerinden dolayı ABD’deki Azerbaycanlılar tarafından da eleştiriyile karşılandı. ABD’deki Azerbaycan Türkleri Cemiyeti’nin İkinci Başkanı Dr. Sevil Hazer Yılgiç, Özal’ın verdiği resepsiyonda Özal’la görüşmesi sırasında, “Biz Azeriler, İranlı değil, Türk’üz. Türkiye’den para-pul istediğimiz yok. Sadece manevi desteğe muhtacız. Türkiye bize, Azerbaycan’daki kardeşlerimize, “Arkamızdayız” desin yeter” dedi. Özal, Karabağlı olduğunu öğrendiği, dış doktoru Sevil Hazer Yılgiç’a, “Karabağ’da Ermeniler, Azerilerden fazlaymış, öyle mi?” sorusunu yöneltmesi üzerine, Yılgiç şöyle yanıt verdi: “Evet, Ermeniler göçmen olarak geldiler Karabağ’a. Sonra silahlandılar. Benim anne ve babamın sülalesinden 54 kişiyi katlettiler. Türklerin çoğu, canını kurtarmak için başka bölgelere kaçtı. Ermeniler de böylece çoğunluğa geçti. Karabağ, biz Azerbaycanlıların kalbi. Üstelik Ermenistan’a sınırı dahi yok. Kalbimizi, almalarına nasıl razı olursunuz?”. Bunun üzerine Özal, “Merak etmeyin, her şey iyi olacak” diye karşılık verdi⁵⁵².

Dışişleri Bakanı Yılmaz, 1994 yılında gazeteci Yılmaz Çetiner’e verdiği röportajda Özal’ın bu açıklamasının Dışişleri Bakanlığını çok sıkıntıya soktuğunu belirtmiş⁵⁵³.

Cumhurbaşkanı Özal’ın yaklaşımı ve hükümetin Azerbaycan’da yapılan katliamı Sovyetlerin “iç sorunu” olarak görmesinden tek memnun olan SSCB yönetimidir. Sovyetler Birliği’nin Ankara Büyükelçisi Çernişev birkaç defa açıklamalarında bunu belirtti. Çernişev, 20 Ocak tarihli “Kafkasya’daki olaylar ve Türkiye’nin bunlara ilişkin tutumu” hakkındaki Sovyet görüşlerinde belirtiyordu ki, Cumhurbaşkanı Özal, Başbakan Yıldırım Akbulut, Dışişleri Bakanı Yılmaz ve tüm Türkiye yönetiminin Kafkasya’daki olaylara ilişkin olarak açıklamış oldukları tutumu Sovyet tarafı takdirle karşılıyor: “Söz konusu olayların sadece Sovyetler Birliği’nin içişlerine ait olduğu yolundaki Türk tarafının yaklaşımından ve Sovyet hükümetinin atmakta olduğu adımların bu bölgede insanların hayatını, kanunu, düzen ve istikrarı sağlamaya yönelik olduğunun Türk tarafınca anlayışla karşılanmasından dolayı memnuniyetimizi belirtmekteyiz”⁵⁵⁴.

Mesajın sonunda ise, “Mevcut şartlar altında Türk tarafının, SSCB ile Türkiye arasında mükemmel ilişkilerin sağladığı anlayış ve karşılıklı güven ruhuna uygun olarak aldığı gerçekçi ve dengeli tutumun aynen korunması büyük önem taşımaktadır” denilerek Türkiye’nin bu politikasından sapmaması istendi. Bu ifadeler, başkent Ankara çevrelerinde “Çok nazık bir biçimde

⁵⁴⁹ a.g.m.

⁵⁵⁰ a.g.m.

⁵⁵¹ “Özal Neler Söyledi Nasıl Anlaşıldı”, **Türkiye**, 19 Ocak 1990, s.1.

⁵⁵² “Azerilerden Özal’a Sitem”, **Hürriyet**, 24 Ocak 1990, s.19.

⁵⁵³ Yılmaz Çetiner, **Son 10 yılın Perde Arkası Mesut Yılmaz**, 1. Baskı, İstanbul 1994, Milliyet Yayınları, s.72.

⁵⁵⁴ **Dışişleri Bakanlığı 1990 Tarihçesi...**, s.237.

kaleme alınmış, üstü örtülü bir uyarı” olarak nitelendi⁵⁵⁵. Çerçişev, 26 Ocak’ta Azerbaycan olayları ve Türk-Sovyet ilişkilerindeki son gelişmeler ile ilgili olarak bir basın toplantısı yaparak, *“Türk Hükümetinin tutumunu takdirle karşıladıklarını, Türkiye’nin, Sovyetler’in içişlerine karışmadığı kanısında olduklarını”* da belirtti⁵⁵⁶.

Özal’ın açıklamasına karşılık, Bakanlar Kurulu toplantısında kabine üyelerinin aksi görüşü savundukları belirtildi. Toplantıda konuşan bakanlar, Azerbaycan’da yaşayanların soydaşlar olduklarını hatırlatarak, Türkiye’nin bir şeyler yapması gerektiğini söylediler. Türkiye’nin Azerbaycan konusunda arabuluculuk yapmasını öneren bazı bakanların bu görüşü büyük ilgi de görmüş⁵⁵⁷.

Moskova Türkiye’nin Azerbaycan’a “insani yardım” yapmasına türlü bahanelerle karşı çıkıyordu. Büyükelçi Çerçişev dünyanın Azerbaycan’a ve Ermenistan’a yardım etmek isteyen ülkeler olarak ikiye ayrılabilceğini belirtti. Olayların bazı çevrelerce abartıldığını, Karabağ’ın Azerbaycan’a ait olduğunu ve öyle de kalacağını söyleyen büyükelçi, ayrıca Anayasalarında SSCB’den ayrılabilmenin de yer aldığını ama bunun bir anda olabilecek bir şey olmadığını ifade etti⁵⁵⁸.

Haliyle, Özal’ın sözleri Azerbaycan’da da sert tepkiyle karşılandı. AHC lideri Elçibey Türkiye Cumhurbaşkanı’nın sözlerinin “büyük bir öfkeye” neden olduğunu söyledi. *“Ben bunu anlamadım: Atatürk’ün dediği gibi: önce Türk’üz, sonra Müslüman’ız”*⁵⁵⁹. Cumhurbaşkanı Özal’ın ABD’de yaptığı açıklamayı esefle karşıladıklarını söyleyen AHC lideri, Hürriyet Haber Ajansı Erzurum Bürosu’na teleksle geçtiği notta şöyle diyordu: *“Biz laik milletiz. Dinci değiliz. Din ayrı, millet ayrıdır. Şii olduk, ama biz Türk’üz. Bizim Türkiye’den beklentimiz, Ermeniler karşısında verdiğimiz haklı mücadelemizin desteklenmesidir”*. AHC liderlerinden Gambar’a göre Özal’ın açıklaması çok yanlış ve argümanı çok kusurlu ve zararlıydı: *“İlk başlarda Azerbaycan enformasyon ablukası altında olduğu için Özal’ın açıklaması geniş kitlelere ulaşmadı. Açıklama yayınlandıktan sonra AHC, toplum ve aydınlar tarafından kötü karşılandı ve büyük bir hayal kırıklığına neden oldu. Ancak bunun Türkiye’nin genel ve kalıcı tavrı olmadığını herkes anlıyordu”*⁵⁶⁰.

Özal’ın kamuoyunun tepkisini çeken sözlerini hükümet ve ANAP yetkilileri, yamamaya çalıştı. ANAP Genel Başkan Yardımcısı Metin Gürdere, Özal’ın sözlerinin, basında *“maksadını aşan bir tarzda”* değerlendirildiğini belirterek, *“Mezhepçi yaklaşımla, Türkiye’nin meselelerini çözmek ve Türkiye’ye avantaj sağlamak mümkün değil”* dedi⁵⁶¹.

⁵⁵⁵ “ANAP, “Büyük Gafi” Yamama Çabasına Düştü... Azeri Türkleri, Özal’ı Protesto Etti”, **Hürriyet**, 21 Ocak 1990, s.21.

⁵⁵⁶ “Çerçişev: “Taraf Değiliz”, **Milliyet**, 27 Ocak 1990, s.4.

⁵⁵⁷ “Azerbaycan, Bakanlar Kurulunu Karıştırdı”, **Hürriyet**, 20 Ocak 1990, s.12.

⁵⁵⁸ “Büyükelçi Çerçişev’den Açıklama: Yardım Dünyayı Bölerdi”, **Cumhuriyet**, 4 Şubat 1990, s.14.

⁵⁵⁹ Ebulfaz Elçibey, **Bu Benim Kaderimdir**, Genclik Yayınevi, Bakü 1992, s.57.

⁵⁶⁰ Gambar ile röportaj.

⁵⁶¹ “ANAP, “Büyük Gafi” Yamama Çabasına Düştü... Azeri Türkleri, Özal’ı Protesto Etti”, **Hürriyet**, 21 Ocak 1990, s.21.

Özal, sözlerinin basında yer alması ve eleştirilere konu olması üzerine bir basın açıklaması yaparak sözlerinin yanlış anlaşıldığını belirtti. Özal, New York'ta yaptığı yazılı basın açıklamasında, *“Azerbaycan olaylarına üzülmemek elde değil. Hele aynı lisanı konuşan, aynı etnik gruba mensup olduğumuz insanlar bakımından. Sovyetler Birliği'nin iç işlerine bizim karışmamış mümkün değildir. Benim daha önce söylediğim sözler, maalesef yanlış anlaşıldı”*⁵⁶² ifadesini kullandı.

Böylece Özal'ın diliyle, SSCB döneminde Türk dış politikasının Orta Asya ve Kafkasya'ya yönelik ipuçları ortaya çıkmaktadır. Türkiye, Türk kökenli devletlere mesafeli duracak ve muhtemel bir Pantürkizm suçlamasına maruz kalmaktan kurtulacaktı⁵⁶³. Özal, bu düşüncesini Washington'da yaptığı bir başka konuşmada da açık olarak dile getirdi. Buna göre Türkiye, büyük Türk imparatorluğu peşinde değildir. Kendine yetecek kadar toprağı ve nüfusu vardır. Sovyetler Birliği'nin içişlerine karışmak niyeti taşımamaktadır⁵⁶⁴. Moskova'nın güç kullanırken *“ihtiyatlı davranması kaydıyla”*, Azerbaycan'dakine benzer müdahaleleri Türkiye tarafından anlayışla karşılanacak ve Türkiye'de büyük sorunlar yaratmayacaktır⁵⁶⁵.

Öncelikle Hükümet, bu açıklama sonrası ciddi bir sıkıntıyla karşı karşıya kaldı, kendi içinde görüş ayrılıkları ortaya çıktı. Örneğin Turizm Bakanı İlhan Aküzüm, Azerbaycan'la Türkiye arasında bir bağ bulunmadığını söylemek *“milli kültürümüzü inkar etmektir”* açıklamasını yaptı: *“Azerbaycan'da yaşayanlar Türkiye Türklerinin soydaşlarıdır. Bunlar gösterilerde ellerinde Türk bayrakları ve Atatürk posterleri taşıyan insanlardır. Azeriler, Müslüman Türklerdir, olaylara bunun dışında bakmak çok yanlıştır”*⁵⁶⁶. Başbakan Yıldırım Akbulut da Aküzüm'ün görüşlerini destekler nitelikte bir açıklama yaptı ve Azerbaycan'la Türkiye halkları arasında kültürel ve manevi bağlar olduğunu söyledi⁵⁶⁷.

Özal'ın sözlerine Türkiye'deki Azerbaycan Türkleri sert tepki gösterdi. Ankara'daki Azerbaycan Kültür Derneği'nin Başkanı Feyzi Aküzüm Azerbaycan'da din faktörünün değil, milliyetçilik faktörünün ön planda olduğunu belirterek, *“Türkiye Azerbaycan Türklüğü için her şeydir, Türkiye'nin onları unutmamasını, sahip çıkmasını ve manevi destek vermesini beklemektedir”*, dedi. Aküzüm Milliyet gazetesine yaptığı değerlendirmede Azerbaycan Türklüğü'nün hiçbir şekilde Turancılık ya da Pan-Türkizm peşinde koşmadığını, ancak kendilerini manevi olarak Türkiye'ye bağlı hissettiklerini söyledi⁵⁶⁸.

Özal'ın yukarıdaki açıklaması bazı araştırmacılar tarafından sorumlu makamlardaki Türk politikacıların SSCB'deki akraba topluluklar konusundaki bilgi eksikliklerine ve SSCB'nin dağılması sürecine hazırlıksızlıklarına örnek olarak gösterilmiş, bazı araştırmacılar ise açıklamayı

⁵⁶² “Özal: Azerilerle İlgili Sözlerim Yanlış Anlaşıldı”, **Hürriyet**, 21 Ocak 1990, s.21.

⁵⁶³ Abdulhamit Avşar, **“Uluslararası İlişkilerde Kamuoyu Yaratma Süreçleri: Türkiye-Azerbaycan İlişkileri Örneği”**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul 2009, s.269.

⁵⁶⁴ Sedat Ergin, “Gorbaçov’a Anlayış Gösterelim”, **Hürriyet**, 23 Ocak 1990, s.20.

⁵⁶⁵ “Özal: Bu İşe Karışmayacağız”, **Hürriyet**, 25 Ocak 1990, s.18.

⁵⁶⁶ “Bakan Aküzüm, Özal ile Ters Düştü”, **Hürriyet**, 24 Ocak 1990, s.19.

⁵⁶⁷ “Akbulut: Azerbaycan'da Katliamlar Durdurulsun”, **Hürriyet**, 23 Ocak 1990, s. 1.

⁵⁶⁸ “Azeri Türklerinden Sert Tepki”, **Milliyet**, 19 Ocak 1990, s.14.

Özal'ın mezhep merkezli bir dış politika oluşturma hedefine kanıt olarak sunmuşlardır⁵⁶⁹. Ankara süreç boyunca SSCB'ye sert tepki vermedi ve tüm açıklamalarında Moskova'yı dışladı. Örneğin Dışişleri Bakanı Yılmaz, durumun yatıştırılması konusunda sürece ancak SSCB'nin onayladığı bir biçimde dahil olabileceğini şu sözlerle ifade etti: “...Biz Sovyetler Birliği'ne ‘sizin uygun göreceğiniz çerçevede durumun yatıştırılması için bir katkımız olursa üzerimize düşeni yapmaya hazır olduğumuzu bildirdik. Bunu Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi'ne söyledik...”⁵⁷⁰.

Türkiye Cumhuriyeti SSCB'de yaşanan gelişmelere hazırlıksız yakalandı. Hem SSCB'nin sonunun geldiği öngörülmedi, hem de Birlik'de bulunan Türk devletleri ile ilgili stratejiler oluşturulmadı. SSCB'nin dağılacığını, bağımsız olacak Türk devletleri ile ilgili hazır olunması gereğini Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk hele 29 Ekim 1933'te, Cumhuriyet'in 10. yıldönümünde yayımladığı genelgede belirtmişti. Atatürk, Sovyetler Birliği'nin parçalanabileceğini, işte o zaman “Türkiye ne yapacağını bilmelidir” diye belirtiyordu. Atatürk, “Bizim bu dostumuzun (Sovyetler Birliği'nin – B.N.) idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir kardeşlerimiz var. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız” diye beyan ediyordu⁵⁷¹. Türkiye Cumhuriyeti'nin böyle bir hazırlığı var mıydı? Cumhurbaşkanı Özal, Başbakan Akbulut ve Dışişleri Bakanı Yılmaz'ın Azerbaycan'da yaşanan “Kanlı Ocak” olayları ile ilgili çelişkili açıklamalarını dikkate alırsak, böyle bir hazırlığın olmadığını söyleyebiliriz. Bu görüşü Türkiye resimleri de itiraf ediyorlardı. Sovyetler Birliği'nin dağıldığı dönemde Dışişleri Bakanı olan Hikmet Çetin, Sovyetler Birliği'nin şaşırtıcı bir hızda dağıldığını ve bunun, o dönem Türkiye'de beklenmeyen bir gelişme olduğunu belirterek, “Hem Türkiye'nin hem dünyanın bu konuda hazırlıksız yakalandığını düşünüyorum” diyordu⁵⁷².

Bahsettiğimiz gibi Türkiye devleti SSCB'nin dağılma sürecine girdiğini öngöremiyordu. O yüzden hem 20 Ocak sürecinde, hem de ondan sonraki dönemde Türkiye'nin Güney Kafkasya politikası Moskova'nın görüşleri dikkate alınarak yürütülmüştür. Bunun objektif nedenleri de vardır. Türkiye ile SSCB arasında da bir yakınlaşma vardı. Gorbaçov yönetiminin ilk yıllarında Türkiye'ye güven beslemiyordu. Bu durumun önemli nedenlerinden biri, Gorbaçov'un anti-Türk görüşte olan Ermeni devlet adamlarının kuşatmasında kalması, onların rehinesine dönüşmesi ile ilgili idi. Özal'ın 1986 yılı temmuz ayının 28'nde başlayıp 3 Ağustos'a kadar devam eden ziyareti de bu açıdan önemliydi. Sefer sırasında Özal Gorbaçov'la görüşmemiş, Gorbaçov, Özal'ın ziyaretinden 2 gün önce Rusya'nın uzak doğusuna – Vladivostok'a gitmişti. Bu ziyaret ekonomik yönden başarılı olarak değerlendirilse de, siyasi bakımdan gereği kadar sonuç vermedi. Ziyareti hazırlayan Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın mensupları bu durumun doğmasında Sovyetlerin tutumunun rol oynadığını diyorlardı. Özal'dan önce Türkiye'nin üç Başbakanı Moskova'yı ziyaret etmişti. 1965 yılında Suat Hayri Ürgüplü SSCB'ye ziyareti sırasında Kosigin ve Podgorni ile görüşmüş ama SSCB KP MK Genel Sekreteri Leonid Brejnev tarafından kabul edilmemişti. 1967 yılında Demirel'in Moskova'ya ziyareti sırasında da aynı program uygulanmıştı. 1978 yılında

⁵⁶⁹ Utku Yapıcı, “Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası, (1989- 1993): Batı'nın Belirleyiciliği”, **Alternatif Politika**, C: 7, Sayı 3, Ekim 2015, s.432.

⁵⁷⁰ “Türkiye, Moskova'ya Yardıma Hazır”, **Milliyet**, 21 Ocak 1990, s.17.

⁵⁷¹ Atatürk, Cumhuriyet ve Türk Dünyası, İsmail Çallı, **dergipark.org.tr**, çevrimiçi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/687346> erişim: 27 Kasım 2022.

⁵⁷² “Sovyetler Dağıldı, Dünya Değişti”, **Cumhuriyet**, 26 Aralık 2021, s.8.

Moskova'ya ziyaret yapan Başbakan Ecevit ise Brejnev tarafından kabul edilmişti. 1988 yılının başlarından SSCB ile Türkiye arasında ılımlı rüzgarlar esmeye başladı. SSCB daha önceleri kabul etmediği Türkiye tezlerine olumlu bakmaya başlamıştı. Buraya silahsızlanma, Kıbrıs konusu, İran ile Irak arasında savaşın durdurulması konusunda Türkiye Başbakanı'nın teklifleri dahildi. Sonuç olarak, Türkiye hükümeti Ankara-Moskova ilişkilerinin daha önemli olduğunu düşünerek olaylara soğukkanlılıkla yanaştılar.

Özal'ın mezkur açıklamasının birçok başka nedenleri de ola bilir. Bazı araştırmacılara göre de Özal'ın bu sözleri, Batı kamuoyuna yöneliktir ve Türkiye'nin Pantürkist bir yaklaşımı benimsemediğini göstermek içindir. Nitekim Özal, dönemin Kültür Bakanı Namık Kemal Zeybek'e *"Ben soru üzerine orada Ermeni gazetecilere söyledim. Nereden bilecektim bizim gazetelerin yazacağını..."*, diyecekti⁵⁷³.

Özal'ın aynı zamanda asıl maksadı Türkiye'nin Batı dünyasıyla aynı politik çizgide kaldığını Batı'ya göstermekti. Söz konusu dönemde Gorbaçov iktidarı ve onun *"reformlar"*ı ABD'nin başını çektiği Batı'dan destek alıyordu. Batılı devletler ve basını Azerbaycan'daki gelişmeleri Gorbaçov'un yürüttüğü *"yeniden yapılanma"* politikasına başkaldırı olarak değerlendiriyorlardı. Özal, böyle bir ortamda din ve etnik gerekçeleri vurgulayarak Azerbaycan'daki protestolarla Türkiye'nin bir bağlantısının olmadığını göstermek istedi. Özal'ın dış politikasının dayandığı temel hedeflerden biri de ABD ile ilişkileri üst düzeye çıkarmaktır. İsmet İnönü'nün 15 Nisan 1964'te Time dergisine verdiği mülakatta kullandığı *"yeni şartlarla yeni bir dünya kurulur, Türkiye de bu dünyada yerini bulur"* şeklindeki sözleriyle Türkiye-ABD ilişkilerinde ciddi kırılma yaşandı ve 1970'lerin sonuna kadar devam etti. Bu durum Türkiye için ekonomik sıkıntıları da beraberinde getirdi. Özal'ın da hedefi ABD ile ilişkilerini rayına oturtarak krizin ekonomik maliyetini ortadan kaldırmaktı. Özal bir bakıma ABD başkanıyla kurmuş olduğu diyalogla bunu başarmıştı. Böyle bir ortamda, Türkiye ABD'nin karşısında olmak istemeye de bilirdi.

Ancak tüm bunlara rağmen Kanlı Ocak olayları sonraki günlerde Türkiye devlet yetkililerinin Azerbaycan'la ilgili görüşlerinin önemli ölçüde değişmesine yol açtı. 20 Ocak'a kadar Türkiye Cumhuriyeti Güney Kafkasya ile ilgili denge politikası yürütüyordu. Dışişleri Bakanı Yılmaz 18 Ocak 1990'da yaptığı bir açıklamada Azerbaycan'la Ermenistan arasında ayırım yapmayacaklarını, Türkiye'nin her iki ülkeye yardıma hazır olduğunu söylüyordu. Hatta Yılmaz, Azerileri, tahriklere ve kurulan tuzaklara karşı dikkatli davranmaya, Sovyet yönetiminin istikrarı sağlamak için atacağına inandıkları adil adımlara yardımcı olmaya çağırıyordu. Bu yaklaşım ancak Bakü'de katliam yapıldıktan sonra değişti. Yılmaz, TBMM'de yapılan konuşmalar sırasında Bakü'de yaşananları, insan hakları ekseninde de olsa, ilk kez eleştirecekti.

Türkiye Cumhuriyeti resmlerinin Azerbaycan'da yaşanan Kanlı Ocak olaylarına o günkü yaklaşımı günün şartlarından doğduğu sonraki yıllarda yürütülen dış politikada kendini gösterecekti. Bizatihi Özal Azerbaycan ve Orta Asya Türk Devletleri ile ilişkilere özel önem verecekti.

⁵⁷³ Namık Kemal Zeybek, **Türk Dünyası Deyince**, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul 2013, s.78.

3.3.2. TBMM’de “Kanlı Ocak” Tartışmaları

Azerbaycan’da yaşananlar TBMM’deki tartışmalara da yansıyor. DYP Zonguldak Milletvekili Köksal Toptan’ın 6 Ocak 1990’da parti grubu adına yaptığı konuşmada belirtti ki Türkiye’nin önünde “ateş gibi” duran, sorunlardan biri, doğu sınırında Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki sıcak çatışmanın Türkiye sınırlarına ne denli etkili olacağıdır. Toptan, Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki sıcak çatışmanın Türkiye’yi ne denli etkileyeceğini, Türkiye Devletinin bir masaya yatırarak tartışması, gelecek yılları da kapsayacak olası birtakım durumları dikkate alarak politikalar üretmesi gerektiğinden bahsetti: “Özellikle, Ermenistan’ın önümüzdeki yıllarda alması olası statüyü Türkiye’nin dikkatle takip etmesi gerekir. Bu fırsatı Türkiye kaçırdığı takdirde, bu olaya Türkiye kayıtsız kaldığı takdirde, ileride, korkarım ki, Türkiye’nin başına hiç de hoş olmayan, Türkiye’yi büyük sıkıntılara sokabilecek olaylar gelebilir”⁵⁷⁴. 22 Ocak’ta ise Toptan’la beraber DYP Konya Milletvekili Vefa Tanır ve partili on arkadaşının, TBMM Başkanlığı’na yaşanan olaylarla ilgili Meclis’te görüşmelerin yapılmasına dair bir önerge sundukları görülmektedir⁵⁷⁵. TBMM’de 23 Ocak’ta gündeme taşınmış önerge şu şekildedir: “Bizim bir Ermeni meselemiz yoktur. Fakat, Ermenilerin uydurma bir dosyaları vardır. Tam yüz yıldır, bu dosya bulabildikleri her zeminde sahnelenir. Osmanlı arşivleri açılmıştır. Andonyan’ın Talat Paşa uydurmalarının doğrusu bu arşivlerdedir. Geçmişte olanlar soykırım değildir. Güneye nakil, olağan şartların dışında, harp içinde olmuştur. O dönemde öldürülen Türk sayısı, Ermeni’nin on mislidir. Osmanlı dönemindeki Tehcir o günün hukuku içerisinde ve yasa ile yapılmıştır. Ermeni senaryosuna dar çerçeveden bakmayalım. Olay; vahim bir gelişme, hasmane bir tutumdur. Osmanlı devrinde olanlar; soykırım değildir, bir müdafaa-i nefstir. Türkiye Cumhuriyeti’nin hiçbir döneminde ise soykırım yoktur. Ermeni senaryosunun yeniden sahnelenmesi kimseye kar getirmez. Dostluklara, ittifaklara zarar getirir. Dünya terörünün bir bölümüne vize verir. Ermeni Karar Tasarısının ABD Kongresi’nden geçmesi soykırımı tescil eder. Bir yalanı, bir uydurma senaryoyu ABD Kongresi’nin tescile hakkı yoktur. Dünya, Ermeni dosyası ile meşgul. Yazıyor, çiziyor, konuşuyor. Ermeniler ise tertipler hazırlıyor. Kısacası, dost-düşman bir “Kara Bela” hazırlığında. Savunmak için değil, dünyanın hakikatleri bilmesini, son Azerbaycan’da sahnelenen Ermeni çılgınlıklarının niçin yapıldığının derinliğine inilmesini istiyoruz. Azerbaycan kan gölü haline gelmiştir. Ama insan haklarının savunucusu Avrupa suskundur. Rusya tek taraflı suçlu aramaktadır. ABD, yangına körükle gitmektedir. Haksızlıklara, silah çıkarcılarına, kan dökülmesine seyirci kalanlara, sesimizi duyurmak ve Meclise sunacağımız belgeleri sergilemek için Anayasanın 98, Millet Meclisi içtüzüğünün 100 ve 101’inci maddeleri gereğince bir genel görüşme açılmasını arz ve teklif ederiz”⁵⁷⁶.

Azerbaycan’daki gelişmeler 23 Ocak 1990 günü TBMM’de gündem dışı yapılan konuşmalarla kınandı. TBMM’nin 8 milletvekili “Sovyetler Birliği’nde cereyan eden Azerbaycan hadiseleri” sebebiyle gündem dışı söz istediler. Oturumu yöneten TBMM Başkanvekili ve ANAP Kocaeli Milletvekili Abdulhalim Aras, “konunun ehemmiyeti ve güncelliğini nazar-ı itibara alarak” müracaat eden millet vekillerinden sırasıyla 3’üne söz verdi. Sırasıyla ANAP Kars Milletvekili Sabri Aras, DYP Antalya Milletvekili İbrahim Demir ve Kars Bağımsız Milletvekili

⁵⁷⁴ TBMM Tutanak Dergisi, D:18, B:64, Cilt:39, 16 Ocak 1990 O:1, s.85.

⁵⁷⁵ TBMM Tutanak Dergisi, D:18 B:67, Cilt:39, 23 Ocak 1990, O:1, s.257.

⁵⁷⁶ TBMM Tutanak Dergisi, D:18, B:67, Cilt:39, 23 Ocak 1990, O:1, s.277.

Mahmut Alınak konuyla ilgili görüşlerini dile getirdiler. Aras, bugün dilleri, kültürleri bir olan Azerbaycan'da Kızıl Ordu'nun tanklarla ve silahlarla insanlara zulmettiğini, Azerbaycan'ın kana boyandığını ifade etti⁵⁷⁷. Aras, Bakü'de yaşanan katliama dünyada hiçbir milletin sesinin çıkmamasından bahsetmiş. *“Zalim Ermeniler, mazlum Azerbaycanlılara karşı, Batı basınında, Moskova'da, haklı gösterilmek istenmektedir. Azerbaycanlılar Türkiye'ye bakmaktadır, Azerbaycanlılar Müslüman ülkelere bakmaktadır. Azerbaycanlıların Türklere bakış açısı, Atatürk sevgisindendir, Türklük sevgisindendir; İran'a bakış açıları, Güney Azerbaycan'da yaşayan Türklerin, kardeşlerinin, bölünmüş ailelerin birleşmesi yolundadır”*, sözleriyle dikkat çeken Aras'ın bu konuşması Özal'ın bahsettiğimiz açıklamalarına cevap olarak da görülebilir. Bütün dünyanın deprem nedeniyle Ermenistan'a yardım etmesine, Türkiye'nin yardım teklifinin ise reddedilmesine dikkat çekilmiş, Türkiye'nin Azerbaycan'a yardım yapmasının, bugüne kadar engellenmesi ifade edildi: *“Bütün dünyaya, açıklık politikasıyla sempatik görünmeye çalışan Gorbaçov, Kızıl Ordu'yu Azerbaycan'ın üzerine yürütmüş, Ermeni ve Kızıl Ordu iş birliğiyle, Bakü kana boyanmıştır, Nahçıvan kana boyanmıştır”*. Aras, Bakü'yle yaptığı bir telefon görüşmesinde, *“Biz sizden hiçbir şey istemiyoruz; ama bizim sesimizi dünya kamuoyuna duyurunuz”* diye feryatlar yükseldiğini belirtti. Aras, konuşmasının devamında Azerbaycan Türklerinin İran'a yakın olmadıklarını, aslında Türkiye'ye sevgi beslediklerini söylemiş: *“Bugün, Bakü'de üç beş kişinin çıkıp, İran ideolojisini sembolize etmesine aldanmayalım. Bakü'de, Özgürlük Meydanında Türk Bayrağı dalgalanmaktadır. Anadolu'nun kurtuluşu için Mustafa Kemal'in mücadelesinde Azerbaycanlı, o günkü Moskova'nın bütün baskılarına rağmen, parmağındaki yüzüğü, kolundaki bileziği Anadolu'ya göndererek, Mustafa Kemal'e yardımcı olmuştur; hiçbir şey yapamamışsa, duasıyla, her şeyiyle onun yanında olmuştur”*. Aras, konuşmasında *“Azerbaycan'ın haklı olduğunu söyleyen Sayın Büyükelçi (Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi'ni kastediyor-B.N.) Kızıl Ordu'nun oraya giriş sebebini de açıklamalıdır”* diye çağrıda bulundu.

Aslen İçdıklı olan DYP Antalya Milletvekili İbrahim Demir ise Malta Zirvesi'nin sonuçlarını vermeye başladığını belirterek, Azerbaycan'da gelişen olayların, Türk Milletini üzdüğünü belirtti. *“KGB birliklerinin, Kızıl Ordu tanklarının, hür dünyanın gözü önünde hunharca ezip geçtiği insanlar, bizim soydaşlarımızdır, bizim kardeşlerimizdir”* söyleyen Demir, Azerbaycan olaylarını, duygusal yorumlardan, yaklaşımlardan uzaklaşarak bilimsel olarak tahlil etmek ve Türk kamuoyunun, dünya kamuoyunun gözleri önüne apaçık sermek gerektiğini belirtti. Sovyetler Birliği'nin eski gücünü kaybettiğini, İkinci Dünya Harbinden sonra Doğu Avrupa ülkeleri üzerinde kurduğu baskıları kaybetmekte olduğunu belirten Demir, bu durumun Doğu Avrupa'daki esir milletler nezdinde umutlara sebep olduğunu, onları da, bağımsız olma, hür olma, kendi geleceğini tayin etme konusunda umutlandırdığını kaydetti: *“Ermenilerin, Azerbaycan yönetiminden toprak talebinin altında bu umutlar yatmaktadır. Kafkaslardaki sağlıklı olmayan coğrafya yapısı, bu uyuşmazlığın sebeplerinden biri ise, diğeri de, ilerideki bir bağımsızlık ihtimaline karşı şimdiden Sovyetleri ve Batı alemini yanına alarak, Azerilerden toprak kazanma hesaplarıdır; olayların özündeki gerçek budur”*⁵⁷⁸. Demir, Batı'nın öteden beri uyguladığı çift standartlı tavrını sürdürdüğünü, Ermenilere arka çıkmakta, onları bir nevi şımartmakta; yardım elini uzatmakta, onların haklılığını peşinen kabul etmekte; buna karşılık, Azerilere karşı bir tavır sergilemekte

⁵⁷⁷ TBMM Tutanak Dergisi, D:18, B:67, Cilt:39, 23 Ocak 1990, O:1, s.258.

⁵⁷⁸ TBMM Tutanak Dergisi, D:18, B:67, Cilt:39, 23 Ocak 1990, O:1, s.261.

olduğunu söyledi. Sovyetler Birliği'nin tavrını da bu olayda çok yanlış bulduğunu söyleyen Demir, Sovyetler Birliği'nin, olaya siyasi bir çözüm arayışı içinde olmak yerine, kuvvete başvurma yoluna gittiğini, bunu 1956'da Macaristan'a müdahalenin, 1968'de Çekoslovakya'ya askeri müdahalenin hatalı olduğunu kabul ve teyit ettiği bir zamanda yaptı: *"Böylece, sanıyorum, Sovyetler Birliği, Ermenileri kışkırtıp Azerilerin üzerine saldırtan ve Kafkaslarda bir uyuşmazlık yaratan Batı'nın da oyununa gelmiş oluyor"*. Demir, Türkiye'nin, başkalarının iç işlerine karışmama prensibi ile davranmasını prensip olarak doğru olduğunu, ancak insan hakları, azınlık hakları, halkların kendi geleceğini tayin etme hakkı, hatta ve hatta, çevre koruma yaklaşımları gibi konularla daraltıldığını açıkladı. Sovyetler Birliği'ne de çağırıda bulunan Demir, Azerbaycan'daki askerlerini derhal geri çekmesini, oradaki zarar ve ziyanı makul ölçülerde tazmin etmek durumunda olduğunu vurguladı. Azerbaycan'da yaşanan olaylarla ilgili bilgi eksikliği olduğunu belirten Demir, Türk kamuoyunun bu konuda, batı kaynaklarına, Ermenistan ve Ermeni yanlısı kaynaklara bağlı olduğunu, Türkiye Radyo Televizyon Kurumunun (TRT) bu olaylarla ilgili tavrı olduğunu belirtti: *"TRT, maalesef, Azerbaycan olaylarını Gorbaçov'un ağzından, Çernişev'in ağzından Türk kamuoyuna vermektedir. Bu, fevkalade yanlış bir şeydir. O bakımdan, TRT'nin kendisine bir çekidüzen vermesini, bu konularda uzman bir çalışma ekibi oluşturmasını ve bilhassa, olayı, zaman boyutuyla, tarihi gelişimiyle Türk kamuoyuna aktarmasını temenni etmekteyim"*⁵⁷⁹. Demir, *"Birisi, Amerika'da bir laf etti; burada ben utandım, yüzüm kızardı, başımı önüme eğmek zorunda kaldım"*, diyerek Özal'ın sözlerini de eleştirdi.

SHP Kars Milletvekili Mahmut Alınak ise konuşmasında belirtti ki Sovyet Ordusu, ulusal istek ve çatışmaları bahane ederek Azerbaycan'a girmiş olmakla, Azeri halkını çok daha zor durumda bıraktı. Her ne gerekçe ile olursa olsun Sovyet askerlerinin Azerbaycan'a girerek Azeri halkına ateş açmasını onaylamak ve desteklemek mümkün değildir. Alınak'a göre çözüm, Azeri ve Ermeni halklarının, bir arada, barış içinde ve hak eşitliği temelinde aranmalıdır: *"Bunun için de, Sovyet Ordularının Azerbaycan'ı derhal terk etmesi gerekmektedir, Nahçıvan halkının kendi geleceğini özgürce belirleme hakkına saygı gösterilmelidir. Azerbaycan halkı üzerindeki her türlü baskıya son verilerek, ayrılma değil, her türlü hakkını özgürce kullanma hakkına kavuşmasına fırsat tanınmalıdır. Karabağ sorunu, Azeri ve Ermeni halklarınca, özgür iradeleriyle, barış içinde çözümlenmelidir. ABD'nin Ermenistan'ı, İran'ın da Azerbaycanı tahrik etmelerine, gizli ya da açık bir şekilde taraf olmalarına karşı çıkılmalıdır"*⁵⁸⁰. Alınak, Cumhurbaşkanı Özal'ın, *"Biz Sünniyiz, Şiiler bizden değildir"* şeklindeki sözlerini, mezhep farkı yaratarak ülkemiz insanlarını ayırmakla kalmamış, uluslararası düzeyde de Türkiye'yi büyük bir sıkıntıya soktuğunu sözlerine ilave etti: *"Bizim, Parlamento olarak, Özal'ın, Azeri halkını hedef durumuna getiren bu ayıptan ülkemiz insanlarını kurtarmamız gerekmektedir. Bunun için, Azerbaycan halkının karşı karşıya kaldığı bu saldırının protesto edilmesi için, parlamentoca bir karar alınmasını öneriyorum"*.

23 Ocak 1990'da TBMM'de Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz da bir konuşma yaptı. Yılmaz, Azerbaycan'daki gelişmelerin kaynağında, Ermenistan SSC'nin, Azerbaycan SSC'ne yönelik gayri meşru toprak talepleri ve bunları sağlamaya yönelik baskı ve tahriklerle, şiddet hareketleri olduğunu söyledi. Yılmaz, konuşmasının devamında gelişmeleri, ilke itibarıyla, Sovyetler

⁵⁷⁹ TBMM Tutanak Dergisi, D:18, B:67, Cilt:39, 23 Ocak 1990, O:1, s.264.

⁵⁸⁰ TBMM Tutanak Dergisi, D:18, B:67, Cilt:39, 23 Ocak 1990, O:1, s.265.

Birliği'nin içişleri çerçevesinde mütalaa etmekte olduklarını söylese de, Moskova'ya da uyarı yaptı: *"Bu tutumumuzun, iyi ilişkiler içinde olmaya önem verdiğimiz Sovyetler Birliği'nin sınırlarımızın hemen ötesindeki bir bölgesinde, yakın kültürel bağlarımız olan Azeri halkını etkileyen müessif gelişmelere karşı, Türk-Sovyet ilişkilerinin her alanda daha da geliştirilebilmesini vadedici bir zemin hazırlayan yenilenme ve demokratikleşme sürecini olumsuz şekilde etkileyebilecek gelişmelere karşı ilgisiz kalacağımız anlamına gelmediği, bu şekilde anlaşılmaması gerektiği de aşikardır"*⁵⁸¹. Yılmaz belirtti ki Azerbaycan'dan ulaşan bilgilerin, Sovyet güvenlik kuvvetlerinin tutumu nedeniyle, gelişmelerin kitlesel bir insan hakları sorunu haline dönüşmekte olduğunu, resmi olmayan Sovyet kaynaklarınca da maalesef doğrulanan bu husus, meselenin, en fazla Sovyetler Birliği'ni rahatsız edebilecek, Sovyetler Birliği'nin, Azerbaycan halkını kaybetmesine yol açabilecek tehlikeli bir boyut kazandığını düşündürmektedir.

Meclisin 24 Ocak 1990 tarihli oturumunda Azerbaycan'da yaşananlarla ilgili Tokat Milletvekili Kazım Özev, Azerbaycan'da cereyan eden olaylar karşısında Cumhurbaşkanı Özal'ın görüş ve tutumuna ilişkin gündem dışı konuşma yaptı. Özev, Azerilerin özbeöz Türk olduğunu, Türk soyundan geldiğini belirtti. Özal'ın bu açıklaması ile Türkiye'nin dış politikasının oluşturulmasında mezhep bağının esas olacağını belirten Özev, Özal'ın söz konusu açıklamasını ağır bir dille eleştirdi: *"Bu beyan, ancak özünde ulusal bütünlüğü reddeden, devlet ve toplum yapısına, milliyetçi açıdan değil, ayırımcı açıdan bakan laikliğe aykırı bir davranışla, mezhepleri birbirine düşüren düşüncelerle şartlanmış bir kafanın ürünü olabilir. ...Toplumun, bir din bile değil, bir mezhebin mensupları olarak gören ve Türk dış politikasını da bu görüşe dayandırmak isteyen düşünce, Atatürk milliyetçiliğiyle laik ve sosyal hukuk anlayışıyla bağdaşır mı?... Bu bakış açısı, çağdaşıktan uzak, ilkel ve ancak bir tarikat mensubunun yaklaşımına uygundur. Bu düşüncede olan, din ve mezhep ayrımı yapan bir kişinin, Cumhurbaşkanlığı gibi yüce bir makamda bulunması şanssızlıktır ve laik Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceğini karartmak demektir"*⁵⁸². Milletvekili Özev'e cevap Devlet Bakanı, Kayseri Milletvekili Mehmet Yazar'dan geldi. Yazar Özal'ın söz konusu sözlerini *"maksadını aşmış bir ifade"* olarak değerlendirdi. *"Nitekim, kendileri bir süre sonra düzeltmişlerdir, tavzih etmişlerdir. İslam dini, ayırıcı değil birleştiricidir. Şii, Sünni, Alevi hepsi İslam inancı ve çatısı altında birleşmiştir"*, diye sözlerini sürdürdü⁵⁸³. Yazar, konuşmasında ikili standartlardan bahsetti: *"Bize medeniyet örneği diye ışık tutacağını zannettiğimiz ülkelerin, insan hakları konusunda nasıl çifte standart kullandıklarını hep beraber yaşadık... Gördünüz ve takip ettiniz; dünya kamuoyu, tek yanlı bilgilerle, yanlış yönlendirmelerle haklı bir davayı nasıl yanlış algılayabiliyor ve nasıl yanlış yorumlayabiliyor... Buna, son Azeri olayında şahit olduk"*⁵⁸⁴.

DYP Grubu adına Grup Başkanvekilleri Zonguldak Milletvekili Köksal Toptan ile Konya Milletvekili Vefa Tanır, 24 Ocak 1990'da dış politika konusunda genel görüşme açılmasına ilişkin önerge sundular. Önergede Azerbaycan'da yaşananlardan dolayı Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin gerekli tepkiyi ortaya koymadığı belirtildi: *"...Sovyetler Birliği'nin Azerbaycan'da*

⁵⁸¹ TBMM Tutanak Dergisi, D:18, B:67, Cilt:39, 23 Ocak 1990, O:1, s.266.

⁵⁸² TBMM Tutanak Dergisi, D:18, B:68, Cilt:40, 24 Ocak 1990, O:1, s.16.

⁵⁸³ TBMM Tutanak Dergisi, D:18, B:68, Cilt:40, 24 Ocak 1990, O:1, s.16.

⁵⁸⁴ TBMM Tutanak Dergisi, D:18, B:68, Cilt:40, 24 Ocak 1990, O:1 s.17.

yaşayan soydaşlarımıza karşı yürüttüğü ve insan hakları ihlallerinin pervasızca yapıldığı 1990 senesi Ocak ayında, siyasi iktidar bu durum karşısında süratli, geçerli ve inandırıcı politikaları hayata geçireceği yerde, bunların hiçbirini yapamamış, soydaşlarımız Kızıl Ordu tanklarıyla karşı karşıya bırakılmıştır. Kayıtsızlık bununla da kalmamış, Sayın Özal, bu insanlık dışı kıyımı destekleyen, Amerika Birleşik Devletleri gezisi sırasında “Onlar bizden çok İran’a yakındırlar, biz Sünni’yiz, onlar Şii” demek suretiyle bir yandan akıl almaz bir gaf yapmış, bir yandan orada ellerinde Türk Bayrağı ve Atatürk resimleri ile özgürlük mücadelesi vermeye çalışan soydaşlarımızı incitmiş, öte yandan da Anayasanın 10’uncu maddesindeki mezhep ayrılığı yapılamaz ilkesini çiğnemiştir. Bütün bu oluşumlar Türkiye’nin dış politikasında önemli yanlışlıklar, tutarsızlıklar ve sapmalar olduğunu açıkça ortaya koymakta ve ülkemiz yukarıda da ifade ettiğimiz gibi yalnızlığa itilmektedir. Çevremizde büyük boyutlar kazanacağı şimdiden belli bu denli gelişmelere kayıtsız bir siyasi iktidarın, Türkiye’nin geleceği konusunda herkeste endişe ve tereddüt uyandıran tutumu karşısında, konunun bir genel görüşme çerçevesi içinde Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde görüşülmesinin uygun olacağı görüşündeyiz. Bu nedenle, Anayasanın 98 ve içtüzüğün 99, 100 ve 101 inci maddeleri uyarınca genel görüşme açılmasını Doğru Yol Partisi Grubu adına saygıyla arz ederiz”⁵⁸⁵.

Türkiye’nin dış Türklerle ilgili meseleleri 31 Ocak 1990’da ANAP Kars Milletvekili Sabri Aras tarafından da TBMM’nin gündemine taşındı. Aras, son yıllarda, Türkiye’nin, adeta çembere alındığını, bir tarafta Bulgaristan Türklerine yapılan zulümler, bir tarafta Batı Trakya’daki soydaşlara yapılan zulümler, Gümölcine’deki olaylar, Avrupa Parlamentosuna Vasiliu’nun Kıbrıs’ın temsilcisiymiş gibi gösterilerek davet edilmesi gibi olaylar bütün Türk Milletini yaraladığını söyledi. Karabağ olaylarının ilk başlarında Ermenileri, Batılıların, Amerika’nın kışkırttığını dile getirmeye çalıştığını söyleyen Aras, çünkü, aynı günlerde Amerika Birleşik Devletleri Senatosunda Ermeni karar tasarısının gündeme geldiğini, Avrupa Parlamentosunda, bir Fransız parlamenterin Karabağ’ın Ermenilere bağlanması yönünde bir teklif getirdiğini ve Avrupa Parlamentosu da bu konuda Ermenilerden yana davranış içerisine girdiğini belirtti. Aras, 1988’de Ermenistan’da meydana gelen zelzeleden sonra, ilaç ve gıda yardımı adı altında Ermenistan’a silah sokulduğunu, silahlandıktan sonra, Erivan’da ve Ermenistan’ın diğer şehirlerinde yaşayan Türkleri-bunların sayısı 300 bin civarındadır-Ermenistan’dan kovmaya başladıklarını, mallarına, mülklerine el koyulduğunu belirtti. SSCB üyesi diğer cumhuriyetlerde olayların yaşanıp yaşanmadığını soran Aras, Litvanya, Ukrayna ve Baltık ülkelerinde olduğu gibi Gorbaçov’un açıklık siyasetine güvenen Azerbaycan’da da olayların çıktığını, bu ülkelerin Gorbaçov’a güvendiğini, Türkiye’nin de o sırada Gorbaçov’u alkışladığını söyleyerek özeleştiri yaptı. Barışı benimsediği düşünülen Gorbaçov’un adının “Mihail” yerine “Mikhail” olarak söylenmeye başladığı bir dönemde Azerbaycan - Ermenistan konusunda kendi vatandaşlarına zulme kalkıştığına dikkat çeken Aras, Gorbaçov’un mazlumdan değil, zalimden yana olduğunu belirtti. Moskova’nın Ankara Büyükelçisi Çernişev’in, “Karabağ olaylarında Azerbaycanlılar haklıdır” sözlerini hatırlatan Aras, şöyle devam etti: “Mademki Azerbaycanlılar Karabağ hadisesinde haklıdır, mademki silahlı olan, oradaki Türkleri sindirmeye çalışan Ermenilerdir, neden Kızıl Ordu Ermenistan’a değil de Azerbaycan’a girdi?. Onlar ne derlerse desinler, bunun tek sebebi vardı; o da, Azerbaycan’da yaşayan soydaşlarımızın Türk ve Müslüman olmasıydı. Onlar

⁵⁸⁵ TBMM Tutanak Dergisi, D:18, B:70, Cilt:40, 30 Ocak 1990, O:1, s.143.

mitinglerinde, Türklüğü, İslam'ı ve medeniyetçiliği sembolize eden 3 renkli bayraklarının yanında, Türk Bayrağını taşıyorlardı; onların göğsünde Atatürk'ün resmi vardı. Onlara birçok iftiralar edildi, “Bunlar şeriatı istiyorlar, bunlar İran'a yakındırlar” diye; ama, onlar bütün gösterilerinde, bütün sözlerinde, Atatürk ilkeleri doğrultusunda ve Türkiye'yi örnek alarak, -Türkiye ile birleşerek değil, Türkiye'yi örnek alarak- bu harekete giriştiklerini söylüyorlardı”⁵⁸⁶. Konuşmasının devamında, Litvanya'ya bizzat girip, sokak ortasında oradaki insanlarla görüşen Gorbaçov'un, Azerbaycan'a Kızıl Ordu'yu gönderdiğini kaydeden Aras, “Kendisi gidebilirdi, oradaki yurttaşlarına da, oradaki vatandaşlarına da “Sorunlarınız nedir?” diyebilirdi. Gitmedi. Neden? Sebep neydi? Çünkü, Litvanya'da Hristiyan olan Litvanyalılar ve Ruslar yaşıyordu, Azerbaycan'da ise Müslüman ve Türk olan insanlar yaşıyordu... Tek sebep buydu”, diyerek sözlerini sürdürdü. Aras, konuşmasında Azerbaycan'daki sıkıntılardan bahsetti, Türkiye'nin yardım önerisinin reddedilmesini kınadı: “Ama, başka ülkelerin Ermenistan'a 1988 zelzelesinden dolayı yaptıkları yardımlar hala devam etmektedir; dün de bu yardımlar gitmiştir. Zelzelede, bizim Ermenistan'a yaptığımız yardım, Ermeniler tarafından kabul edilmedi; çünkü, bizim yardımımızın içerisinde sadece ilaç ve yiyecek maddeleri vardı, patlayıcı madde yoktu, ondan kabul edilmedi; Onların gönderdiği yardım malzemesinde bol miktarda silah olduğu artık herkes tarafından bilinmektedir; çünkü, onların kullandığı silahlar ortadadır”. Aras vurguladı ki Müslüman ülkeleri de sessiz kaldılar, Türkiye başta olmak üzere, Libya ve Pakistan'dan başka, Azerbaycanlılara, geçmiş olsun diyen bile olmadı.

Mecliste 21 Şubat 1990'da Vefa Tanır ile on bir milletvekili tarafından sunulan “Ermeni soykırımı ile ilgili iddialar ve Azerbaycan'da sahnelenen olaylar” konulu önergelerle ilgili görüşmeler yapıldı. Tezde önceden belirtilmiş olan bu önergelerde Türkiye'nin yanlış dış politikaları sebebiyle yalnız kaldığından ve bunlara kayıtsız kalan iktidarın endişe verici olduğundan dolayı konunun görüşülmesi gerektiği kaydedilmektedir: “Sovyetler Birliği'nin Azerbaycan'da yaşayan soydaşlarımıza karşı yürüttüğü ve insan hakları ihlallerinin pervasızca yapıldığı 1990 senesi Ocak ayında, siyasi iktidar bu durum karşısında süratli, geçerli ve inandırıcı politikaları hayata geçireceği yerde; bunların hiçbirini yapamamış, soydaşlarımız Kızıl Ordu tanklarıyla karşı karşıya bırakılmıştır”⁵⁸⁷. Bu kapsamda kürsüye gelen Başbakan Yıldırım Akbulut belirtti ki günümüzde Azeri - Ermeni ihtilafı olarak adlandırılan olaylarda, tarihi husumetlerin etkisi bulunmakla birlikte, gelişmelerin bugün ulaşmış olduğu aşamanın ve gözlediğimiz tırmanmanın temelinde, sosyo-ekonomik sorunların yanı sıra, Azerbaycan SSC'nin bir parçası olan Yukarı Karabağ Bölgesine yönelik Ermeni toprak taleplerinin yattığı bir gerçektir. Akbulut'a göre, bölgeye uzak ve yabancı bazı çevrelerin, Gorbaçov'un geleceğinin güvence altına alınması ve uluslararası ilişkilere hakim olan yumuşama ortamına halel gelmemesi düşüncesiyle, adeta çifte standart uygulayarak, esasen şartlanmış basın-yayın organları aracılığıyla kamuoylarını bu gelişmelere hazırladıklarını ve bir anlamda, böyle bir müdahale için hedef gösterip yeşil ışık yaktıklarını düşünmek yanıltıcı olmayacaktır: “Nitekim, bu çevreler, çatışmaların sebebini ve izahını, asrımızın başındaki olaylarda aramışlar ve müdahaleyi haklı göstermeye çalışmışlardır”. Akbulut'a göre, olaylar karşısında Türkiye'nin gösterdiği “sağduyulu ve serinkanlı yaklaşım” da, eleştirilerin aksine, mevcut ortamda gösterilebilecek tepkilerin en sağlıklıısını oluşturdu: “Konuya

⁵⁸⁶ TBMM Tutanak Dergisi, D:18, B:71, 31 Ocak 1990, O:1, s.198.

⁵⁸⁷ TBMM Tutanak Dergisi, D:18, B:80, Cilt:40, 21 Şubat 1990, O:1, s.241.

yaklaşımımızda, Azeri kardeşlerimizden gelen insani yardım dahil her türlü beklentiye, Sovyetler Birliği ile olan iyi komşuluk ilişkilerimiz çerçevesinde değerlendirip, yine Sovyet makamlarıyla işbirliği halinde cevaplamaya çalıştık. Gerek Ankara’da, gerek Moskova’daki temas ve girişimlerimizde görüş ve tutumumuzu ortaya koyarken, konunun Türkiye açısından neden herhangi bir ülkede cereyan edebilecek gelişmelerden farklı olduğunu dile getirdik ve bu yaklaşımımızın Sovyet makamlarınca da anlayışla karşılandığını gözledik”⁵⁸⁸. Akbulut vurguladı ki güvenlik kuvvetlerinin en kısa süre içinde Azerbaycan’dan ayrılmalarını sağlayacak koşulların oluşturulması, Türkiye-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği ilişkilerini ve Türkiye - Azerbaycan işbirliğinin, gelişme göstermeye aday geleceğinin güvence altına alınması açısından da önem taşımaktadır.

DYP Genel Başkanı Süleyman Demirel konuyla ilgili beyanında Azerbaycan’a karşı çifte standarttan bahsetti, Estonya, Litvanya, Letonya’nın, Sovyetler Birliği’nden ayrılma isteğinin Batı’da yadırganmadığını; ama, Azerbaycan’da böyle bir istek çıkarsa, Sovyetler Birliği’ni ve Batı’yı korkuttuğunu söyledi: *“Batı’yı niçin korkutuyor?... Şunun için korkutuyor!.. Aman, Sovyetler Birliği’ndeki bu hareket başarısızlığa uğramasın!.. Batı burada double standart kullanmıyor mu? Double standart (çifte standart) kullanıyor. Azerbaycan’da meydana gelen olaylar karşısındaki Amerika Dışişleri Bakanlığı sözcüsünün 19 Ocak günü vermiş bulunduğu beyanat, fevkalade esef edilecek bir beyanattır: “Azerbaycan’daki olayları bastırmak için, oraya kuvvet sevkini destekliyoruz” demiştir. Bu, hani onların iç işiydi? İç işine karışmış oluyorsunuz netice itibariyle. Ama Litvanya’ya veya Letonya’ya geldiğiniz zaman, “Oradaki işleri suhuletle götürün; kuvvete, kan dökülmesine falan girmeyin...”⁵⁸⁹. Demirel, Avrupa’da Ortak Pazar ülkelerinin, “Azerbaycan’daki olayın bastırılması için Sovyetlerin buraya kuvvet sevkini destekliyoruz” açıklamasını da eleştirdi. Demirel bu açıklamaya da, “Onlara ne oluyor ki?..”, diyerek tepki gösterdi. Demirel, Azerbaycan olayının arkasında Ermeni tahriklerinin olduğunu da sözlerine ekledi.*

Demirel’den sonra konuşma sırası SHP lideri Erdal İnönü’deydi. İnönü, konuşmasına Cumhurbaşkanı Özal’ın sözlerini hatırlatarak başladı ve gereği yokken söylenen bu sözlerin ve sorumsuzluğuna dikkat çekti. Yurt dışındaki Türklerle din, kültür bağı olan Türkiye’nin onların mutlu yaşamalarını istediğini ve Karabağ kapsamında yaşananların üzüntü yarattığını belirten İnönü ayrıca demokratik bir şekilde taleplerini dile getirmek maksadıyla meydanlara çıkan Azerbaycanlıların üstüne neden tankların sürüldüğünü anlamadıklarını ve yapılanları kınadıklarını da söyledi. SSCB’ye demokrasi getirmek isteyen Gorbaçov’un bunu bir an önce Azerbaycan’da da yerine getirmesini istediklerini de ekledi⁵⁹⁰.

Grubu adına konuşan ANAP Denizli Milletvekili İsmail Şengün de, Batı’nın çifte standart uyguladığını, diğer ülkelerdeki sorunları siyasal, sosyal ve ekonomik olarak değerlendirirken Azerbaycan’da yaşananları yalnızca “*din çatışması*” şeklinde sunduklarını, oysaki bu problemin hiçbir zaman Müslüman-Hristiyan sorunu olmadığını belirtti ve bunları Batılı parlamenterlere de söylediklerini sözlerine ekledi. *“...Hiçbir Batılı düşüncenin tasvip edemeyeceği bir tutum içinde,*

⁵⁸⁸ **TBMM Tutanak Dergisi**, D:18, B:80, Cilt:41, 21 Şubat 1990, O:1, s.254.

⁵⁸⁹ **TBMM Tutanak Dergisi**, D:18, B:80, Cilt:41, 21 Şubat 1990, O:1, s.268.

⁵⁹⁰ **TBMM Tutanak Dergisi**, D:18, B:80, Cilt:41, 21 Şubat 1990, O:1, s.284.

meseleyi, sadece ve sadece, bir din çatışması olarak ortaya koymak istemiştir. Batı için bu bir yüzkarasıdır. Mesele, hiçbir zaman bir Hristiyan - Müslüman meselesi olmamıştır”⁵⁹¹.

Bursa’da 25-26 Ocak 1990 tarihleri arasında Azerbaycan’da yaşananlara tepki olarak yapılan mitinglerde tutuklanan 90 kişinin Bursa E-Tipi Cezaevi’nde şiddete uğraması konusu da TBMM’de gündeme geldi. Kars Milletvekili Mahmut Alınak’ın Adalet Bakanı Mahmut Oltan Sungurlu’ya sunduğu soruya bakanın verdiği cevapta gençlerin “*Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanununa muhalefet, toplu ısrar ve görevli memura mukavemet*” suçlarından dolayı cezaevinde oldukları, 65 erkek, beş kızın 4-11 Şubat arasında açlık grevi de yaptığı, mevzuata aykırı taleplerinin gerçekleşmemesi üzerine 2 Şubat’ta sayım ve aramaya izin vermeyip sloganlar atarak görevlilere direndikleri ve saldırdıkları görülmektedir. Tutukluların şikayeti üzerine “*İşkence ve efrada sui muamelede bulunmak*” suçundan dolayı soruşturma yapıldığı ve Cezaevi’nin 1. ve 2. Müdürleri ile 26 İnfaz Koruma Baş Memur ve memuruna takipsizlik verildiği de Sungurlu’nun cevapları içinde yer aldı⁵⁹².

Azerbaycan konusu Meclis’te 8 Mayıs 1990’da tekrar gündeme geldi. Kars Milletvekili Sabri Aras 1915’i bahane eden bazı ülkelerin Türkiye’ye karşı tutumuyla alakalı konuşma yaptı ve Ermenilerin Türkiye’den de toprak taleb ettiğini belirtti: “...1988 yılı Temmuz’unda, Yüksek Sovyet’te Mihail Gorbacov’un da bulunduğu bir toplantıda, Ermenistan Temsilcisi Hamparsunyan, Azerbaycan’a bağlı özerk Karabağ Bölgesinin Ermenistan’a bağlanması taleplerini belirtirken, “Kars da Ermenistan toprağıdır” şeklinde görüş belirtmiş; barışçı Gorbacov başta olmak üzere, toplantıda bulunan hiçbir milletvekili, Ermenilerin bu yayılmacı emellerine karşı çıkmamıştır”⁵⁹³. Aras, Malta’da bir araya gelen Gorbacov Bush ikilisinin görüşmesinden kısa süre sonra Kızıl Ordu’nun Azerbaycan’a girdiği zaman, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesini çiğnediğini vurguladı: “Sadece İnsan Hakları Evrensel Beyannamesini çiğnemekle kalmamış, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Anayasasını da çiğnemıştır; kendi vatandaşına, kendi insanına kurşun sıkmıştır”.

Azerbaycan konusu Meclis’te bir de 15 Aralık 1990’da Dışişleri Bakanlığı Bütçesi görüşülürken gündeme geldi. Parti grubu adına konuşan SHP Ankara Milletvekili Tevfik Koçak Cumhurbaşkanı Özal’ın sözlerini hatırlattı ve eleştirdi. Koçak, Özal’ın demeçlerinin, Türk dış politikasını çıkmazlara soktuğunu söyledi: “Azerbaycan konusunda acemice söylenen sözler, uzak görüşlülükten ve sağduyudan yoksun ifadeler. Dışişleri Bakanlığını şaşkına çevirmiştir”⁵⁹⁴.

TBBM’de Azerbaycan’a askeri müdahale ile ilgili bu tartışmalar Moskova’yı rahatsız etti. Sovyet resmi haber ajansı TASS, TBBM’de Azerbaycan olayları hakkında yapılan tartışmaların, Sovyetler Birliği’nin içişlerine müdahale anlamı taşıdığını ileri sürerek, bunun “Türk-Sovyet ilişkilerinde istikrara hizmet etmeyeceğini” haber verdi. Ajansın “siyasi yorumcusu” Yuri Kornilov imzasıyla yayınlanan yorumda, TBBM’de Azerbaycan’daki gelişmeler konusunda “garip sözler” sarf edildiği iddia edilerek, bu görüşmeler sırasında Türkiye’nin Nahçıvan’a askeri teçhizat gönderilmesi yolunda çağrıda bulunduğu ileri sürüldü. “Türkiye’nin Azerbaycan’daki

⁵⁹¹ TBMM Tutanak Dergisi, D:18, B:80, Cilt:41, 21 Şubat 1990, O:1, s.295-296.

⁵⁹² TBMM Tutanak Dergisi, D:18, B:88, Cilt:42, 13 Mart 1990, O:1: s.128-129.

⁵⁹³ TBMM Tutanak Dergisi, D:18, B:110, Cilt:44, 8 Mayıs 1990, O:1, s.344-346.

⁵⁹⁴ TBMM Tutanak Dergisi, D:18, B:49, Cilt:53, 15 Aralık 1990, O:1, s.295.

gelişmelere ilgisiz kalmayacağı” yolundaki görüşlerin “*objektif olmayan*” değerlendirmelerin sonucu olduğu öne sürülen yorumda, Türkiye’nin şimdiye dek savunageldiği, “*İçişlerine müdahaleden uzak kalma*” ilkesine ters davrandığı iddia edildi⁵⁹⁵.

3.3.3. Protestolar, Bildiriler, Muhalefetin Tepkisi

Kızıl Ordu’nun Bakü’ye müdahalesi ve yaşanan kanlı olaylar, Türkiye kamuoyunda tam bir infiale sebep oldu. Ülkenin her tarafında düzenlenen mitinglerde Hükümet’in Azerbaycan politikasına yönelik eleştiriler yapılmaya, daha etkin tutum takınması yolundaki baskılar artmaya başladı. Özellikle de, yapılan mitingler ve basın konuya verdiği önem hükümet üzerinde baskı oluşturdu. Olaylardan hemen sonra Türkiye’deki Azerbaycanlılar da hemen harekete geçtiler. Örneğin, Azerbaycan Kültür Derneği’nin yayın organı Azerbaycan dergisinin Ocak-Şubat 1990 tarihli sayısı çoğunlukla 20 Ocak olaylarına yer verdi. Müdahaleyi “*katliam*” olarak tanımlayan derginin başyazısında, Ruslar “*kan içici*” bir ulus olarak tanımlandı ve masum insanları, kadın-çocuk, genç-yaşlı ayırd etmeden tanklar altında ezmek, kurşun yağmuruna tutmakla suçlandı. Başyazara göre Gorbaçov, “*modern kılığa bürünmüş Stalin*”di⁵⁹⁶. Azerbaycan Kültür Derneği de, “*İnsan Haklarını Savunanlara Sesleniyoruz*” başlıklı bir bildiri yayınlarak, dünya kamuoyunun değişik olaylar karşısında çifte standart uyguladığını kaydetti, “*haklı istekleri katliamla bastırılan Azerbaycan Türklerinin sesine kulak verilmesi*” çağrısında bulundu⁵⁹⁷.

Ortadoğu Teknik Üniversitesi Rektörlüğü ve öğretim üyeleri de olayları şiddetle kınayan bir bildiri yayınlarken, akademik dünyadan bir başka tepki de Ankara’da çeşitli üniversitelerde görev yapan 517 öğretim üye ve görevlisinden geldi⁵⁹⁸. Diyanet İşleri Başkanlığı da o haftaki Cuma hutbesini Bakü’deki olaylara ayırdı⁵⁹⁹. Gerekçesi, “*Aramızda din, kan, tarih ve kültür bağımız olan*” Azerbaycanlıların maruz kaldığı durumun “*üzücü ve ibret verici*” olmasıydı.

Bakü’de gerçekleşen katliama vatandaşlar, sivil toplum kuruluşları protestolarla tepki gösterdiler. Türkiye’deki ilk protesto hareketleri Azerbaycan kökenlilerin yoğun olarak yaşadıkları Iğdır’da başladı. Azerbaycan’da meydana gelen olayları protesto etmek amacı ile Kars’ın Aralık ve Iğdır ilçelerinde bulunan Azerbaycanlı Türklerin Iğdır’da yapmayı planladıkları protesto yürüyüşüne ise izin verilmedi. Kars Valisi Hasan Pakir, böyle bir yürüyüşe Türk-Sovyet ilişkilerini zedeleyeceği gerekçesiyle izin verilmediğini açıkladı⁶⁰⁰. Daha sonra Ankara, İstanbul dahil birçok kentlere yayılan protestolarda “*Mehmetçik Kafkasya’ya*”, “*Katil Gorbaçov*”, “*Bütün Türkler Bir Ordu/Katılmayan Alçaktır*” gibi sloganlar atıldı, pankartlar taşındı⁶⁰¹.

21 Ocak’ta İstanbul’da Azerbaycan Türklerini destekleyen ve sayıları 10 bini bulan grup, “*Bağımsız Nahçıvan Cumhuriyeti desteklenmelidir*”, “*Azerbaycan’da Türk kıyımına son*”, “*Red Army, go home*” (Kızıl Ordu evine dön) yazılı pankartlarla sloganlar arasında Sovyetler Birliği’ni protesto ettiler. Grup, Taksim’den Galatasaray’a yürüyerek, Sovyet Başkonsoloslukuna, üzerinde

⁵⁹⁵ TASS: “TBMM, Sovyetler’in İçişlerine Karışıyor”, **Hürriyet**, 25 Ocak 1999, s.12.

⁵⁹⁶ Avşar, **a.g.t.**, s.259.

⁵⁹⁷ **a.g.t.**, s.240.

⁵⁹⁸ **a.g.t.**, s.261.

⁵⁹⁹ “Azerbaycan İçin, Bugün Camilerde Hatim İndirilecek”, **Hürriyet**, 26 Ocak 1990, s.18.

⁶⁰⁰ “Türk Azeri’lerinin Yürüyüşüne Vali Engeli”, **Hürriyet**, 22 Ocak 1990, s.12.

⁶⁰¹ “Milletçe Lanetliyoruz”, **Türkiye**, 25 Ocak 1990, s.1, “İstanbul’da Azeriler için Gösteri Yapıldı”, **Hürriyet**, 22 Ocak 1990, s.1, “İstanbul, Bursa, Yozgat ve Adana Kükredi: Azerbaycan Seninleyiz”, **Türkiye**, 29 Ocak 1990, s. 1.

“Komünist-Ermeni ve Batı işbirliği ile Azerbaycan’daki işgale son” yazılı bir siyah çelenk koydular⁶⁰². 24 Ocak 1990’da Ankara’da yapılan protestolarda ise polis göstericileri copladı. Ankara’da yaklaşık 5 bin kişi Kızılay Meydanı’nı bir saat trafiğe kapatarak, “Katil Gorbaçov” sloganları attı, tekbir getirdi⁶⁰³. Zafer Meydanı’nda saat 12.00’de toplanan göstericilerin yürüyüşünü önlemek için polisin sıkı güvenlik önlemleri aldığı dikkat çekti. Yürüyüşün başlamasından önce ANAP eski Kars Milletvekili Cemil Ünal, kısa bir konuşma yaparak, SSCB’nin tutumunu kınadı. Topluluk, daha sonra, Sovyet Ticaret ataşeliğine yürümek istedi. Gruba müdahale eden Emniyet Müdürü Mehmet Ağar, “Kimse yürümeyecek. Bu gösteri izinsiz. Hemen dağılın ve bizi zor kullanmak durumunda bırakmayın” dedi. Göstericiler yürümekte direnince, polis cop kullandı. Kızılay’daki gösteriden sonra küçük bir grup özel otomobilleriyle Aşağı Ayrancı Karyağı sokağına giderek burada Sovyetler Birliği Büyükelçiliği’nin kapısına üzerinde “Kızıl Ordu, kanlı ellerini Azerbaycan’dan çek” yazılı siyah bir çelenk koydu.

Aynı gün İstanbul’da Bakırköy’de toplanan yaklaşık bin kişi “Katil Gorbaçov” sloganları attı. SSCB bayrağıyla bu ülkenin lideri Gorbaçov’un resmini yaktı. Öğle saatlerinde yapılan gösteriye katılanların, olaylarda hayatlarını kaybeden Azerbaycanlıların anısına yas işareti olarak, alınlarına siyah bant taktığı da dikkat çekti. Gösteride “Açıklık öldü, Stalin hortladı”, “Malta’da Bush Panama’ya, Gorbi Azerbaycan’a”, “Azerbaycan’a gönüllü gitmek istiyoruz” pankartlarıyla Azerbaycan bayrakları kullanıldı. “Kahrolsun Amerika”, “Ordu Bakü’ye”, “Azerbaycan Ermenilere Mezar Olacak” gibi sloganlar atan göstericiler, eylemden sonra olaysız dağıldı⁶⁰⁴.

Sonraki günlerde de, Sovyetler Birliği aleyhine mitingler düzenlendi. Azerbaycan’da olan katliam nedeniyle 26 Ocak’ta hem Sovyetler, hem de onları destekleyen Amerika aleyhine mitingler düzenlendi. İstanbul, Ankara, Kayseri, Kars, Kahramanmaraş, Nevşehir ve Osmaniye’de yapılan gösterilerde “Kahrolsun Amerika, Kahrolsun Rusya” diye bağırıldı⁶⁰⁵.

Milliyetçi Çalışma Partisi’nin, Şişli, Abide-i Hürriyet Meydanı’nda, Azerbaycan olaylarını protesto amacıyla düzenlediği mitingde konuşan Genel Başkan Alparslan Türkeş, “Azerbaycan’ın hür ve bağımsız yaşamasına saygı gösterilmelidir” dedi. Sovyetler Birliği Bayrağı’nın yakıldığı mitingde, İstiklal Marşı’nın söylenmesi ve saygı duruşundan sonra fatiha okundu. Hükümetin, dış Türkler konusunda ve özellikle Azerbaycan Türkleri’yle ilgili girişimlerini ve açıklamalarını eleştiren konuşmacılar, hükümetin ve Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın istifasını istediler⁶⁰⁶.

Sonraki günlerde de Türkiye’nin çeşitli bölgelerinde protestolar gerçekleşti. Kızıl Ordu’nun Azerbaycan’a müdahalesi, Bayburt ve Kars’ın Tuzluca İlçesi’nde 29 Ocak’ta düzenlenen mitinglerle protesto edildi. Hürriyet haber veriyordu ki, Tuzluca’da, kadın ve kızların gözyaşı döktüğü mitingde, “Vahşete son”, “Ölüme hazırız”, “Karabağ Ermenilere mezar olacak”, “Kahrolsun Gorbaçov”, “Azeri’me özgürlük” sloganları atıldı⁶⁰⁷. Bayburt’ta şehir merkezinde yaklaşık 5 bin kişi, Saat Kulesi Alanı’na kadar yürüdü. Burada halka hitap eden Bayburt Belediye

⁶⁰² “Sovyet Konsolosluğuna ‘Siyah Çeleng’”, **Milliyet**, 22 Ocak 1990, s.13.

⁶⁰³ “Azerbaycan Gösterileri”, **Milliyet**, 25 Ocak 1990, s.15.

⁶⁰⁴ **a.g.m.**

⁶⁰⁵ “Rusya ve Amerika Protesto Edildi”, **Hürriyet**, 27 Ocak 1990, s.16.

⁶⁰⁶ “Gorbaçov’un Maketi Yakıldı”, **Hürriyet**, 29 Ocak 1990, s.19.

⁶⁰⁷ “Azerbaycan Olayları, Dün de Bayburt ve Tuzluca’da Protesto Edildi”, **Hürriyet**, 30 Ocak 1990, s.18.

Başkanı Muammer Dastan, “*Dünyada birtakım oyunlar oynanmaktadır. Ne zaman iki süper güç bir araya geldiyse Afganistan’da, Filistin’de veya Azerbaycan’da, Müslüman din kardeşlerimizin katledildikleri görülmektedir. Geçmişte durum böyleydi bugün de böyle*” dedi. Sovyet bayrağının yakıldığı miting, olaysız sona erdi⁶⁰⁸.

Moskova ise hükümetle bağlantısı olmayan, vatandaşların ve sivil toplum kuruluşlarının gerçekleştirdiği mitinglerden bile rahatsız oldu. Bu rahatsızlık Sovyetler Birliği Yönetimi’nin Ankara’daki Büyükelçiliği kanalıyla, “*Kafkasya’daki Durum Hakkında*” Dışişleri Bakanlığı’na verdiği mesajda belirtildi. Sovyetler Birliği’nin, Azerbaycan olayları karşısında Türkiye’de meydana gelen tepkilerden rahatsızlık duyduğu, bu tepkileri “*içişlerine müdahale*” olarak değerlendirdiği öğrenildi. Mesajda, gösterilen tepkilerin gelecekte Türk-Sovyet ilişkilerine zarar verebileceği ima edilirken, “*Bugün kendini duygulara kaptırmak yarını düşünmemek demektir*” ifadesinin yer aldığı görüldü. Mesajın 16’ncı paragrafında şöyle denildi: “*Halihazırda Kafkasya’da zor bir durum varken, ihtirasları körükleme, durumu dramatik biçimde yorumlama ve hatta durumun daha da zorlaşmasına ancak yol açabilen çeşitli aşırı hareketleri tahrik etmek yönündeki kasıtlı ve kasıtsız yeltenişler çözümün bulunmasına yardımcı olmuyor. Bu husus hem açıklamalar hem davranışlar için geçerlidir. Bugün her zamankinden ziyade sağduyu ve soğukkanlılığa ihtiyaç vardır. Bugün kendini duygulara kaptırmak yarını düşünmemek demektir*”⁶⁰⁹.

Sovyetler Birliği’nin Ankara’ya açık bir uyarısı olarak yorumlanan toplam 4 sayfa ve 17 paragraflık Türkçe mesajın, bazı paragraflarında, “*Kafkasya’daki olaylar bizim iç meselemizdir*” görüşlerine yer verildi⁶¹⁰.

Türkiye muhalif parti liderleri de Özal’ın söz konusu açıklamasına tepki göstermekle kalmamış Moskova’ya da eleştiri seslerini yükselttiler. DYP Genel Başkanı Süleyman Demirel, Sovyetler Birliği’nin Litvanya’ya gayet yumuşak davranmasına karşın, Azerbaycan’a topla tüfekte girmesini kınadı⁶¹¹. Gorbaçov’un glasnost politikası getirdiğine pişman olduğunu belirten Demirel, Azerbaycan’daki Kızıl Ordu katliamına seyirci kalmamayacağını söyledi ve “*Türkiye her zaman masum insanların yanında olmuş ve zulme karşı çıkmıştır*” dedi. Demirel, Sovyet ordusunun “*nizamı sağlıyoruz*” iddiası altında pek çok masum insanın ölümüne sebep olduğunu belirterek, Sovyet yönetimini suçladı: “*Son 10 yılda dünyanın adamı olarak ilan edilen Gorbaçov’un elinin kana bulaştırılmış olmasını kınıyorum. Türkiye’nin bu olaylar karşısında sadece acılara kıvranıp, başka bir şey yapamamasından da üzüntü duyuyorum*” dedi. DSP Genel Başkanı Bülent Ecevit, Türkiye’nin Moskova ile Azerbaycan arasında arabuluculuğa talip olmasını istedi. DSP lideri Nahçıvan’daki gelişmeler konusunda yaptığı açıklamada, Akbulut hükümetini uyardı. Ecevit, Nahçıvan’daki Azerbaycan Türklerinin nefes alabileceği tek sınırın Türkiye olduğunu dikkat çekti, Azeri Türk topluluğunun gereken önlem alınmazsa İran veya Ermenistan’ın kurbanı olacağını, bu durumdan Azeri Türklerini Sovyetler Birliği’nin dahi kurtaramayacağını ileri sürdü: “*O yüzden, yalnız Nahçıvan’daki Azeri Türkleri değil, Türkiye*

⁶⁰⁸ a.g.m.

⁶⁰⁹ “Moskova Sert Bir Mesaj Gönderdi”, **Hürriyet**, 26 Ocak 1990, s.18.

⁶¹⁰ a.g.m.

⁶¹¹ “Liderlerden Tepki, Demirel: “Gorbaçov Elini Kana Buladı”, **Hürriyet**, 24 Ocak 1990, s.18.

Cumhuriyeti Devleti de son derece ciddi bir durumla karşılaşabilir ve şimdiye kadar yaptığı gibi, 'Bu işe bulaşmayayım' derken, kendini ateşin içinde bulabilir". "Türkiye, günlerdir dünya gündeminin birinci sırasında yer alan yanı başındaki olayların seyircisi gibi davranmaktadır" diyen Ecevit, Cumhurbaşkanı Özal'ın bu sözleriyle bir yandan Sovyetler Birliği yönetiminin askeri müdahalesine yeşil ışık yaktığını, diğer yandan da Azerbaycan Türklerini İran'ın kucağına atmaya çalıştığını kaydetti⁶¹².

Azerbaycan'daki olaylar konusunda Dışişleri Bakanlığı'nın uyguladığı politikaya, bazı ANAP'lılar da tepki gösteriyordu. ANAP Genel Başkan Yardımcısı Metin Gürdere, Dışişlerinin Azerbaycan'daki olayları yanlış değerlendirdiğini öne sürerek, *"Olay bir Ermeni meselesidir. Bu konuya dikkat çekmek lazımkken, hiç değinilmiyor"* dedi⁶¹³. Gürdere, Azerbaycan'da meydana gelen olayların başta Ermenilerin toprak taleplerinden kaynaklandığını, ancak bu konunun daha sonra gözden kaçırıldığını söyledi. Gürdere, aynı hataya Dışişleri Bakanlığı'nın da düştüğünü öne sürdü ve *"Dışişleri bu olayı yanlış değerlendiriyor. Eğer olayın arkasında Ermenistan olduğunu kabul ederek, bu konu Sovyetlerin iç meselelerine müdahale anlamından çıkar, doğrudan doğruya Türkiye'yi ilgilendirir"*.

ANAP'ta muhalif kanadın lideri Hasan Celal Güzel, hükümetin Azerbaycan politikasını eleştirerek, *"Hükümet Azerbaycan konusunda, devekuşu politikası yapıyor"* dedi. Güzel, hükümetin bugüne kadar Azerbaycan'da yaşayanların Türk olduğunu söyleyemediğini belirtti⁶¹⁴.

3.4. Basında "Kanlı Ocak" Olayları

Türk basını Bakü'de gerçekleşen katliama sessiz kalmadı, yaşananları gazetelerinin manşetlerine taşıdılar. Hürriyet, Milliyet, Cumhuriyet ve diğer gazeteler, katliamdan hemen sonraki günlerde verdiği haberler ile Azerbaycan'da neler olduğunu, hem Rus hem de Türk siyasi temsilcilerinin demeçlerini, AHC liderlerinin açıklamalarını, Azerbaycan halkının tepkisini, Türkiye'nin çeşitli kentlerinde gerçekleşen protesto mitinglerini gazetelerinin sayfalarına taşıdılar. O güne kadar Ermenistan-Azerbaycan arasında yaşanan çatışmalarla ilgili makalelerin sayısı parmakla sayılacak kadar azken, bu gelişme üzerine hemen tüm önde gelen yazarların da konuyla ilgili yorumlar yaptıkları görülmektedir⁶¹⁵.

Milliyet gazetesi Azerbaycan olaylarını katliamın ertesi gününden ocak ayının son günlerine kadar sayfalarına taşıdı. 21 Ocak 1990 tarihli *"Nahçıvan Parlamentosunda tarihi oturum: Türkiye'ye katılma kararı"* başlıklı haberde, Moskova'daki Azerbaycan temsilciliğinde bir basın toplantısı düzenleyen Azerbaycan'ın Moskova temsilcisi Zuhreb İbrahimoğlu, Nahçıvan parlamentosunun Azerbaycan sınırları içindeki Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını ilan ederek *"Türkiye'ye katılma kararı aldığını"* bildirdi: *"Ancak, bölgede 'olağanüstü durum koşulları'nın geçerli olması nedeniyle, 'Türkiye'ye katılma' konusunda daha detaylı bilgi alınamıyor"*⁶¹⁶.

⁶¹² "Ecevit: Sovyet İşgaline, Özal'ın Sözleri Yeşil Işık Yaktı", **Hürriyet**, 23 Ocak 1990, s.20.

⁶¹³ "ANAP'tan Dışişleri'ne Tepki", **Hürriyet**, 27 Ocak 1990 s.17.

⁶¹⁴ **a.g.m.**

⁶¹⁵ Avşar, **a.g.t.**, s.262.

⁶¹⁶ "Nahçıvan Parlamentosunda Tarihi Oturum: Türkiye'ye Katılma Kararı", **Milliyet**, 21 Ocak 1990, s.4.

23 Ocak 1990 tarihli bir haberde, “Azerilerden Ültimatom” başlığı atılmış, devamında da; “Azerbaycan Parlamentosu, Kremlin’i uyarak Bakü’de durumun kaldırılmasını ve Sovyet ordusunun geri çekilmemesi halinde Azerbaycan’ın bağımsızlığını ilan edeceğini açıkladı. Azerbaycan’a giren Kızıl Ordu birlikleri ile halk arasında çatışmalar şiddetle sürer ve çarpışmalara Özbekler ve Kırgızların katıldığı görülürken, olaylarda hayatını kaybedenler için başkent Bakü’de bir milyon kişinin katıldığı bir cenaze töreni düzenlendi. Tören’de konuşan ünlü sanatçı Zeynep Hanlarova “Gorbaçov’a ölüm” dedi. Bakü’de Azerilerle Kızıl Ordu birlikleri arasındaki çatışmalar sürerken dün Ankara’da bir basın toplantısı düzenleyen Sovyetler Birliği Büyükelçiliği Müsteşarı Şomla, olayların Sovyetler Birliği’nin bir iç meselesi olduğuna dikkat çekti” denmiştir⁶¹⁷.

24 Ocak 1990 tarihli Milliyet gazetesi haberinde “En kritik gün” başlığı atılmış ve “Azerbaycan’ın Kızıl Ordu’nun çekilmesi için Moskova’ya verdiği ultimatomdan sonra eller tetikte, Sovyet askerlerinin aileleri Azerbaycan’dan tahliye edilmeye başlandı. Azerbaycan Yüksek Sovyeti’nin, Bakü’de olağanüstü durumun derhal kaldırılmasını isteyen kararından sonra, Azerbaycan Moskova’dan bağımsızlık konusunu görüşüyor” denmiştir⁶¹⁸.

Milliyet gazetesinin 26 Ocak 1990 tarihli sayısı incelenecek olursa; “Batı Basını: Türkiye İhtiyatlı” başlığı altında bir habere rastlanır. Haberde, “Batı Avrupa’nın ciddi gazeteleri genellikle Türkiye’nin Azerbaycan’daki gelişmelere müdahale etmeyeceği yorumunda bulunurken, İtalyan Corriere Della Sera gazetesi, Özal, ihtiyatlı bir yol izliyor ama halk ve iktidar Azerilerin yanında demıştır. Sayfalarının büyük bir bölümünü Azerbaycan’da yaşanan olaylara ayıran Batı basını, Türkiye ile ilgili yorum ve görüşlere de geniş yer veriyor. UBA’nın haberine göre, batılı gazeteler genellikle Türkiye’nin Kafkasya’daki olaylara karışmayacağı yönünde yorumlarda bulunurken, İngiliz Independent gazetesi, ABD’nin Türkiye’deki dinleme istasyonlarını gündeme getirip, bu gelişmelerden sonra batı, Orta Asya’daki füze deneme tesislerini izlemeye arttırabilir” sözlerini sarf etmiştir⁶¹⁹.

Milliyet gazetesinin haberine göre, Kafkasya’daki son gelişmeler ve Azerbaycan-Nahçıvan olayları, Ankara’da en üst düzeyde değerlendirildi. Başbakan Yıldırım Akbulut, Genelkurmay Başkanı Orgeneral Necip Torumtay ve Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz arasındaki zirvede, durum muhakemesi yapıldı ve alınacak şu karşı önlemler belirlendi. Karşı önlemler: 1) Azerbaycan olaylarına karşı iç tepkilerin bir iç güvenlik sorunu haline dönüşmemesi için dikkatli bir tutum izlenecek. 2) Nahçıvan’dan Türkiye’ye iltica girişimleri olursa, sınır tamamen açılmayacak, “ciddi can tehlikesi” şartı aranacak. 3) Kızıl Ordu Nahçıvan’a müdahale eder ve Nahçıvan Ankara’dan yardım isterse, Türkiye müdahale etmeyecek. 4) Ermenistan Nahçıvan’a saldırırsa Türkiye, “söz hakkını sonuna kadar kullanacak”. Önce Sovyetler’in önlemesini bekleyecek⁶²⁰.

21 Ocak 1990 tarihinde Hürriyet gazetesinde “Sovyet Müdahalesinden Önce Bakü’den Yükselen Ses: Hedefimiz Bağımsızlık” adlı haberde, “Sovyet askerlerinin Bakü’de kan dökmesinden birkaç saat önce ve çatışmalar sürerken Bakü’deki Azeri kaynaklarla yaptığımız

⁶¹⁷ “Azerilerden Ültimatom”, **Milliyet**, 23 Ocak 1990, s.4.

⁶¹⁸ “En Kritik Gün”, **Milliyet**, 24 Ocak 1990, s.1.

⁶¹⁹ “Batı Basını: Türkiye İhtiyatlı”, **Milliyet**, 26 Ocak 1990, s.4.

⁶²⁰ “Akbulut, Torumtay ve Yılmaz görüşmesinin Perde Arkası, Nahçıvan Zirvesi”, **Milliyet**, 26 Ocak 1990, s.15.

telefon görüşmelerinde şu feryat yükseliyordu “Tam Bağımsızlık”. Bakü’de halka ateş açıldığını öğrendikten sonra hemen telefonla aradığımız bir Azeri lider, her taraftan silah seslerinin geldiğini söyleyip sustuğunda, yoğun çatışmaların yankısı Londra’ya ulaştı. Sovyet askerlerinin Bakü’de ayaklanmayı bastırmak için harekete başlamasından önce yaptığımız görüşmelerde Azer kaynaklar, hedeflerinin tam bağımsız bir Azerbaycan olduğunu, ancak Türkiye ile birleşmek diye bir düşüncenin söz konusu olmayacağını belirttiler” denmiştir.

22 Ocak tarihli bir başka haberde; “Azerbaycan Yas Tutuyor” şeklinde başlık atılmış ve, “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin başkenti Bakü’ye cumayı cumartesiye bağlayan gece yapılan askeri müdahaleden sonra çatışmaların yer yer sürdüğü belirtiliyor. Askeri müdahale sırasında ölenlerin anısına üç günlük yas ilan edildi. Halk Cephesi, tıbbi yardım dilemekte. Moskova’ya ulaşan bilgilere göre, başkent Bakü’de askerler denetimi büyük ölçüde ellerinde bulunduruyor ancak, kentin bazı kesimleriyle cumhuriyetin bazı bölgelerinde çatışmaların sürdüğü haber alınıyor. Başkent Bakü’de Azerilerin yeni barikatlar kurmaya başladıkları bildiriliyor”, denmiştir⁶²¹.

Hürriyet, Kızıl Ordu’nun Bakü’ye müdahalesinden yararlanan Ermenilerin Azeri çocukları da kaçırdıkları haberini veriyordu. “Ermeniler, çocuklarını kaçırdı” başlıklı bir fotoğrafla da desteklenen haberde, “Azerbaycan’ın yaşadığı dramı, yabancı ajansların geçtiği bu anlamlı fotoğraf belgeliyor” denilerek, kamuoyunun öfkesi Sovyet yönetiminin yanında Ermenilere de yöneltiliyordu⁶²².

24 Ocak 1990 tarihli Hürriyet gazetesi haberinde; “ANAP’ın Görüşü: Fazla Bir Şey Yapamayız” başlığı atılmış, “Sovyetler Birliği’nin Azerbaycan Cumhuriyeti’nde meydana gelen olaylar önceki gün Başbakan Yıldırım Akbulut başkanlığında toplanan ANAP Başkanlık Divanı’nda görüşüldü. Dışişleri Bakanlığı’ndan bir yetkilinin konuyla ilgili bilgi verdiği toplantıda, Türkiye’nin Azerbaycan konusunda yapabileceklerinin son derece sınırlı olduğu belirtildi. Ayrıca toplantıdan sonra Hürriyet’in sorularını yanıtlayan bir ANAP yöneticisi de “Duruma müdahale edilirse Türkiye açısından sakıncalar doğar. Sovyetlerin Türkiye için büyük bir Pazar olduğu unutulmamalıdır” sözlerini kullandı”⁶²³.

Aynı tarihli bir başka haberde; “Bakan Aküzüm, Özal İle Ters Düştü” başlığı altında; “Turizm Bakanı İlhan Aküzüm, Cumhurbaşkanı Turgut Özal ile Azerbaycan konusunda ters düştü. Özal, ABD’de Azerbaycan ile İran’ın bağlarının güçlü olduğunu, Azerilerin Şii, Türklerin Sünni olduğunu belirtirken, Turizm Bakanı İlhan Aküzüm, Azerbaycan ile aramızda bağların bulunmadığını söylemek milli kültürümüzü inkar etmektir”, dedi. Azeri kökenli Turizm Bakanı Aküzüm “Azerbaycan’daki 600 bin kişi ellerinde Türk bayrakları ve Atatürk resmi ile gösteri yapmaktadırlar. Onlara destek olmamak her şeyi inkar etmek demektir. Oradaki insanlarımız bizim soydaşlarımızdır” dedi⁶²⁴.

Hürriyet gazetesi 23 Ocak sayısında birinci sayfasının geniş bir bölümünü ayırdığı haberde, yaşananları “vahşet” olarak tanımladı. Haberde yer alan fotoğraflardan birinin altında,

⁶²¹ “Azerbaycan Yas Tutuyor”, **Hürriyet**, 22 Ocak 1990, s.1.

⁶²² “Azerbaycan’da Soykırım Var”, **Hürriyet**, 22 Ocak 1990, s. 1.

⁶²³ “ANAP’ın Görüşü: Fazla Bir Şey Yapamayız”, **Hürriyet**, 24 Ocak 1990, s.19.

⁶²⁴ “Bakan Aküzüm, Özal İle Ters Düştü”, **Hürriyet**, 24 Ocak 1990, s.19.

“Sovyetlerin Vurduğu Bir Azeri Genç...” başlığı yer aldı ve “Azerbaycan katliamı sırasında yüzlerce insanı öldüren ve yüzlercesini de yaralayan Rus askerlerinin yarattığı dehşet tablosu, içler ürpertiyor. İşte, yaralanan bir Azeri genç... Acısı yüzünden okunuyor... Ancak sıkılan her kurşun, Azerilerin özgürlük ateşini biraz daha körüklüyor” ifadesine yer verildi. Ağlayan yaşlı bir kadının bulunduğu diğer fotoğrafın altındaysa “Bakü’de analar kan ağlıyor” başlığı kullanıldı⁶²⁵.

Gazete, 25 Ocak 1990 tarihli sayısında da, birinci sayfadan, Bakü’ye giren Sovyet askerlerini “işgalci” olarak nitelendirdiği haberde Moskova’yı Azerbaycan’da insan avı başlatmakla suçluyordu⁶²⁶. Bu haberin içine konulan karikatürde ise, Rusların ünlü Balalayka oyununu oynayan bir Kızıl Ordu askeri Azerilere tekme atarken, hemen yanında bulunan bir Ermeni ise buna alkış tutuyordu. Karikatürün altında, “Rus geldi aşka/Rus’un aşkı başka” ibaresi yer alıyordu. Böylece Moskova’nın Ermenistan-Azerbaycan çatışmasında Ermenilerden yana taraf olduğunu belirtiyordu.

25 Ocak 1990 tarihli Hürriyet gazetesinde Azerbaycan olayları hakkında bir haber dikkat çeker. Bu haber Türkiye’nin farklı şehirlerinde katliama karşı protesto gösterileri olduğunu belirtir. Habere göre: “Azerbaycan’daki olayları protesto etmek amacıyla başlayan gösteriler bütün yurttan dün devam etti. Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Derneği tarafından Ankara’da organize edilen ve yaklaşık beş bin kişinin katıldığı izinsiz gösteride, göstericiler polisle çatıştı. İstanbul Bakırköy’de de bir miting düzenlenerek Azerbaycan olayları kınandı. Kayseri’de mahkumlar Azerbaycan olaylarını kınamak için açlık grevine başladılar” denmiştir⁶²⁷.

Hürriyet gazetesi, 26 Ocak sayısının ilk sayfasının tümünü bu olaya ayırdı. Manşette, “İşte Azerbaycan Katliamı” ifadesi yer alıyordu⁶²⁸. Manşetin üstündeki ibare de yine aynı büyüklükteydi ve “Çoluk çocuk, kadın-erkek demeden acımasızca kurşunladılar” deniliyordu. Sayfada dört de büyük fotoğrafa yer verilmişti. Bu fotoğrafların altlarında, “Azeri kızını hem kurşunladılar, hem tankla ezdiler”, “Sovyet tanklarının ezdiği Azeri gençlerden bir kısmı”, “Sovyet askerleri çocuklara bile acımadan kıydılar” ve “Bakü sokakları ceset dolu” başlıkları bulunuyordu. Sayfanın tam ortasına ise, göğsünden kan akan bir Azerbaycanlı karikatürü çizilmişti. Akan kan, Gorbaçov’un alnına dökülüyor ve orada bir lekeye dönüşüyordu.

Türkiye gazetesi birinci sayfada manşetten duyurduğu haberde, katledilen Türklere ait cesetlerin Hazar Denizi’ne dökülmek istendiğini ancak, AHC’nin buna engel olduğunu ileri sürüyordu⁶²⁹.

Sovyet askerlerinin Bakü’de yaptıkları katliam ile ilgili haberler Türkiye kamuoyuna ulaşınca yazarlar da bu konuya özen göstermeye ve sert yazılar yazmaya başladılar. Hürriyet başyazarı Oktay Ekşi’ye göre, Azerbaycan-Ermenistan sınırında bir ihtilaf olduğu iki yıl öncesine kadar duyulmuş bir şey değildi. Bunu başlatan 1988’de Dağlık Karabağ’ı Ermenistan’a bağlamak için harekete geçen Ermenilerdir. Ermeniler, Kızıl Ordu’nun kanlı müdahalesinden kısa bir süre önce de helikopterlerle Azerbaycan’ın bazı bölgelerine modern silahlarla donatılmış komandolar

⁶²⁵ “Kızıl Ordu’nun Vahşeti”, **Hürriyet**, 23 Ocak 1990, s.1.

⁶²⁶ “Azerbaycan’da İnsan Avı”, **Hürriyet**, 25 Ocak 1990, s.1.

⁶²⁷ “Ankara’da Olaylı Miting”, **Hürriyet**, 25 Ocak 1990, s.18.

⁶²⁸ “İşte Azerbaycan Katliamı”, **Hürriyet**, 26 Ocak 1990, s.1.

⁶²⁹ “Şehitler Toprağa Verildi”, **Türkiye**, 23 Ocak 1990, s.1.

indirerek Azerilere saldırmış ve 12 kişiyi öldürmüşlerdir. Azerbaycanlılar buna karşılık verince de, Ermeniler, “-mutat üzere- ‘Türkler bizi öldürüyor’ diye yaygara koparıp” dünya kamuoyunu ayağa kaldırmışlardır. Bunu Sovyet askerlerinin Bakü’ye girişi izlemiştir⁶³⁰. Böylece Ekşi, Ermenileri sorumlu tuttu ve Kızıl Ordu’nun Bakü müdahalesini buna bağladı. Ekşi, hem Moskova’nın hem de Batı’nın, Azerbaycan konusunda ikiyüzlü davrandığını belirtmektedir. Daha önce Baltık cumhuriyetlerinde yaşanan benzeri olaylar karşısında oldukça hoşgörülü davranan Gorbaçov, “sıra Azerbaycan’a gelince son derece sert önlemler almaktadır”. Tiananmen olayları sırasında Çin’le diplomatik ve ticari ilişkilerini sınırlayan ABD ile Batı Avrupa ülkeleri de, bu olaydan bir farkı olmayan, “sadece meşru haklarını korumaya çalışan” insanlara yapılan şiddete, konu “Azeriler olunca” tepki göstermekten sakınmışlardır. Bunu, İsrail-Filistin çatışmasında İsrailli bir çocuk “kazaen ölse” “kıyameti koparıp”, “Filistinli yavruların” “İsrail askerleri tarafından kurşunlanmasına” ses çıkarmayan tutuma benzeten Hürriyet başyazarı daha sonra şöyle demektedir: “Galiba görülmesi gereken gerçek, Batı dünyasının ‘İsrail’den sonra Ermenileri koruyalım” düşüncesinde olduğudur. Azerilerin başına örülen çorap bu tertibin ilk aşamasının uygulamaya konduğunu düşündürmektedir”. Ertuğrul Özkök de benzer bir yaklaşım gösterdi ve olaylardan kazançlı çıkan tek tarafın Ermeniler olduğunu yazdı. Özkök’e göre, hiçbir Batı gazetecisi çıkıp, bütün bu olayların Ermenistan’ın Dağlık Karabağ’ı kendi topraklarına katmak istemesinden kaynaklandığını dile getirmemiştir, “Bu insafsızlık karşısında” ise, insanın “hançeresini çatlatarak haykırısı” gelmektedir⁶³¹. Gazeteci Metin Toker, Sovyetler Birliği’nin Ankara Büyükelçisi Çernişev’in “Olayların sorumlusu Ermenilerdir” mealinde söylediği sözleri eleştirerek yazıyordu: “... Çok teşekkür ederiz, Sayın Çernişev! Ancak biz Türklere yeni bir şey öğretmiyorsunuz. Bunu biz size daha önce söyledik... Bizde “geç olsun da güç olmasın” derler, mademki bu gerçek bir Sovyetler Birliği Büyükelçisinin ağzından ifade edilir hale gelmiştir, bunun siz, Ankara Büyükelçinizden ziyade Washington’daki, Paris’teki, Londra’daki büyükelçiliklerinizin o ülkeler kamuoyuna duyurmasında çok daha fazla yarar vardır...”⁶³².

Türk basınında yazarların eleştiri oklarının hedefinde ise yukarıda bahsettiğimiz sözlerinden dolayı Özal’dı. Cumhuriyet yazarı Hasan Cemal hem açıklamanın kendisini eleştirmiş, hem de Özal’ın anayasada öngörülen şekliyle “tarafsız, yetkisiz, sorumsuz” olmasına karşın dış politika konularında konuşmasını eleştirmiş: “Neresini düzeltelim bu açıklamanın? Bir kere Türkiye’de yalnız Sünniler yok; örneğin Aleviler de yaşar bu ülkede...Sonra, Türkiye Cumhuriyeti devleti “laik”tir; devletin başkanı, dinleri, mezhepleri ne olursa olsun bu ülkede yaşayan TC yurttaşlarının tümünü temsil eder; dinler, mezhepler arasında ayrım yapamaz; onun için de böylesi konularda konuşurken olağanüstü özen göstermesi gereklidir”. Cemal, Özal’ın sözlerini dış politika açısından da doğru bulmuyor: “Laiklik bilinçli İran’dakilere göre daha ağır basan Sovyet Azerilerinin Türkiye’ye duydukları yakınlık ve sempatiyi bir bakıma dikkate almayan bir üslup kullanmıştır. Böylece, çok iyi bildiğini iddia ettiği dış politikadaki gaflar zincirine yeni bir

⁶³⁰ Oktay Ekşi, “Önümüzdeki Tuzak”, **Hürriyet**, 21 Ocak 1990, s.21.

⁶³¹ Ertuğrul Özkök, “Bakanlar Kurulu’nda Azerbaycan için Kim Ne Dedi?”, **Hürriyet**, 21 Ocak 1990, s.21.

⁶³² Metin Toker, “Bunu biz zaten biliyoruz Sevgili Çernişev yoldaş!”, **Milliyet**, 23.1.1990. s.8.

halka daha eklemiştir. “Sorumsuz” bir cumhurbaşkanıdır Sayın Özal. Anayasada öyle yazıyor. Bu yüzden dış politika gibi duyarlı bir alanda sorumluluğu siyasal iktidara bırakmalıdır”⁶³³.

Cumhuriyetin diğer yazarı İlhan Selçuk, “*Mezhepçi Cumhurbaşkanı Olur mu?*” başlıklı makalesinde Özal’ın mezkur açıklamasını “mezhepçilik” olarak nitelendirdi: “*Ülkemizde yaşayan yurttaşlar arasında çeşitli din ve mezhepten milyonlarca insan var. TÖ’nün (Turgut Özal – B.N.) kafasındaki mantık, laik bir cumhurbaşkanına değil, İslamcı bir siyasal parti liderine de değil, koyu mezhepçi bir gericiye yakışır türdendir. Azerbaycan’a bakışını mezhepçilik temeline oturtan siyasal yaklaşım düpedüz çağdışıdır*”⁶³⁴. Cumhuriyet yazarı Oktay Akbal da 24 Ocak tarihli yazısında Özal’ın sözlerini eleştirdi, Türkiye hükümetini SSCB’yi kınamaya davet etti: “*Ne acıdır ki Türkiye Cumhurbaşkanlığı koltuğunda oturan, daha doğrusu ANAP grubunun oylarıyla oturtulan kişi, Bay Turgut Özal ABD’den şöyle seslenmiştir: “Biz Sünniyiz, Azeriler Şiidir, onlar İran’a daha yakındır” ve “Bu Sovyetler’in iç sorunudur, biz karışamayız”. Sanki Hazreti Ali Sünni Türklerin de saydığı bir büyük insan değilmiş gibi; Anadolu’da milyonlarca Alevi yurttaş bulunmuyormuş gibi! ...Türk hükümetine düşen, Azerbaycan’daki kanlı olaylar konusunu derinliğine araştırmak, Sovyet yönetiminin tutumunu kınamak, gereken tepkiyi göstermek değil midir?*”⁶³⁵

3.5. Kanlı Ocak Sonrası Türkiye-Azerbaycan İlişkileri

Azerbaycan’da yaşanan Kanlı Ocak olaylarına, Türkiye hükümetinin eleştirilere açık olan tepkisine, özellikle Cumhurbaşkanı Özal’ın açıklamalarına rağmen iki ülke arasında ilişkilerin gelişmesi devam etti. Dışişleri Bakanı Yılmaz ile Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Şevarnadze, 14 Şubat 1990 günü Ottawa’da bir görüşme yaptılar. Şevarnadze, Türkiye’nin Azerbaycan olayları sırasındaki resmi tutumuna duyduğu memnuniyeti dile getirirken, Türkiye’de Moskova’ya yönelik tepkileri doğal karşıladığını belirterek, gayet yumuşak ve uzlaşmacı bir dil kullandı. Sovyet Dışişleri Bakanı, Yılmaz’ın şahsında Türkiye’ye, “*Sovyet sınırlarının hiçbir bölümünde, Kafkasya, Dağlık Karabağ ve Azerbaycan da dahil olmak üzere hiçbir değişiklik yapılmayacağı, bunun değişmez Sovyet politikası olduğu*” güvencesini verdi. Şevarnadze ile Yılmaz arasında, Azerbaycan’da durum normalleştikten hemen sonra, Türkiye’nin Bakü’de, Sovyetler Birliği’nin de Trabzon’da birer konsolosluk açması kararlaştırıldı. Türkiye’nin Bakü’de konsolosluk düzeyinde olsa da bir temsilciliğinin olması o günün şartlarında ilişkilerin gelişmesi açısından çok önemliydi⁶³⁶. Türkiye’nin 1920-1923 yıllarında Bakü’de diplomatik temsilciliği vardı. Memduh Şevket Esendal Bakü’de Türkiye’nin diplomatik temsilcisi olarak bulunmuş ve Elçi gibi görev yaptı⁶³⁷. SSCB oluşturulup, Azerbaycan Moskova’ya bağlanınca, Bakü’deki Türk diplomatik temsilciliği de kapanmıştı. Ama Türkiye’nin Azerbaycan’la resmi ilişkileri hemen kesilmemiş, diplomatik temsilcilik kapatıldıktan sonra Bakü’de Türkiye konsolosluğu bırakılmıştı. Bu konsolosluk 1938 yılına kadar açık kalmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, 7 Ocak

⁶³³ Hasan Cemal, “Özal’ın Alışkanlıkları...”, **Cumhuriyet**, 20 Ocak 1990, s.17.

⁶³⁴ İlhan Selçuk, “Mezhepçi Cumhurbaşkanı Olur mu?”, **Cumhuriyet**, 20 Ocak 1990, s.2.

⁶³⁵ Oktay Akbal, “Azerbaycan’da Olup Bitenler...”, **Cumhuriyet**, 24 Ocak 1990, s.2.

⁶³⁶ Şimşir, **Azerbaycan, Azerbaycan’ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri...**, s.207.

⁶³⁷ Vilayet Guliyev, **Cumhuriyet Yazıları**, Çapar Yayınları, Bakü 2021, s.254.

1991’de Azerbaycan’ın başkenti Bakü şehrinde bir Başkonsolosluk kurmasına karar verdi. Bakü Başkonsolosluğuna Altan Karamanoğlu atandı.

1990 yılı boyunca bilim, iş, sivil toplum örgütleri üyelerinin karşılıklı ziyaretleri gerçekleşti. 1990’nın Eylül’nde Azerbaycan’dan Türkiye’ye başbakan düzeyinde ikinci bir ziyaret gerçekleşti. Kanlı Ocak olaylarından sonra Mutallibov Azerbaycan KP MK Genel Sekreter’i seçilmiş, başbakanlık koltuğuna ise Hasan Hasanov atanmıştı. Hasanov, 14-19 Eylül 1990 tarihlerinde Türkiye’ye resmi bir ziyaret yaptı⁶³⁸. Başbakan Hasanov’un Türkiye ziyaretinin son gününde (19 Eylül 1990’da), Türkiye ile Azerbaycan SSC arasında aşağıdaki anlaşmalar ve protokoller imzalandı:

- 1) Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Hükümeti Arasında Aras Nehri Üzerinde Köprü Yapılması ve Türk-Sovyet Sınır Kapısının Açılması ile İlgili Anlaşma;
- 2) Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Tarifeli ve Tarifersiz Hava Ulaşımının Açılmasına İlişkin Anlaşma;
- 3) Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Azerbaycan SSC Hükümeti Arasında Haberleşme Konularına İlişkin Açıklama;
- 4) Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Azerbaycan SSC Hükümeti Arasında Deniz ve Nehir Taşımacılığına İlişkin Anlaşma;
- 5) Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan SSC Arasında Sınır Ticaretinin Geliştirilmesine İlişkin Protokol;
- 6) Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan SSC Arasında Yapılan Görüşmelere İlişkin Protokol.

Azerbaycan Başbakanı Hasanov, 1991 yılı Kasım başlarında İtalya dönüşü Türkiye’ye de uğradı. Burada Türkiye Cumhuriyeti yetkilileriyle görüşmeler gerçekleştiren Hasanov, 4 Kasım 1991’de Milliyet gazetesinde yayınlanan demecinde Türkiye ziyaretlerinin başarıyla geçtiğini ifade etti: “...Türkiye’ye giderken ilişkilerimizin daha da güçleneceğine, anlaşmalar imzalayacağımıza inanıyordum. Bu inancım da Türk ve Azeri kardeşlerimiz arasındaki büyük kardeşlikten kaynaklanıyordu. Türkiye’de, beklediğimden de fazla kardeşlik ve dostluk gördüm...Türkiye ile imzaladığımız anlaşmaları onayladık ve tüm Azerbaycan’a dağıttık. Azeri halkı, ilişkilerimizin gelişmesini istiyor...”⁶³⁹.

3.5.1. Cumhurbaşkanı Özal Bakü’de

Özal, 11-16 Mart 1991 tarihleri arasında SSCB’ye resmi bir ziyarette bulundu. Özal, daha önce Moskova ziyaretinde Gorbaçov’la görüşmemişti. Bu ziyaret bizzat Gorbaçov’un daveti üzerine gerçekleşti. Şartlar değişmişti. Özal, Gorbaçov’la 5 saatten fazla bir görüşme gerçekleştirdi⁶⁴⁰. Özal, Kiev ve Alma Ata’dan sonra 15-16 Mart 1991 günleri, Bakü’ye de bir

⁶³⁸ “Türkiye Cumhurbaşkanı ve Başbakanı, Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu Başkanı H.A. Hasanov’u Kabul Ettiler”, **Komünist**, 19 Eylül 1990, s.1.

⁶³⁹ “Azerbaycan’dan Çağrı”, **Milliyet**, 4 Kasım 1990, s.14.

⁶⁴⁰ Engin Güner, **Özal’lı Yıllarım, Başdanışman Engin Güner Anlatıyor**, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul 2014, s.142.

ziyaret gerçekleştirdi. Türkiye Cumhurbaşkanı Özal ve beraberindekiler, Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de olağanüstü coşku ile karşılandılar. Türk ve Azerbaycan bayraklarıyla süslenmiş Bakü havaalanında Azerbaycan Cumhurbaşkanı Mutallibov, öteki yetkililer ve Bakü'de yeni göreve başlamış olan Türkiye Başkonsolosu Altan Karamanoğlu tarafından karşılanan Özal ve beraberindekilere, havaalanı ve çevresini doldurmuş büyük kalabalık coşkunluk içinde sevgi gösterisi yaptı. Havaalanına, “*Saygıdeğer Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Azerbaycan'a hoş geldiniz*” ve “*Azerbaycan çok değerli Türk konuklarını selamlar*” yazılı pankartlar asılmıştı⁶⁴¹.

Önce şehirde bir süre gezen Özal daha sonra, Mutallibov'un onuruna verdiği yemeğe katıldı. Mutallibov, Özal'ın Azerbaycan'a yaptığı ziyaretten büyük bir sevinç duyduğunu belirterek, “*Tarihimizde ilk defa Türkiye Cumhurbaşkanı ülkemize geldi. Bu ziyaretten çok şeyler bekliyoruz*” dedi⁶⁴². Mutallibov, Özal'ın ziyareti sonrasında Ankara-Bakü arasındaki ilişkilerin daha da sıkılaşacağına dikkat çekti ve “*Bu münasebet bize lazım. Biz iki komşu ve kardeşiz*” dedi. Azerbaycan Cumhurbaşkanı, iki ülke arasında varılan ve varılacak olan anlaşmalar hayata geçirildikçe, ilişkilerin daha da gelişeceğini kaydetti.

3.5.1.1. Türkiye ile Azerbaycan Arasında Yeni Anlaşmalar

Cumhurbaşkanı Özal'ın Azerbaycan ziyareti sırasında, 15-16 Mart 1991 günleri Bakü'de üç belge imzalandı ve bir de ikili bildiri yayımlandı. İmzalanan belgeler⁶⁴³ şunlardır:

15 Mart 1991: Türkiye ile Azerbaycan Arasında Aras Nehri Üzerinde Köprü Yapılması ve Türk -Sovyet Sınır Kapısının Açılması ile İlgili Protokol. Üçlü bir belge olan bu protokol, Türkiye adına Ulaştırma Bakanı Cengiz Tuncer, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği adına Ulaştırma Yapıları Bakanı Vladimir Brejnev ve Azerbaycan adına Başbakan Hasan Hasanov tarafından imzalandı.

16 Mart 1991: Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Mutabakat Tutanağı. Türkiye Dışişleri Bakanı A. Kurtcebe Alptemuçin ve Azerbaycan Başbakanı Hasan Hasanov tarafından imzalandı.

16 Mart 1991: Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti ile Türkiye Cumhuriyeti Arasında Turizm İşbirliği Protokolü.

16 Mart 1991: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Azerbaycan Cumhuriyeti'ni Ziyareti Sonuçları Üstüne aşağıdaki Ortak Bildiri Bakü'de yayınlandı:

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Turgut Özal 15-16 Mart 1991 tarihlerinde Azerbaycan'ı ziyaret etmiştir. Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Azerbaycan Cumhuriyeti'ne yapmış olduğu ziyaret Türkiye-Azerbaycan dostluk, iyi komşuluk ve karşılıklı fayda temellerine dayanan işbirliği ilişkilerinin geliştirilmesinin bir kanıtı olmuş, bu ilişkilerin daha da geliştirilmesi için mevcut büyük potansiyelin bir kez daha tespitine vesile olmuştur.

⁶⁴¹ “Sayın Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Azerbaycan topraklarına hoş geldiniz!, Türkiye Cumhurbaşkanı Bakü'de”, **Komünist**, 16 Mart 1991, s.1.

⁶⁴² “Azerbaycan ve Türkiye Cumhurbaşkanlarının Görüşmesi”, **Komünist**, 19 Mart 1991, s.1.

⁶⁴³ Şimşir, **Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki anlaşmalar/ 90-92...** s.40-47.

İkili ilişkiler konusunda Bakü’de yapılan görüş alışverişi sırasında Türkiye ve Azerbaycan tarafı Türkiye-Azerbaycan ticari, ekonomik, kültürel ve sosyal iş birliğine yeni hız ve boyutlar kazandırmak gerektiğini ve bunu mümkün gördüklerini kaydetmişlerdir.

Türkiye ve Azerbaycan yetkililerinin imzaladıkları Türkiye ve Azerbaycan Cumhuriyetleri arasında çeşitli alanlarda iş birliği protokolleri bu amaçlara erişilmesini öngörmektedir.

Taraflar 12 Mart 1991 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan Dostluk, İyi Komşuluk ve İşbirliği Anlaşmasının önemini ayrıca vurgulamışlardır.

3.5.2. Azerbaycan’ın Bağımsızlığını İlk Türkiye Tanıdı

19 Ağustos 1991 sabahı Moskova’da darbe girişimi oldu. Kızıl Ordu, KGB ve Sovyetler Birliği KP MK elbirliğiyle, Sovyet lideri Gorbaçov’u devirdiler. Gorbaçov, Kırım’daki yazlık evinde tutuklandı. Darbeciler, “*Vatan tehdit altında... Sovyetler Birliği dağılıyor*” diyerek ortaya atılmışlardı. Amaçları dağılmakta olan Sovyetler Birliği’ni kurtarmaktı. Ama darbeciler amaçlarına ulaşamadı. Boris Yeltsin önderliğindeki demokratik güçler, darbeye karşı çıktılar ve darbe 3 gün içinde çöktü. Türkiye de darbe girişimini kınadı.

Bu olaydan sonra Sovyetler Birliği’nde çözülme hız kazandı. Azerbaycan Parlamentosu, 30 Ağustos 1991 günü “*Bağımsızlık Bildirgesi*” kabul etti⁶⁴⁴. Karara Türkiye Cumhuriyeti de ilgisiz kalmadı ve aynı gün Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Murat Sungar, “*Türkiye, ortak tarihi ve kültürel değerleri paylaştığı kardeş Azerbaycan halkının bağımsızlık kararını olumlu duygular ve anlayışla karşılamaktadır. Bu bağımsızlık kararının kardeş Azerbaycan halkının arzu ve iradeleri doğrultusunda, kuzey komşumuzun yeniden yapılanma süreci çerçevesinde, taraflar arasında barışçı müzakereler yoluyla hedefine ulaşmasını ümit ve temenni ediyoruz*”, diye açıklamada bulundu⁶⁴⁵.

Azerbaycan’ın bağımsızlık kararından bir gün sonra Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Özdem Sanberk’in “*Türkiye Türkleri tanıyacak*” başlığıyla demeci yayınlandı. Müsteşar Sanberk, Sovyetler Birliği’ndeki gelişmeleri “*Moskova ağırlıklı*” olarak izlemekte olduklarını, Ankara-Moskova ilişkilerinin, Ankara-Cumhuriyetler ilişkilerinden daha önemli olduğunu belirtti⁶⁴⁶. Bununla Sovyetler Birliği ile ilişkilerin çok önemli olduğuna dikkat çekiyordu. Ancak söyleşinin devamında Sanberk, Azerbaycan bağımsızlığını ilan edince, Türkiye’nin bunu tanıyacağını da açıkladı. Türkiye bir taraftan Moskova ile dostluk ilişkilerini sürdürürken öte yandan Sovyet Cumhuriyetleriyle, bu arada Azerbaycan’la da ilişkilerini geliştiriyordu. Cumhuriyetlerle ilişkileri geliştirmenin merkezi hükümetle sürdürülen iyi ilişkilere gölge düşürmemesine özen gösteriyordu, azami dikkat ediyordu⁶⁴⁷.

⁶⁴⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti’nin Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Devlet Bağımsızlığının Yeniden Tesis Edilmesine İlişkin Bildirge Hakkında Kararı, **e-qanun.az**, çevrimiçi: <https://e-qanun.az/framework/6592> erişim: 22.11.2022.

⁶⁴⁵ “Azerbaycan’ın Bağımsızlık Kararı İle İlgili Olarak Sorulan Bir Suale Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Elçi Murat Sungar’ın Cevabı”, **Dışişleri Bakanlığı 1991 Tarihçesi**, Dışişleri Eğitim Merkezi, Ankara 1992, s.350.

⁶⁴⁶ “Türkiye Türkleri Tanıyacak”, **Günaydın**, 31 Ağustos 1991, s.12.

⁶⁴⁷ Şimşir, **Azerbaycan, Azerbaycan’ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri...**, s.223.

Bağımsızlık kararından sonra Azerbaycan Türkleri gözlerini Türkiye'ye çevirdiler. Türkiye'den, kendilerini tanımalarını beklediklerini söyleyen AHC liderlerinden İsa Gambar, 1918 yılında kurulan ve 2 yıl istiklalini sürdüren Azerbaycan'ın, o gün 22 devlet tarafından tanındığını hatırlatarak şöyle dedi: *“70 yıl önce var olan, ancak bağımsızlığı gaspedilen Azerbaycan Türk Cumhuriyeti'ni yeniden kurduk. Artık bağımsız bir ülkeyiz. Yeltsin, Baltık ülkelerini nasıl tanımışsa, bizi de öyle tanımalı. Hür dünyadan da destek bekliyoruz. Şimdi, başta Türkiye, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımalıdır. Çünkü başta Azerbaycan olmak üzere, Orta Asya ve Türkistan Türkleri Türkiye'yi lider olarak görüyor. Hepimiz Türk kanı taşıyoruz. Bunu için bizi ilk defa Türkiye tanısın istiyoruz”*⁶⁴⁸. Azerbaycan Kültür Derneği Başkanı Cemal Ünal ve Azerbaycan Milli Merkezi Başkan Vekili Mehmet Kengerli de, Türkiye'nin Azerbaycan'ı tanınması gerektiğine dikkat çekti.

Azerbaycan'ın ve ardından Özbekistan ve Kırgızistan'ın bağımsızlık kararları, Türk kamuoyu ve basının dikkatini bu ülkelere çevirdi. Türk basınında başlayan tartışmalarda bazı gazete ve yazarlar Azerbaycan'ı tanımının Türkiye'yi zora sokacağını, bazıları ise Azerbaycan'ın derhal tanınması gerektiğini belirttiler.

18 Ekim 1991'de Azerbaycan Parlamentosu, *“Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Bağımsızlığı Hakkında Anayasa Bildirgesi”*ni kabul etti. Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hüseynağa Sadıkov, 1 Kasım 1991 günü Türkiye'nin Bakü Başkonsolosu Altan Karamanoğlu'nu kabul ederek, tanınma çağrısını resmen duyurdu ve *“Azerbaycan'ı bağımsız bir devlet olarak ilk tanıyan ülkenin Türkiye olmasını arzu ettiklerini”* bildirdi⁶⁴⁹.

Bu arada *“Azerbaycan'ı tanıma”* konusu Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nı ikiye bölmüştü. Bakanlık'ta önemli bir kesim, *“Türkiye, İran'dan önce tanımalıdır”* diyordu⁶⁵⁰. Dışişleri Bakanlığı Doğu Dairesi'nin Genel Müdürü Bilal Şimşir'in öncülüğünü yaptığı birinci grup Sovyetler Birliği'nden ayrılan Türki Cumhuriyetleri ilk tanıyanın Türkiye olması gerektiğini savunurken, Moskova Büyükelçiliğinin ön aldığı diğer grup, Sovyetler Birliği'yle ilişkilerimizi bozacak adımlardan kaçınılmasını, tanıma taleplerinin bu aşamada ciddiye alınmasına gerek olmadığını dile getiriyordu⁶⁵¹.

Azerbaycan Başbakanı Hasan Hasanov Roma dönüşü Türkiye'ye uğradı. Kendisiyle görüşen Başbakan Yılmaz, Türkiye'nin Azerbaycan'ı tanıma iradesinden bahsetti. Görüşmeden sonra Başbakan Yılmaz'ın danışmanı Yalım Eralp Başbakanın talimatı üzerine dışarı çıkarak Azerbaycan'ı bağımsız bir devlet olarak 4 Kasım 1991 tarihi itibarıyla tanıdıklarını, işlemin Başbakan Yılmaz'ın Roma'da yapılacak NATO zirvesi sonrasında Bakanlar Kurulu'nda gerçekleştirileceğini açıkladı.

Başbakan iki gün sonra NATO zirvesine katılmak üzere Roma'ya gitti. Roma dönüşü havalanında Dışişleri müsteşarı, Mesut Yılmaz'a, *“Ruslar çok kızdı, Azerbaycan'ı tanımamızı geri*

⁶⁴⁸ “Hürriyet, Ne Güzel”, **Tercüman**, 1 Eylül 1991, s.8.

⁶⁴⁹ Şimşir, **Azerbaycan, Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri...**, s.263.

⁶⁵⁰ Yalım Eralp, **Perdeyi Aralarken, Bir “Monşer”in Hatıratı**, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul 2017, s.107.

⁶⁵¹ Hasan Göğüş, **Zor Başkentlerde Diplomasi**, Doğan Kitap, İstanbul 2020, s.73.

alsak” şeklinde bir öneri getirince Yılmaz, “*Muz cumhuriyeti değiliz*” şeklinde cevap verdi⁶⁵². Başbakan Yılmaz, 9 Kasım 1991 akşamı Kabine toplantısından çıkarken şu kısa açıklamayı yaptı: “*Azerbaycan Cumhuriyeti’nin tanınma konusundaki talebi çeşitli yönleriyle değerlendirilmiş ve Türkiye’nin Azerbaycan’ı resmen tanıması kararlaştırılmıştır. Bu konuda geniş açıklama yarın Dışişleri Bakanı Safa Giray tarafından yapılacaktır. Bu önemli kararın milletimize ve Azeri milletine hayırlı olmasını diliyorum*”⁶⁵³. Mesut Yılmaz, 4 Eylül 1991 günü, “*Kardeş Azerbaycan’ı resmen tanıyacak ilk ülkenin Türkiye olacağından kimse şüphe etmemelidir*” demiştir. Bu sözünü tuttu ve Türkiye gerçekten Azerbaycan’ı dünyada ilk tanıyan ülke oldu. Dahası, Türkiye, Sovyetler Birliği’nden ayrılan bütün öteki cumhuriyetlerden daha önce Azerbaycan’ı tanıdı⁶⁵⁴. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ayaz Mutallibov ve Başbakan Hasan Hasanov, tanıma kararından sonra Mesut Yılmaz’ı telefonla arayarak teşekkür ettiler.

Tanımaya kararı oybirliğiyle alınmışsa da, başlangıçta Hükümet’in bazı üyeleri bu konuda tereddütlüydü. Bu sorun Başbakan Mesut Yılmaz ile Dışişleri Bakanı Safa Giray’ın güvence vermeleri ile aşılmıştır⁶⁵⁵.

Türkiye bu kararları zor şartlarda almıştı. Çünkü Türkiye’nin müttefikleri – ABD, NATO ve bazı Batı devletleri Ankara’yı tanıma kararı almamaya çağırıyordu. Büyükelçi Bilal Şimşir bu gerçeği, Azerbaycan’da bir konferansta belirtti. Şimşir’in sözlerine göre 9 Kasım 1991’de Dışişleri Bakanlığı yetkilileri ile Azerbaycan’ı tanımak konusunu tartışırken, toplantı sırasında Amerikalı Büyükelçiliği’nin yetiştirdiği mektupta, “*Önce NATO’da konuşalım, sonra tanımayı düşünüyoruz*” talebi gelmiş. Sadece ABD değil, Sovyet Büyükelçisi Çernişov de, İngilizler de tanımayı bekleyin demişler⁶⁵⁶.

Bu karar Azerbaycan’da sevinçle karşılandı. Milliyet’in Bakü bürosu şu haberi veriyordu: “*Türkiye’nin Azerbaycan’ın bağımsızlığını tanıyan ilk devlet olması, Cumhuriyeti ayağa kaldırdı. Günlerdir Türkiye’den gelecek müjdeyi bekleyen Cumhuriyet, kararın başkent Bakü’ye ulaşmasından sonra, tam anlamıyla bir bayram yaşamaya başladı. Devlet Başkanı Ayaz Mutallibov, Milliyet’in sorularını yanıtlarken, “Bugün halkımız için çok mutlu ve tarihi bir gün. Türk hükümetine ve kardeş Türk halkına teşekkür ediyorum” dedi. Halk Cephesi liderlerinden Teyfik Kasımov, “Bu zor zamanımızda Türkiye bizi tanıdı. Biz de kardeş Türk halkından bunu bekliyorduk, bizim için tarihi bir gün”, dedi*”⁶⁵⁷.

Azerbaycan başbakanı Hasan Hasanov da Hürriyet’e yaptığı açıklamada olayı şöyle değerlendirdi: “*Son derece bahtıyarız. Mutluluğumuzun iki sebebi var: İlki bağımsızlığımızın bir yabancı devlet tarafından tanınması. İkincisi de bu ülkenin Türkiye olması. Bu destekten dolayı kardeş Türk milletine, Sayın Cumhurbaşkanı Turgut Özal’a, Başbakan Mesut Yılmaz’a müstakbel Başbakan Süleyman Demirel’e ve kabine üyelerine teşekkürlerimi sunarım. Türkiye’nin bizi*

⁶⁵² a.g.e., s.107.

⁶⁵³ “Türkiye, Azerbaycan’ı Resmen Tanıdı”, **Cumhuriyet**, 10 Kasım 1991, s.1.

⁶⁵⁴ Şimşir, **Azerbaycan, Azerbaycan’ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri...**, s.268.

⁶⁵⁵ “Türkiye Azerbaycan’ı Tanıdı”, **Hürriyet**, 10 Kasım 1991, s. 1 ve 21.

⁶⁵⁶ Şimşir, “Türkiye ve Azerbaycan Arasındaki Diplomatik İlişkiler Tarihinden”, **Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti Arasında Diplomatik İlişkilerin Kuruluşunun 10. Yıldönümüne**, Adanmış Bilimsel-Uygulamalı Konferans, Bakü, 14 Ocak 2002, (Materyaller), Atatürk Merkezi (Azerbaycan’da), s. 26.

⁶⁵⁷ “Azerbaycan’ı Resmen Tanıdık”, **Milliyet**, 10 Kasım 1991, s.8.

tanıdığını bana milletvekili İtibar Mammadov telefon açarak bildirdi. Bir az sonra da Mesut Yılmaz telefon açarak mutlu haberi duyurdu”⁶⁵⁸.

Hükümetin 30 Aralık 1991 tarihli kararnamesi ile “*Bakü Başkonsolosluğunun Büyükelçiliğe dönüştürülmesi ve bu Büyükelçiliğe bağlı, görev alanı Azerbaycan Cumhuriyeti olmak üzere bir Konsolosluk Şubesi kurulması*” kararlaştırıldı. 14 Ocak 1992’da Bakü’de “*Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Yeniden Diplomatik İlişkiler Tesisi Hakkında Protokol*” imzalanmasıyla iki ülke arasında diplomatik ilişkiler kuruldu.

⁶⁵⁸ “Azerbaycan’da Sevinç Gösterileri”, **Hürriyet**, 11 Kasım 1991, s.1.

SONUÇ

Azerbaycan'da 1980'lerin sonu 90'ların başlarında yaşanan gelişmelerin nedeni Ermenilerin Karabağ'ı ilhak girişimleri idi. Ermeniler Gorbaçov tarafından başlatılan "perestroyka" sürecini fırsat bilerek Dağlık Karabağ'ı Ermenistan SSC'ne birleştirmeye kalkıştılar. Moskova'nın, Batı'nın ve dünya Ermenilerinin de desteğini alan ayrılıkçı Karabağ ve Ermenistan SSC Ermenileri Dağlık Karabağ için geniş eylem ve gösterilere başladılar.

Ermeniler sadece Karabağ'ın değil, Güney Kafkasya'nın yerel halkı değildi. Rus-İran, Rus-Osmanlı savaşlarından sonra İran'dan ve Anadolu'dan göç ettirildiler. Amaç Rusya'nın Osmanlı ile arasında bir tampon devlet oluşturmak ve sıcak denizlere inmektir. Çünkü Çar Rusyası Müslümanlara, Türklere güvenmiyordu. O yüzden Güney Kafkasya'ya göç ettirilen Ermeniler en bereketli topraklarda, Karabağ'da, Erivan'da yerleştirildiler. Ermeniler hem Çarlık Rusyası döneminde, hem de Sovyet döneminde Rusların desteğini aldılar.

Güney Kafkasya'ya yerleştikten sonra Ermeniler Azerbaycanlıları yerlerinden ettiler, 20. yüzyılda bir kaç kez soykırımı uyguladılar. 1905-1906, 1918 Mart-Nisan aylarında Azerbaycanlıları karşı uygulanan soykırımlarla Azerbaycan Türklerini yurtlarından kovarak, "Büyük Ermenistan" hayalini gerçekleştirmeyi amaçladılar. Çarlık Rusyası Müslümanlara karşı politikalarında hep Ermenileri kullandı.

Rusya'da yaşanan Şubat ve Ekim devrimlerinden sonra Güney Kafkasya'da devletler oluşturulurken Ermeniler devleti Osmanlı ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin izni ile oluşturdular. Ancak Ermeniler onlara ayrılan topraklarla yetinmeyerek gözünü Azerbaycan ve Türkiye topraklarına dikti. Anadolu'da başlayan milli mücadele sayesinde Ermenistan Türkiye'den istediğini alamadı. Sovyet işgali sonucunda ise Azerbaycan topraklarının önemli bölümünü yitirdi. Batı Zengezur'un Ermenistan'a bağışlanması ile Türkiye ile karasal bağlantı kesildi.

Azerbaycanlılar sadece topraklarından olmadı, şimdiki Ermenistan Cumhuriyeti'nde olan yurtlarından da Sovyet döneminde sürgüne maruz kaldılar.

80'lerin sonunda Ermeniler için yeniden fırsat doğdu ve tarih tekerrür etti: Moskova'ya güvenen Ermeniler Azerbaycan'ın kadim yurdu olan Dağlık Karabağ'a yine göz diktiler. Karabağ'daki ayrılıkçı Ermeniler anayasal hakları olmadığı halde Ermenistan SSC'ne birleşmek için Azerbaycan ve Ermenistan yönetimlerine başvurdu ve Karabağ'ın işgaliyle sonuçlanacak süreç başladı.

Ermenilerin istekleri su yüzüne çıktıktan sonra Azerbaycan'da halk kayıtsız kalmadı, Bakü'de, Azerbaycan'ın diğer illerinde Ermeni ayrılıkçılığına mitinglerle, gösterilerle karşılık verdiler.

Azerbaycan'da başlayan gösterilerin ilk amacı hiç de bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti değildi. Ama zamanla hareket büyüyerek bağımsızlık mücadelesine dönüştü. Büyüyen halk hareketine önderlik etmek için Azerbaycan Halk Cephesi oluşturuldu. Azerbaycan'da halk hareketinin ülke yönetimi üzerinde etkisi oluştu, Komünist yönetim AHC ile hesaplaşmak zorunda

kaldı. Sovyetler döneminde yaşanması akla bile gelemeyecek olaylar yaşanmaya başlanmıştı: illerde Sovyet yönetimleri devrildi, Azerbaycan (Sovyet)-İran sınırı ortadan kaldırıldı.

Gorbaçov yönetimindeki SSCB KP MK Ermeni ayrılıkçılığına destek verdi. Her şeyden önce resmi rakamların aksine DKÖB'nin sosyo-ekonomik ve medeni geri kalmışlığını ileri sürdüler ve para yardımı yaptılar. Sonra Gorbaçov'un da itiraf ettiği gibi bu paralar ekonomiye değil Ermenilerin ayrılıkçı amaçları doğrultusunda kullanıldı. İlk başlarda Karabağ'da Ermeni ayrılıkçılığına destek veren eylemlere tüm Ermeniler katılmamıştı. Birkaç yönetici hakkında soruşturma açılsaydı işler çığırından çıkmadan hallolabilirdi.

Moskova, Azerbaycan'da halk hareketinin Sovyetler Birliği için bir tehdit oluşturduğunu görüyordu. 1990 Mart seçimlerinde parlamentoda çoğunluğun AHC'nin kazanacağını gören Moskova askeri müdahale kararı verdi. Moskova, Sovyet ordusunun Bakü'de büyük askeri tesisleri olsa da Rusya'dan ilave askeri birlikleri sevk etti ve korkunç katliam gerçekleştirdi. Sonuç vahimdi, onlarla ölü, yaralı ve tutuklu. Bu olay bile Moskova'nın ikiye bölünmüşlüğüne ortaya koydu. Çünkü bu olayların asıl nedeni Ermenilerin Azerbaycan topraklarını işgal teşebbüsü idi. Moskova müdahaleyi Azerbaycan'a değil, Ermenistan'a, Karabağ'daki ayrılıkçı kuvvetlere karşı yapmalıydı. Fakat bunun yerine Dağlık Karabağ'daki Ermenilere "ekonomik yardım" yaptı.

Sovyet askerinin Bakü'de yaptığı katliam halk hareketinde durgunluk oluştursa da onu yok edemedi. Ve sonuçta Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan etti. Bu katliam SSCB'de kalıpkalmama ikilemi yaşayan vatandaşlara da etkisini gösterdi, bağımsızlık mücadelesi her bir ferdin amacı haline geldi.

Gorbaçov'un başlattığı "*perestroyka*" hiç de sonuçsuz kalmadı. Üye ülkelere belli konularda özgürlük tanındı ve bunun sayesinde uzun yıllardan sonra Azerbaycan ile Türkiye arasında doğrudan ilişkiler başladı. 1990 Ocak ayında Azerbaycan Başbakanı Ayaz Mutallibov'un Türkiye ziyareti iki ülke ilişkileri açısından çok önemliydi. Türkiye ile Azerbaycan arasında birçok alanı kapsayan antlaşmalar yapıldı. Ancak az sonra 20 Ocak'ta Bakü'de yaşanan katliama verilen tepkiler Azerbaycan toplumunda soğukluk yarattı. Yaşananlara Türkiye resmi şahıslarının çelişkili, tepki gücü zayıf olan açıklamaları Türkiye'nin olaylara hazırlıksız yakalandığını gösterdi. SSCB'nin dağılması ihtimali göz önünde tutularak stratejiler oluşturulmamıştı. Bunu daha sonra o zaman görevde olan resmi şahıslar da itiraf ettiler.

Türk devlet yetkilileri 20 Ocak sürecinde olayları Moskova ağırlıklı olarak değerlendirdiler. Türkiye SSCB'nin dağılacağını öngöremiyordu, o yüzden büyük komşusu ile ilişkileri bozmak istemedi. O dönemde Gorbaçov'un politikaları Batı'dan destek görüyordu. Bu yüzden özellikle Özal'ın açıklamalarını dikkate alırsak Türkiye Batı ile aynı çizgide olduğunu beyan etmek istemiş olabilir. Bu yaklaşımı 20 Ocak katliamından sonra Batı'dan Gorbaçov'a gelen destek de kanıtlamış oldu. 1990 yılının şubat ayında Türkiye'yi soykırımında suçlu bulacak bir "Ermeni tasarısı"nın ABD Kongresi'nde onaylanması bekleniyordu. Özal ABD'de yaptığı açıklama ile Azerbaycan Türklerine yakın olmadığı görüntüsü vermeyi de düşünebilirdi. Ancak Türk basını ve kamuoyu gereken tepkiyi gösterdiler. Türkiye'nin önde gelen basın kuruluşları günlerce Bakü'de gerçekleşen katliamı manşetlerine taşıdılar, sayfalarının önemli bölümlerini Bakü'den gelen haberlere ayırdılar. Azerbaycan kökenli Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının yoğunlukta

oldukları Kars, Iğdır illeri dahil, İstanbul’da, Ankara’da ve diğer bölgelerde günlerce izin verilmesine de protestolar yapıldı.

20 Ocak olayları Azerbaycan konusunu Türkiye kamuoyunun ve basının gündemine taşıdı. Sovyet döneminde belli nedenlerden dolayı Azerbaycan’la ilgili konular basında ve kamuoyunda tartışılmaz, gündeme gelmezdi. Bu olaylardan sonra “Dış Türkler” konusu da siyasilerin esas tartışma konularından biri oldu.

Ancak tüm bunlara rağmen Kanlı Ocak olayları sonraki günlerde Türkiye devlet yetkililerinin Azerbaycan’la ilgili görüşlerinin önemli ölçüde değişmesine yol açtı, Türkiye Güney Kafkasya politikasında Azerbaycan’a ağırlık vermeye başladı.

Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan ettiğinde Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Başbakan ise Mesut Yılmaz’dı. Hem Batı’dan, hem Moskova’dan yapılan telkinlere bakmayarak Türkiye Azerbaycan’ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke oldu. Bağımsızlık sürecinde de iki ülke ilişkileri birçok badireler atlattı. Tüm bunlara rağmen ilişkiler dostça ve güçlenerek gelişti.

KAYNAKÇA

RESMÎ YAYINLAR

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD)

- TBMM Tutanak Dergisi**, (16 Ocak 1990), Dönem 18, Birleşim 64, Cilt:39.
TBMM Tutanak Dergisi, (23 Ocak 1990), Dönem 18, Birleşim 67, Cilt: 39.
TBMM Tutanak Dergisi, (24 Ocak 1990), Dönem 18, Birleşim 68, Cilt:40.
TBMM Tutanak Dergisi, (30 Ocak 1990), Dönem 18, Birleşim 70, Cilt:40.
TBMM Tutanak Dergisi, (31 Ocak 1990), Dönem 18, Birleşim 71, Cilt 40.
TBMM Tutanak Dergisi, (21 Şubat 1990), Dönem 18, Birleşim 80, Cilt:40.
TBMM Tutanak Dergisi, (13 Mart 1990), Dönem 18, Birleşim 88, Cilt:42.
TBMM Tutanak Dergisi, (8 Mayıs 1990), Dönem 18, Birleşim 110, Cilt: 44.
TBMM Tutanak Dergisi, (15 Aralık 1990), Dönem 18, Birleşim 49, Cilt:53.

SÜRELİ YAYINLAR

GAZETELER⁶⁵⁹

Azerbaycan

Komünist

Azadlıg

Azerbaycan

İstiklal

Halk

Edebiyat ve Sanat

Respublika

⁶⁵⁹ Gazetelerin haber başlıkları ve tarihleri dipnotlarda verilmiştir.

525'inci

Sovyet Ermenistanı

Yeni Müsavat

Aydınlık

Millet

Bakinskiy Raboçiy

Meydan

AHC Bülteni

Hayat

Edebiyat

Olağanüstü Hal

Azerbaycan Gen liyi

Ordubad

Halk Cephesi

Yeni Azerbaycan

 ark

SSCB

Pravda Rusya

Krasnaya Zvezda

Komsomolskaya Pravda

T RK YE

Cumhuriyet

Milliyet

Türkiye

Tercüman

Hürriyet

Günaydın

DERGİLER

Azerbaycan

Alternatif

Alternatif Politika

HATIRALAR, ARAŞTIRMA / İNCELEME ESERLER

ABİŞOV, Vagif, **Azerbaycanlıların Soykırımı (1917-1918 yılları)**, Nurlan Yayınevi, Bakü 2007.

ABİŞOV, Vagif, **Şamahı Kazasında Azerbaycan Halkına Yönelik Soykırım**, Bilim Yayınevi, Bakü 2017.

ABİŞOV, Vagif, **Guba İlçesinde Azerbaycan Halkına Yönelik Soykırım**, Bilim Yayınevi, Bakü 2017.

ADIGÖZEL BEY, Mirza, **Karabağname**, Doğu-Batı Yayınevi, Bakü 2006.

AĞAYEV, Yusuf, AHMEDOV, Sabuhi: **İstiklal Yürüyüşü**, Altun Kitap Yayınevi, Bakü 2009.

AHUNDOVA, Elmira, **Haydar Aliyev Kişilik ve Zaman 1982-1990**, Ozan Yayınevi, Bakü 2009.

ALİYEV, İğrar, **Dağlık Karabağ: Tarih, Gerçekler, Olaylar**, Bilim Yayınları, Bakü 1989.

ALİYEV, Veli, **Karabağ (Eski Çağlar)**, Çaşıoğlu Yayınevi, Bakü 2010.

ALİZADE, Zerdüşt, **İkinci Cumhuriyetin Sonu**, Acad (Gürcistan) Yayınevi, 2019.

ARZUMANLI, Vagif, MUSTAFA, Nazım: **Tarihin Kara Sayfaları**, Kartal Yayınevi, Bakü 1998.

Azerbaycan Tarihi 1900-1920'ler, Yedi Ciltte, C.V, Bakühanov A.A. Tarih Enstitüsü, Bilim Yayınevi, Bakü 2008.

Azerbaycan Tarihi 1941-2002'ler, Yedi Ciltte, C.VII, Bakühanov A.A. Tarih Enstitüsü, Bilim Yayınevi, Bakü 2008.

BALAYEV, Aydın, MİRZA, Rasim: **20 Ocak Belgeleri, Yaklaşımlar, Yorumlar (1990-2000)**, Çaşıoğlu Yayınevi, Bakü 2000.

BALAYEV, Aydın, **Ahmet Bey Ağaoğlu Dahi Düşünür, Korkusuz Fedai ve Yorulmaz Ulus Kurucusu (1869-1939)**, JekoPrint Yayınevi, Bakü 2021.

BALAYEV, Aydın, **Azərbaycan Ulusal Hərəketi: Müsavat'tan Halk Cephesinə**, Bilim Yayınevi, Bakü, 1992.

BAYKARA, Hüseyn, **Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi**, Azərbaycan Devlet Yayınevi, Bakü 1992.

BOBKOV, Filip, **KQB i Vlast** [DTK ve İktidar], Vatan Yayınevi, Moskova 2019.

BORAN, Aziz: **Azərbaycan-Ermenistan İlişkilerinin Tarihi**, Seda Yayınevi, Bakü 2010.

BÜNYADOV, Ziya, Neden Sumgayıt? Durumun Analizi, **Azərbaycan Tarihi, Belgeler ve Yayınlarına Dayanarak**, Yayınevi belirtilmemiş, Bakü 1990.

CAVANŞİR, Mirza Cemal: **Karabağname**, Azərbaycan SSC Bilimler Akademisi Yayınları, Bakü 1959.

ÇERNYAEV, Anatoli, 1991 qod: Dnevnik Pomoşnika President SSCB, **[Yıl 1991: SSCB Devlet Başkanı Yardımcısı'nın Günlüğü]**, Terra Yayınevi, Moskova 1997.

ÇETİNER, Yılmaz, **Son 10 yılın Perde Arkası Mesut Yılmaz**, İstanbul 1994.

DE WALL, Thomas, **Karabağ, Barış ve Savaş Yollarında Ermenistan ve Azərbaycan**, Çev.: Yusif Ahundov, İlay Yayınevi, Bakü 2008.

Dışişleri Bakanlığı 1990 Tarihçesi, Dışişleri Eğitim Merkezi, Ankara 1991.

ELÇİBEY, Ebülfez, **Bu Benim Kaderimdir**, Bakü 1992.

ERALP, Yalım, **Perdeyi Aralarken Bir "Monşer"ın Hatıratı**, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul 2017.

GORBAÇOV, Mihail, **Jizn i Reformı, [Yaşam ve Reformlar]**, Haberler Yayınevi, Moskova 1995.

GORBAÇOVA, Raisa, **Ya Nadeyus, [Umarım...]**, Haberler Yayınevi, Moskova 1991.

GÖRÜRYILMAZ, Mustafa, **Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler (1918)**, Çev.: Halil Öztürk, Kısmet Yayınevi, Bakü 2009.

GULİYEV, Vilayət, **Cumhuriyet Yazıları**, Çapar Yayınları, Bakü 2021.

GÜNER, Engin, **Özal'lı Yıllarım, Başdanışman Engin Güner Anlatıyor**, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul 2014.

GÖĞÜŞ, Hasan, **Zor Başkentlerde Diplomasi**, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul 2020.

KASIMLI, Musa, **Azərbaycan Cumhuriyeti Tarihi (1991-2021), İki Ciltte, C:I**, Bakü Devlet Üniversitesi matbaasında basılmıştır, Bakü 2021.

HACIYEV, Niyaz, **Dağlık Karabağ Tarihinden Belgeler**, Gençlik Yayınevi, Bakü 2005.

HASANLI, Cemil, **Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Dış Politikası (1918-1920)**, Garıma Yayınevi, Bakü 2009.

HÜSEYNOV, Yunis, **Karabağ**, Afpolikraf Yayınları, Bakü 2018.

HÜSEYNOVA, İrade, **Bağımsız Azerbaycan Devletinin Kurucusu**, Eğitim Yayınevi, Bakü 2004.

İSAHANLI, Hamlet, **Karabağ'ım veya Karabağ Düğümü**, Hazar Üniversitesi Yayınevi, Bakü 2022.

İSGENDEROV, Anar, **Azerbaycan Gerçekleri 1917-1918**, Bilim ve Eğitim Yayınları, Bakü 2013.

İSMAYIL, Eldar, **1988 Ermeni Türklerinin Soykırımı**, 2.baskı, Bahtiyar-4 Yayınevi, Bakü 2014.

İSMAYILOV, Aslan, **Sumgayıt SSCB'nin Çöküşünün Başlangıcı**, Çaşıoğlu Yayınevi, Bakü 2010.

KASIMLI, Musa, **Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesinden Azerbaycan Topraklarının İşgaline Kadar Ermeni İddiaları: Tarih Olduğu Gibi (1920-1992 yılları)**, "Mütercim" TM Yayıncılık-Basım Merkezi, Bakü 2016.

KASIMLI, Musa, **SSCB Türkiye İlişkileri, Türkiye'de 1980 Darbesi'nden SSCB'nin Dağılmasına Kadar**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2012.

KENGERLİ, Gulu, **Kara Ocak Şehitleri (Bilgi kitabı)**, Gençlik Yayınevi, Bakü 1992.

LEBED, Aleksandr, **Za Derjavu Abidna [Devlet İçin Bir Utanç]**, Moskovskaya Pravda gazetesinin Yayınevi, Moskova 1995.

LIBARIDIAN, Gerard, **The Karabakh File. DOCUMENTS AND FACTS ON THE QUESTION OF MOUNTAINOUS KARABAKH. 1918-1988**. [Karabağ Dosyası. DAĞLIK KARABAĞ SORUNUNA İLİŞKİN BELGELER VE GERÇEKLER. 1918-1988], Mart 1988, ilk baskısı ABD'de yapılmıştır.]

MAHMUDOV, Yakup, NECEFLİ, Güntekin, **Ermenilerin Kuzey Azerbaycan Topraklarına Yerleştirilmesinin Bölgesel Güvenlik Açısından Sonuçları**, Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi, Bakü 2020.

MAHMUDOV, Yakup, ŞÜKÜROV Kerim, **Karabağname**, Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Yayınları, Bakü 1959.

MAHMUDOV, Yakup, (Genel Yayın Yönetmeni), **Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Ansiklopedisi, İki Ciltte, C.I**, Lider Yayınevi, Bakü 2004.

MAHMUDOV, Yakup, **Azerbaycan Halkının Erivan ve Çevresindeki Toprakların Üzerindeki Tarihi Miras Hakkı İade Edilmelidir**, Bilim Yayınevi, Bakü 2017.

MAMMADOV, Eyruz; MAMMADOV, Ramazan, **Sumgayıt 1988: Suç ve Ceza**, Nurlar Yayınevi, Bakü 2014.

MAMMADOV, İbrahim, **Azerbaycan’a Karşı Sumgayıt Provokasyonu “Grigoryan Davası”**, Eğitim Yayınevi, Bakü 2013.

MAMMADOV, Tofiq, **Erken Orta Çağ’da Kafkas Albanyası**, Eğitim Yayınevi, Bakü 2006.

MEHDİYEV, Ramiz, **Azerbaycanlılara Yapılan Soykırım Gerçekleri**, Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi Yayınevi, Bakü 2000.

MUHARRAMOV, Vahid, **Kanlı Gece - Kanlı Tarih**, Askeri Yayınevi, Bakü 2011.

MUSTAFA, Nazım, **Erivan Şehri Türk-İslam Varlığı Nasıl Yok Edildi**, Berikan Yayınları, Ankara 2015.

MUSTAFA, Nazım, **Erivan Şehri**, “Red N Line” Yayınevi, Bakü 2020.

MUSTAFA, Nazım, **Erivan Şehri: Türk-İslam Varlığı Nasıl Yok Edildi**, Berikan Yayınevi, Ankara 2015.

MUSTAFAZADE, Tofiq, **Karabağ Hanlığı**, Sabah Yayınları, Bakü 2010.

MUTALLİBOV, Ayaz, **7 yılın 70 anı, Olaylar, Gerçekler, Yorumlar**, Yayınevi belirtilmemiş, Moskova 2000.

NAGI, Akif: **Karabağ Savaşı Kısa Bir Tarihçe**, Agalarov Anar Yayınevi, Bakü 2014.

NESİBLİ, Nesib, **Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Dış Politikası**, Kanun Yayınevi, Bakü 2011.

NEVVAB, Mir Möhsün, **1905-1906 Ermeni-Müslüman Çatışması**, Mücrü Yayınevi, Bakü-2020.

NECEFOV, Bahtiyar, **Sürgün**. Bölüm III, Bakü, Caşioğlu Yayınevi, 2006.

NERİMANOĞLU, Hacı, **Zengezur: 100 Soru, 100 Yanıt**, STK Yayınevi, Bakü 2019.

NERİMANOV, Neriman, **Karabağ Sorununa İlişkin Mektuplar ve Belgeler**, Nurlar Yayınevi, Bakü 2016.

ORDUBADİ, Mehmed Said, **Kanlı Seneler: 1905-1906’da Kafkasya’da Ermeni-Müslüman Çatışmasının Tarihi**, Kafkaz Yayınevi, Bakü 2007.

PAŞAYEV, Atahan: **Göçürülme**, Azərneşr Yayınevi, Bakü 1995.

SEMEDZADE, Ziyad, **Dağlık Karabağ: Bilinmeyen Gerçekler**, Vatan Yayınevi, Bakü 1995.

SULTANOV, Çapay, **Şeytanın İşareti**, Yayınevi ve yeri yok.

SÜLEYMANOV, Mehman, **Nuri Paşa**, Harbi Neşriyat, Bakü 1999.

SÜLEYMANOV, Mehman, **Kafkas İslam Ordusu/Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu'nun Yapısı, Hazırlık ve Seferberlik Durumu**, Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırma Enstitüsü Yayınevi, Bakü 2008.

SÜLEYMANZADE, Mezhahir, YAKUBOV, Şakir: **Kara Ocak Diyalogu**, Bilim ve Eğitim Yayınevi, Bakü 2015.

ŞARİFOV, Azad, **Azerinform, Haber Veriyor, İnkâr Eder**, Azerbaycan Devlet Yayınevi, Bakü 1991.

ŞİMŞİR, Bilal N., **Azerbaycan, Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri**, Bilgi Yayınevi, Ankara 2011.

ŞİMŞİR, Bilal N., **Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Anlaşmalar/ 90-92**, TOBB Yayınevi, Ankara 1993.

ŞÜKÜROV, Kerim, **Türkmençay – 1828: Tarihi Kronika**, Caşioğlu Yayınları, Bakü 2006.

ŞÜKÜROV, Kerim; MAHMUDOV Yakup, **Azerbaycan Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Tarihi 1639-1828**, C. I, Yayınevi belirtilmemiş, Bakü 2009.

TAHİRZADE, Adalet, **Meydan: 4 Yıl 4 Ay**, Kanun Yayınevi, geliştirilmiş 2. baskı, Bakü 2021.

Ulusal Arşivler İdaresi, **Azerbaycanlıların Ermenistan SSC'den Tehciri (1948-1953)**, Zerdabi LTD Yayınevi, Bakü 2013.

URUD, Musa, **Zengezur**, Nurlar Yayınevi, Bakü 2005.

YAKUBOV, Şakir, **Şahidim ki... Kara Ocak: Öncesi ve Sonrası**, Bakü 1992.

YAKUPLU, Nesiman, **Bakü'nün Kurtuluşu, Kafkas İslam Ordusu**, Kanun Yayınevi, Bakü 2021.

YERASİMOS, Stefanos, **Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu**, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

YERFİ, Rövsen, **Günlüklerim (anı)**, Yayınevi belirtilmemiş, Bakü 2022.

YUNUSOV, Arif, **Azerbaycan'da İslam**, Zaman Yayınevi, Bakü 2004.

TEZLER

ABDULHAMİT, Avşar, “Uluslararası İlişkilerde Kamuoyu Yaratma Süreçleri: Türkiye-Azerbaycan İlişkileri Örneği”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul 2009.

SULTANOV, Ogtay, 1980'lerin Sonu ve 1990'ların Başında Azerbaycan'da Siyasi Mücadele, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Nasreddin Tusi adına Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Bakü 1995.

İNTERNET KAYNAKLARI⁶⁶⁰

<http://www.milliarxiv.gov.az>

<http://www.e-qanun.az>

<https://dergipark.org.tr>

<https://www..org>

<https://www.academia.edu>

<https://www.ttk.gov.tr>

<https://www.virtualkarabakh.az>

<https://www.preslib.az>

<https://atam.gov.tr>

<https://evnreport.com>

<https://www.bbc.com/azeri>

<https://musavat.com>

<https://sputnik.az>

<https://525.az>

<https://paris.mfa.gov.az>

<https://genprosecutor.gov.az>

<https://www.youtube.com>

<https://www.ipd-az.org>

<https://www.rferl.org>

<https://www.turan.az>

<https://azertag.az>

⁶⁶⁰ Atıf yapılan makalelerin başlıkları, inetrnet bağlantıları ve erişim tarihleri dipnotlarda verilmiştir.

<https://pressklub.az>

<http://www.hist.msu.ru>

<https://ru.wikisource.org>

<https://mfa.gov.az>

<https://www.amerikaninsesi.org>

<https://aqregator.az>

<https://story.karabakh.center/az>

<https://modern.az>

<https://www.hrw.org>

<https://lent.az>

apa.az

<https://history.az>

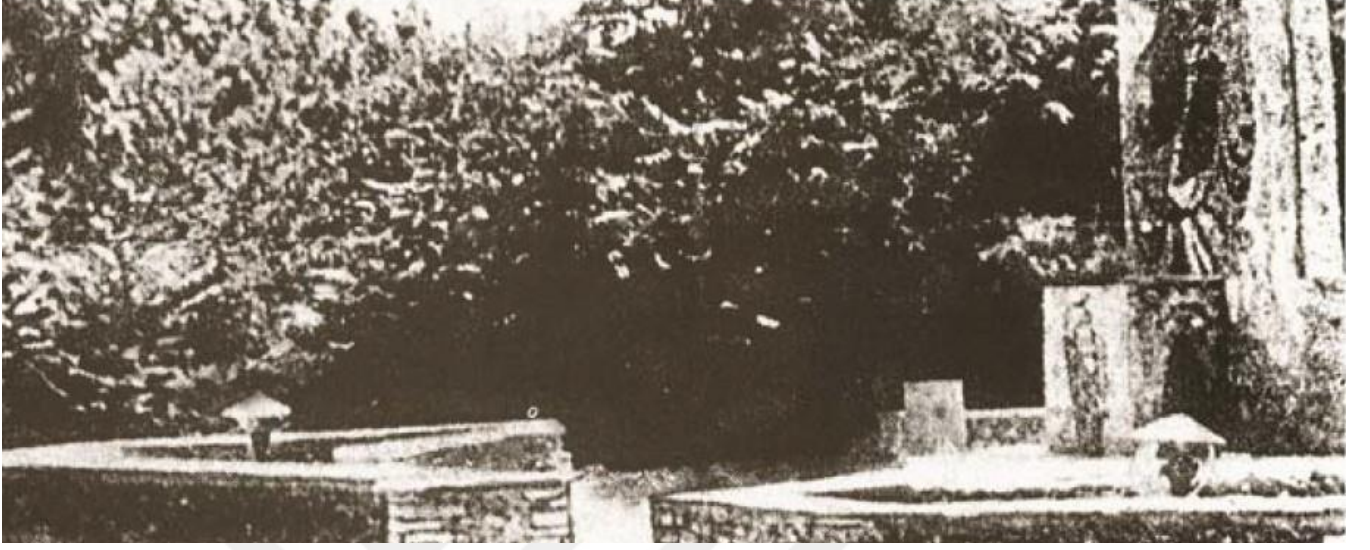
<https://ovqat.com>

EKLER

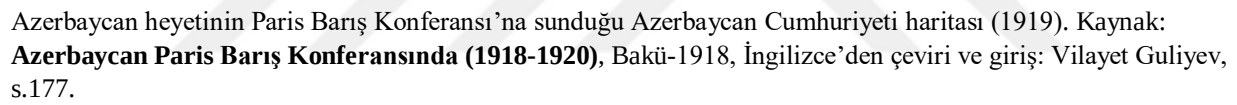
EK - 1

Ermenilerin İran'dan Kuzey Azerbaycan topraklarına göçünün 150.yıldönümü vesilesiyle dikilen "Marağa-150" anıtı. Ağdere ilçesi. 1978 yılı. Kaynak: Yakup Mahmudov, Kerim Şükürov, **Karabağ: Gerçek Tarih, Deliller, Belgeler**, Eğitim Yayınları, Bakü 2005, s.35.

“Marağa-150” anıtının 1988 yılında Ermeniler tarafından yıkılmasından sonraki görünümü. Kaynak: Yakup Mahmudov, Kerim Şükürov, **Karabağ: Gerçek Tarih, Deliller, Belgeler**, Eğitim Yayınları, Bakü 2005, s.35.

Azerbaycan KP MK binasının duvarına yazılanlar: “Kaniçen Gorbaçov - cellat! Sovyet ordusu faşist bir ordudur! Baş cellat, başkesenlerini reddet!”. Kaynak: Olağanüstü Hal, Mart 1990.

Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'ı işgali ile ilgili karikatür. **Hürriyet**, 25 Ocak 1990. s.1

Sovyet askerinin Bakü'de yaptığı katliam. Kaynak: <http://www.20january.az/az/view/album/1>

Sovyet askeri Bakü'de, Kaynak: <http://www.20january.az/az/view/album/1>

Sovyet askerinin Bakü'de yaptığı katliam. Kaynak: <http://www.20january.az/az/view/album/1>

Bakü'de 20 Ocak şehitlerinin cenaze töreni. 22 Ocak 1990. Kaynak: <http://www.20january.az/az/view/album/1>

Bakü'de 20 Ocak şehitlerinin cenaze töreni, 22 Ocak 1990. Kaynak: <http://www.20january.az/az/view/album/1>